

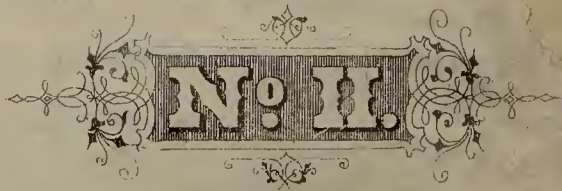
ՓՈՐՁ

ԱՂԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԽԱՆԱԽԱՆԱԿ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ
ՓԵՏՐՈՒԱՐ.

ՏՓԽԻԱ

1881

94110

RECEIVED

1870

1870

1870

Յանցանքների ամբողջ մի շարք, որոնք ուղղուած էին թագաւոր—Կայսեր թանգագին կենաց դէմ, վերջացաւ մի սարսափելի եղեռնագործութեամբ: Մարտ 1-ին թագաւոր—Ազատիչը զոհ գնաց մի փոքրաթիւ կուսակցութեան, որի ուղղութիւնը ատելի է ամբողջ ռուսաց ազգին:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Բ-ի անունը անմոռանալի կը մնայ ամէն մի Հայու սրտում որուն թանգ է տաճկական Հայաստանի ապագայ բաղդը, այդ մարդասէր Կայսեր շնորհիւ էր, որ Հայոց ազգի պատմութեան մէջ մի նոր դարագլուխ սկսուեցաւ.—Սան Ստեփանոյի 16-դ յօդուածը այդ հեռատես թագաւորի շնորհքն է:

Մաղթենք Ամենաբարձրելոյն, որ Նա հանգիստ շնորհէ թագաւոր—Ազատիչի հոգուն, իսկ նորա Յաջորդի մէջ վառ պալէ այն համակրական բարեհաճ զգացմունքները, որ Նա իբրեւ Ժառանգ վկայել է Հայոց ազգին:

ՅԱԿՈԲ ՇԱՀԱՄԻՐԵԱՆՑԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌԻԹԻՒՆԸ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

I.

Երբ 1878 թուին, Բերլինի վեհաժողովի ժամանակ, ճաճ-
կաստանի հայոց ինքնավարութիւն արուելու խնդիրը ծագեցաւ, Եւ-
րոպայի առաջնակարգ տէրութիւնները, ծանօթ չլինելով ազգիս
պատմութեանը, այս իրաւացի պահանջը մի յանդուգն, րուպական
ազդեցութեան տակ ներշնչուած, կամ թէ Թիւրքիայի թշնամիներէց
դրդուած գաղափար համարեցին: Իսկ խնդիրը ինքն ըստ ինքեան նոր
չէ, գոնէ վերջին 160 տարուայ միջոցում այս չորրորդ անգամն է,
որ հայոց մահմետական լծից ազատուելու հարցը հանդէս է դուրս
գալիս:

Ռուս պատմաբան Սոլավինէվը ասում է (ԺՋ. եր. 53) որ
դեռ ևս տասնութերորդ դարու սկզբում ռուսաց կայսր Պետրոս
Մեծը իւր ուշադրութիւնը դարձրեց Արևելքի վերայ և Հնդկաս-
տանցի հայազն ունի Խարայէլ Սրիի հետ բանակցութեան մտաւ, Ղա-
րաբաղի և Արարատեան աշխարհի հայ բնակչաց պարսից ձեռքից
անկախութիւն տալու մտօք: Կայսեր հրաւիրմամբ մօտ 25000 զին-
ւորուած հայք բանակ կազմեցին և առաջ եկան մինչև Կուր գետի
եզերքը, երբ խմացան Պետրոսի գալը Դերբենդի կողմերից, բայց նա-
խախնամութիւնը այլ կերպ էր տնօրինել. կայսրը Բագուից Ռու-
սաստան վերադարձաւ և շուտով վախճանուեցաւ, թաղելով իւր
հետ ոչ միայն հայոց ազատութեան խնդիրը, այլ և նոյն իսկ ռու-
սաց ազգի մեծամեծ յոյսերը ապագայի մասին: Թէև Ղարաբաղի
մեղքները, իւրեանց կտրիճ՝ բազուկների վերայ յոյս դրած, փորձե-
ցին այնուհետև մահմետական ծանր լուծը խորտակելու, բայց չյա-
ջողեցան:

Անցաւ բաւականին միջոց. ուստայ Ակատարինէ կայսրուհու օրով՝ հայոց ազատութեան խնդիրը կրկին հանդէս դուրս եկաւ: Մեծ կայսերուհին հաստատ միաբ ունէր՝ վրայի և հայ ազգութիւններից խառն՝ մի անկախ իշխանութիւն կազմել իւր հովանաւորութեան ներքոյ պարսից, օսմանցոյ և իւր սահմանների մէջ տեղը: Նա մտադիր էր այդ իշխանութեան ղեկավարութիւնը յանձնել չերակը երկրորդ վրաց թագաւորին, ապա յարմար դատեց նոր ստեղծելը զահին համար իւր մտերիմ իշխան Գրիգոր Պատիօմկինին¹⁾:

Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանցը, կայսրուհու հրամանաւ, բանակցութիւն բացաւ շնդկաստանի հայոց հետ: Մեր հեռաւոր տարաբնակ ազգակիցները, ինչպէս երևում է, այնքան հաւատացած էին այս անգամ ինդրի իրադործմանը, որ պատրաստ էին իրանց մեծամեծ հարստութիւնները զոհել պարսկական Հայաստանի վերականգնման համար:

Այդ հարուստ հայերից մինը, Յակոբ Շահամիրեանցը, ապագայ կազմուելիք հայոց ինքնավարութեան համար օրէնսդիր անգամ ծրագրեց, իւր աշխատութեանը Որոգայթ Փառաց անունը տալով: Սակայն այս անգամ ևս անյաջողութիւնները իրար հետեւեցին, մեծ կայսերուհին մեռաւ, շատ նշանաւոր մտքեր առանց իրադործման թողնելով: Հետագայ պատմական անցքերը շատերին յայտնի են: Պօղոս կայսեր կեանքը երկար չտևեց, իսկ Աղէքսանդր Ա. միանգամայն զբաղուած էր եւրոպական գործերով: Հազիւ թէ Նիկողայոս առաջինի ժամանակ (1827 թիւին) պարսից պատերազմը սկսուեց, որ հեռաւոր շնդկաստանի հայոց մէջ վերստին վերածնեց պարսկական Հայաստանի ազատութեան խնդիրը:

Հաւայ կղզում բնակուող մեծատուն հայազգի Ամիրխանը Թիֆլիսու առաջնորդ Ներսէս Աշտարակեցու հետ թղթակցութիւն բացաւ: Նա առաջարկում էր, որ եթէ ուստայ հզօր տէրութիւնը չի բարեհաճիլ արիւն թափելով ձեռք բերել պարսից և տաճկաց իշխանութեան տակ գոնուող Հայաստանի ազատութիւնը, այն ժամանակ նա ինքը պատրաստ է, նոյն ուստայ տէրութեան համաձայնութեամբ, յօժար կամօք տալ իւր միլիօնները և այդպիսով գնել և ազատել իւր հայրենիքը մահմետականաց ձեռքից: Այս անգամ

1) Ծանօթ. Տես «Форт» երկր. տարի, թիւ Ա, եր. 378—380 և Материалы для истории Кавказа, Буткова т. 3, ер. 170.—

և՛ Հնդկաստանցոյ յոյսերը ի դերն ելան, քաղաքական անցքերը ուրիշ ընթացք առնելով՝ կարճ միջոցում վերջ տուին պարսից, օսմանցոց և ռուսաց պատերազմներին, անտես առնելով հայոց հարցը:

Այնուհետև 1853 թուականի ռուսաց և օսմանցոց պատերազմը ոչինչ հետևանք չունեցաւ Հայաստանի համար, եթէ միայն ուզենանք մոռանալ մի կողմից ժողովրդի կրած տառապանքները պատերազմի երեսից, միւս կողմից ճաճկաստանի մեծամեծ խոստմունքները և երբեք չիրագործուած Հատի-Հիւմայիւնները: Մի խօսքով վերջին պատերազմն էր միայն, որ հայոց ապահովութեան և բարօրութեան խնդիրը մի առանձին քաղաքական հարց դարձրեց եւրոպական պաշտօնների համար: Թէ և հայկական համեստութեամբ սկիզբ առաւ այս խնդիրը, բայց վերջի երեք տարուայ անցքերը խոստանում են ժամանակաւ բարձրացնելու այդ համեստութեան քօղը և դորան կնձռոտ, բայց հարկաւոր հարցերի կարգը դասելու:

Ինչեւիցէ, գործը սկիզբ ստացաւ Այո-ՍահՊանօի դաշնադրութեան մէջ մտնելով: Ու՛ր որ միայն հետամուտ էր վերջին անցքերին, նա կը յիշէ անշուշտ, թէ այս անգամ ևս մեր ժամանակակից Հնդկաստանցի հայ մեծատուն Սեթ Աբգարը որքան բարոյական ջանք գործ դրեց հայոց այս օրինաւոր պահանջը զլխաւոր տէրութեանց հասցնելու: Այսպէս ահա նշանաւոր է այն իրողութիւնը, որ վերջի 160 տարուայ ընթացքում, ռուսաց ձեռքով չորս անգամ հանդէս է դուրս գալի մահմետական լծի տակ եղած Հայաստանի ինքնավարութեան խնդիրը, և ամէն անգամ օժանդակութիւն և աջակցութիւն է դնում Հնդկաստանի հեռաւոր հայոց կողմից:

Ինձ զլխաւորապէս հետաքրքրած է այն, որ Ժ.Բ. և Ժ.Թ. դարերի զարգացած անձանց գաղափարները ինչպէս զուգընթաց են մեր ազգի դրութեան միմիայն դարման կարծուած հայեացքի մէջ: Ներկայ հետազօտութիւններս վերաբերում են Հնդկաբնակ հայ Յակոբ Շահամիրեանցի գործունէութեան այն կէտերին, որոնք նուիրուած են Մեծն Եկատարինէի ունեցած մօքերի իրագործմանը. նպաստելուն, մահմետական Հայաստանի ինքնավարութեան վերաբերմամբ: Մանաւանդ շտապում եմ ձեռքից եկածի չափ անտես չթողուլ մի գործունէութիւն, որ թերեւ շուտով անհետանար գրականական ասպարիզից, վասն զի նորա շարադրութիւնների օրինակները խիստ ստիպաւոր են, և հազիւ մի քանի անձանց ձեռքում գտնուին: Երևելի է Շահամիրեանը նորանով, որ ինքը մի հասարակ և առանց

ուսման մարդ լինելով, այսպիսի վսեմ և ազնիւ մաքեր է յղացել հայրենեաց համար և մեծամեծ անձանց հետ թղթակցութեան և վիճաբանութեան մէջ մտել:

II.

Թէ իսկապէս երբ է սկսել հայոց գաղթականութիւնը, չընդհատանում՝ ճիշտ յայտնի չէ: Պատմական, այն ևս շատ կարճաժամ կերպով եղած տեղեկութիւնները կարծել են տալիս միայն, որ հայ վաճառականները ամենահին ժամանակներից ոչ միայն ծանօթ էին Հնդկաստանի հետ, այլ և միայնակ միջնորդն էին համարվում Նւրոպայի և Ասիայի առևտրական յարաբերութեանց: Չնայելով այդ հինօրեայ ծանօթութեանը՝ մեր պատմիչները խորին լռութիւն են պահպանում հայոց սկզբնական գաղթականութեան մասին դէպի Հնդկաստան և մինչև անգամ դէպի դրացի Պարսկաստանը: Յայտնի է միայն, որ դեռ հինգերորդ դարուց սկսած կամ զուցէ աւելի առաջ հայոց գերի էին քշում Պարսկաստան, ուր մեծ մասամբ փոխում էին կրօնը, կորցնում ազգութիւնը, և հոգւով ու մարմնով պարսկանում: Սակայն անկարելի է, որ այդ տարափոխւած հայերի մէջ չմնային և իւրեանց ազգութեան և կրօնին հաւատարիմ անձինք, որոնք պահած լինէին սերտ բարեկամութիւն և սէր իրանց հայրենի երկրի համար: Երևի թէ պարսից տէրութեան կողմից էլ ժամանակ ժամանակ ազատութիւն և ապահովութիւն վայելած են այդ անձինքը, որովհետև ուրիշ կերպ անկարելի է մեկնել հայ մեղքների մեծ գաղթականութեան շարժառիթը, որ տեղի ունեցաւ մօտ 1585 թուականին Աղուանից, Սիւնեաց և Ուտեացոց երկրից դէպի հեռաւոր խապահանք: Այնուհետև Առաքել պատմադրից մենք մանրամասնաբար տեղեկանում ենք 1605 և 1606 թուականների հայ գաղթականութեան և Նոր-Ջուղայի շինութեան մասին: Մեզ այն ևս յայտնի է, թէ Նոր-Ջուղայեցիք որքան ազատութիւն և արտօնութիւն էին վայելում Շահ-Աբաս տառջինի օրերով, և որոնք այնքան զուրկ մնացին այդ բարօրութիւնից հետագայ Շահերի ժամանակ: Պարսից գահակալների և նոցա մոլեռանդ ժողովրդի տարօրինակ և անհեռատես վարմունքը բնականապէս պիտի առիթ տային հայոց դարձեալ գաղթելու, դարձեալ կենաց անդորրութիւն մուրալու հեռաւոր աշխարհներում: Այդպէս ահա երբ 1728 թուին

Նաղըր— Ղուլի կոչուած պարսից զօրաղլուխը հալածեց Աղուաննէրին և իրան անուանեց Տիեզերակալ Նաղըր— Շահ, նա իր մեծութիւնը պահելու և պաշտօնատարաց վարձատրելու համար իր հպատակ հայերի վերայ մեծամեծ հարկեր դրեց: Միմիայն Նոր-Ջուղայու ժողովրդից պահանջեց տարեկան 10,000 թուման (30,000 ռուբլի), հայերը ոչ ոսկւոյ և ոչ արծաթի հանքեր ունէին, ուստի ստիպուած իւրեանց վաճառականութիւնը աւելի և աւելի հեռու աշխարհներ մղեցին: Այս և սորանց նման հանգամանքներ տեղիք տուին հայերին դաղթելու ծովկերեայ քաղաքներ և վաճառականութեամբ պարապելու, ինչպէս օրինակ Բօմբէյ, Կալկաթայ, Մադրաս, Բաթավիա, Սինապոր մինչև անգամ Չինաստանի սահմանները անցնելու:

Ներկայ դարուս սկզբում եւրոպացի ճանապարհորդները հընդհակադէպ թիւը համարում էին ոմանք 10,000, իսկ ոմանք 20,000: Թէև տեղացի 80,000,000 բնակչաց համեմատութեամբ յիշեալ հայերը խիստ փոքրաթիւ և աննշմարելի քանակութիւն էին կալմում, այնու ամենայնիւ մինչև անցեալ դարու վերջերը, երբ անգլիացիք սկսան բացարձակ տիրել Հնդկաստանի վաճառականութեան, մեր հայքն էլ այնտեղի տուտրական դասում պատուաւոր տեղ ունէին բռնած և մեծամեծ գումարներ ձեռք բերած իւրեանց տուկուն աշխատութեամբ:

III.

«Ես Յակօբ Ջուղայեցի (այսպէս է պատմում. Յակօբ. Շահամիրեանցը իւր ազգաբանութեանը մասին) որդի Շահմիրի, որդւոյ « Սուլթանումի, որդւոյ Գաւութ խանի, որդւոյ Շահմիրի, որդւոյ « Մուրադջանի Շահմիրեանց կոչեցելոյ, ի քաղաքէն Նախիջևանու « յաշխարհէն Վասպուրականի հայոց մեծաց: Զոր մեծն Շահաբաս « վարեաց յաշխարհ պարսից և բնակեցոյց ի մեծ գիւղաքաղաքն « Նոր-Ջուղայու կոչեցիալ ի դասուն Ասպահանայ ¹⁾»:

Յակօբը լինում է մի հասարակ արհեստաւոր, վեր է առնում իր մկրտը և ասեղը և գնում է օտար աշխարհ: Ինչպէս ինքը ասում է, բաւականին երկայն շրջելուց յետոյ հաստատվում է Մադրասում մի փոքրիկ խանութի մէջ և սկսում է իր արհեստը գոր-

1) Յորդորակ Մանկանց, Մադրաս, 1772, տպ. Յ. Շ.

Ժեւ: Բայց նորա ընդարձակ երևակայութեան մէջ ասեղը շուտով կորչում է: Յակոբ սկսում է ձեռաց սեղանաւորութիւն անել, մարգարտի առուտուր. բաղդի անիւը յաջողութեամբ դառնալով, կարճ ժամանակամիջոցում նա լինում է մեծամեծ գումարների տէր:

Յակոբը անգլիացոյ կառավարութեան ներքոյ ազատ և հարուստ կեանք վարելով, չի մոռանում իր թշուառ հայրենակիցներին: Այս անուս և պարզ արհեստաւորը յղանում է մի մեծ միտք, այսինքն իւր հայրենակիցներին յաւիտենական աղատել պարտական ցածր տորիութիւնից: Աստանօր խորհեցեալ իմ, զօգուտ ինչ ըստ իմումս հիբութեան առնել անձկացեալ ազգին մերումս, ասում է նա:

Մի ազգութեան ստրկութիւնից զլուր բարձրացնելու համար՝ անհրաժեշտ է համարում նա հետեւեալ երեք կէտերը. աշխատութիւն, հլու հնազանդութիւն արդարացի օրինաց, և ազատութիւն:

Այս գաղափարները ազգիս մէջ ընդհանրացնելու համար, պէտք էր մտաւոր զարգացում: Այս գաղափարով Յակոբը հիմնեց նախ մի տպարան և առաջին գործն եղաւ հեղինակել մի այբենարան, թերևս եւրոպացոյ հեղարանների հետեւութեամբ, որովհետեւ դա բոլորովին նման չէ մինչև այն ժամանակ մեր ազգի մէջ լոյս տեսածներին:

Երկրորդ գործը եղաւ «Յորդորակ սակս սթափելոյ երիտասարդացն, և մանկանցն հայկազանց ի վեհերոտեալ և ի հեղգացեալ թմրութենէ քնոյ ծուլութեան: Եւ խանդաղատական տարփանօք տպագրեցեալ ջանիւք և ծախիւք Յակոբայ Շամիրեան կոչեցելոյ, աշխատութեամբ Մովսիսի Բաղդամեան հրահանդէս իւրոյ. 1772 թուականին» Սիմէօն կաթողիկոսի օրով:

Այս գիրքը 8-ածալ 240 երեսից է բաղկացած, առաջին չորս զլուխները նուիրած են «Յորդորումն Մանկանց» վերնագրով գրուած քին, որ է մի գրաբառ ոտանաւոր շարադրութիւն բաւականին անտաշ, և յորդորում է մանկանց աստուածասիրութեան, աշխատասիրութեան, ազգասիրութեան, հնազանդութեան, առաքինութեան և պարկեշտութեան:

Երբ բաւականին յորդորուած է կարծում երիտասարդութիւնը երկու երես յառաջաբանի մէջ, նա պահանջ է յայտնում ծանօթացնել մեր նոր սերունդը մեր ազգի նախահայրերի, թագաւորների և զիւյազուհեների պատմութեան հետ: Նա յայտնում է կարծիք, թէ

լաւ կը լինէր որ մեր երիտասարդութեանը զանազան պատմական գրաւիչ օրինակներ պատմուէր, որ հայրենասիրութեան ողին գրգռուի և զարդանայ նոյա մէջ: Յակոբը խորհուրդ է տալիս, որ հռովմայեցոյ պատմութիւնը հայերէն թարգմանուի, որովհետեւ դորանով գովելի ծառայութիւն եղած կը լինէր հայոց ազգին:

Մեր հին մատենագիրների օրինակին հետեւելով՝ սխում է նա աշխարհի և Ադամի ստեղծելուց, հասնում է Նոյին և ջրհեղեղին, մինչև այն ժամանակ հայերէն լեզուի ընդհանուր լինելուն չէ կասկածում, այս անցնում է մեր ազգի թորգոմայ ցեղից սերելու պատմութեանը և 68 երեսի մէջ ամփոփում է հայոց թագաւորութեան երեք ժամանակամիջոցները:

Երրորդ մասը նուիրած է Հայաստանի աշխարհագրութեան:

Յակոբը մեր երկրին ընդարձակ սահմաններ է տալիս և բաժանում 20 աշխարհի, 258 գոււառի, 103 քաղաքի: Քաւականին տեղեկութիւններ է պարունակում Հայաստանի հանքերի, բոյսերի և բերքերի մասին, որոնցից կարելի է օգուտ քաղել հիմա ևս:

Այնուհետեւ «Յաղագս անկման իշխանութեան հայոց» յօդուածի մէջ պատճառ է բերում հայոց տգիտութիւնը, անմիաբանութիւնը, դիւրահաւատութիւնը, մեր երիտասարդաց ձգտումն մեր իշխաններից անձնիշխան լինելու: «Հեղգացեալ յուլութենէ և ծուլութենէ, պտղոց և արգասեաց նուազումն» ասում է նա ցաւելով:

Մանրաման հաշիւում է, թէ հայոց ազգը տարէջ տարի որքան հարկ է տալիս և քուէլ է այլազգեաց հպատակ մնալով, բացադրում է այս վերջինների խորամանկութիւնները մեր իշխանաց և հայոց բարձր պաշտօնէից կայքը գրաւելու համար, Շահաբբասի, Նադիր—Շահի, օսմանցոյ սուլթան Մահմուդի ժամանակները: Նաղուբ աղա հայ պաշտօնակալին սպանելը աղէտալի կերպով նկարագրում է նա: «Վասն զի ճռաքաղ արարեալ զմեզ մինչ այնքան խստակարճ սրտիւ «Ճմէշին» մինչ զի փոխանակ կաթին զարիւն կ'իւցին»: Պարսիկք, ասում է նա, ամենայն օր աղօթում են որ Աստուած քրիստոնէից միաբանութիւն չի տայ: «Քանզի բարեոք գիտեն, որ պատանի մի «հայազուն կարէ յաղթահարել զտաք կամ զքսան այլազգիս, որպէս ոմանց մէք ևս եմք ականատես:»

Ցանկանալով հայոց վիճակագիր լինել, Յակոբ չափազանցութեամբ Հայաստանը բաժանում է, ինչպէս ասացինք, 20 աշխարհի:

258 գաւառի, 103 քաղաքի: Ամէն մէկ գաւառը նորա կարծիքով կարող է ունենալ աւելի կամ պակաս 300 զիւղ կամ զիւղաքաղաք. ընդամենը 77,400 զիւղ կամ զիւղաքաղաք, որոնք կ'ունենան տասը, քսան և երեսուն հազար տուն: Այս բոլոր միմեանց վերայ հաշուելով պէտք է ունենան, ասում է նա, վաթսուեան տուն, որ և լինում է 4,644,000 տուն, ամէն մէկ տունը, թէ արական թէ իգական, թէ ծեր թէ մանուկ, վեց վեց հոգի հաշուելով, հասնում է 27,864,000 հոգի: Այս գումարի կէսը եթէ միայն հայք լինին կ'անէ 13,932,000 հոգի: Դուրս գալով այս գումարից կէսը, որ ի գական սեռից լինելով գլխահարկ չեն վճարում, մնում է 6,960,000 հոգի, դուրս գալով և այս գումարից չորսից մինը, այսինքն 1,741,500 որ մանուկ լինելով նոյնպէս չէ վճարում գլխահարկ, մնում են լոկ վճարող հայք թէ պարսից, թէ օսմանցոց և թէ այլ տէրու թեանց 5,224,000 հոգի հայ:

Ժողովրդին Յակոբը բաժանում է երեք աստիճանի, առաջինը վճարում է մարդագլուխ մինչև չորս ոսկի, երկրորդը երկու ոսկի, իսկ երրորդը մի ոսկի:

Գլխահարկ վճարող 5,224,500 հոգուց եթէ ամէն մինը երկու ոսկի վճարէ, կ'անէ 10,449,500 ոսկի, հաշուելով ընդհանուր ծախսը՝ մարդագլուխ տարին 15 ոսկի, կ'անէ 208,980,000, որն որ և ուրախութեամբ վճարում ենք, ասում է նա, այլազգեաց, միայն թէ մեզ հանգիստ թողնեն, մի կտոր հաց կարողանանք խաղաղ ուտել, վատ թէ լաւ մեր մերկ մարմինը կարողանանք ծածկել: Մեզ հիմայ ներելի չէ հաւանած դոյն զգեստ հագնելը ¹⁾, շարունակում է Յակոբ, մի գեղեցիկ ձի պահելը այլազգեաց նախանձը կը զրգռէ. ի գական սեռին՝ մեր ընկերոջ ազատ ման ածել չենք կարող, և այլն, և ահա 400 տարուանից աւելի է այս սարկութեան լուծը անխօս տանում ենք: «Եկէք թօթափենք այս ծանր լուծը, խորտակենք շղթաները, սթափենք քնից, բարձրացնենք մեր գլուխը այս ստոր դրու թենից, պարզ երեսով և համարձակ նայենք մարդկանց. մեր ներկայ վիճակից ամենացածր կենդանին անգամ զգուելով խոյս է տալիս: Այս բանս իմ հարազատ հայրենակից եղբարցս հասկացնելու

1) Կանանչ գոյնը մահմետական օրէնքով նուիրական գոյն լինելով, Տաճկաստանում մինչև 40-ական թուականները ներելի չէր հագնել քրիստոնէից:

Համար, աւելորդ եւմ համարում օրինակներ յառաջ բերելը, ում միայն բանականութիւն ունի, նա հեշտութեամբ կը հասկանայ ինձ: ... Բանական էակին ազատ լինելը բնական է, տօրան կասկած չկայ, շատ րունակում է նա, ապացոյց որ՝ երեխան անգամ, ինչպէս որովայնի մէջ, նոյնպէս ծնելուց յետոյ ազատ շարժում է կամք ունի լալու և ծիծաղելու և այս նշան է ինքնակալութեան: «Յարուցանել զանս « կեալ ազգն մեր Աստուծով և ի մէնջ բառնալ նախաորինս), և « առնել ազատ յայնցանէ, յորոց ձեռնն նեղիմք հանապազ»: Արդ եթէ դեռ ևս վարանինք միաբանելու, ասում է նա, աւելի վատ և վատութար դրութեամբ կը մեռնինք մենք, մեր որդիքը և մեր որդւոց որդիքը: Ուրեմն ի սէր Աստուծոյ, թաղէոսի և Բարթոլոմէոսի, Ղուսաւորչի և ամենայն նահատակաց ուղղափառ եկեղեցւոյ Հայաստանաց և մեր նախահարց և այլն և այլն, «և ձերոց միանս « զամայն ազատութեան և փրկութեան ազազաւ ողորմեցաւ « րուք, սղորմեցարուք՝ դուք ձեզէն ձեզ անխայեալ ողորմեցարուք, « ում Հայկազունք: Ձի ոչ է ամօթ մօրն ողորմիլ յիւրոց որդւոց:» Մեր հայոց ազգը միշտ ինքնօգնութեամբ է յառաջացել և յաջողել, ուրիշից շատ սակաւ օգնութիւն տեսել, բայց սպանկացոց Յովհաննէս առաջին թագաւորից, որն որ խղճաց մեր Ղևոն հինգերորդ (վեցերորդ) թաղաւորին և ազատեց նորան գերութենէ, որին իր կնկանը և աղջկանը հետ դերի տարած էր Բաբելոն Աբուլահէթ հազարացոց թագաւորը (եր. 115):

Բայց սա ևս զիտացէք, ասում է նա, որ այս բաներս գրելով, չեմ խորհուրդ տալ որ հայոց ազգը ապստամբի այլազգեաց լծից և իւրեանց կառավարութիւնից, կամ թալանէ ու աւերէ ուրիշների կայքը, ոչ բնաւ, «զի ոչ է այս գործ քրիստոնէից, այլ միայն այս եւմ կամենում ասել, որ եթէ հայոց աշխարհից մի իշխան դուրս գայ և կամենայ ազգին կառավարել, անկախութիւն ձեռք բերել, համայնը, հասարակութիւնը պէտք է նորան օգնէ և հնազանդի: Մեծամեծ զոհաբերութիւն անելու հարկ չկայ, այլ ինչպէս վերևը ասացի, ինչ տուրք որ տալիս ենք այլազգեաց, նորանից մի փոքր մաս տանք վերոյիշեալ իշխանին, հնազանդինք նորա արդար օրէնքներին և նա զիտէ ինչպէս կառավարէ ազգը:

Ամենախոնարհաբար խնդրում է Շամիրեանցը ներողամիտ լինիլ քերականական նախադասութեանց անկարգութեան համար, օտարազգի բառեր գործածելու ստիպուած լինելուն՝ որ շատերին դիւրըմ-

բռնելի լինի: Նոյնպէս թղթի վատութեան համար ասում է, ոչ թէ ծախսի խնայողութենէն է, այլ Մադրասում աւելի լաւը չճարուելուն: Խոստովանում է թէ ինքը դեռակիրթ կամ որպէս ներկուում կ'աղու ի համալսարանի բայց սաստիկ ցանկութեամբ և ազգասիրութեամբ վառուած, Աստուծոյ օգնութեամբ, իր տոկուն աշխատութեամբ, Մովսէս Բաղրամեանին աշխատակից ունենալով, գիշերը ցերեկ անելով, հասել է իր նպատակին, և էլի խնայում է իւր ընթերցողներին որ իւր աշխատութեանը միայն կրիտիկական կէտից չնայեն, այլ «քանզի քաջ իսկ գիտեմք մեք ևս, եթէ դոն բա՜ « զու՞մք ի մերազնեաց, որք թէ կամիցին կարողք են քան զայս լա՜ « ւագոյնս հնարել, կամ այրով իւրք ինչ իրօք լինիլ ձեռնկալու « տառապեալ ազգիս հայոց:» Ուրեմն ասում է նա, մենք շատ ուրախ կը լինինք եթէ իմանանք այնպիսի ուրախալիլուեր: Այս գիրքը, աղաղակելով աւելացնում է նա, երբոր ձեր ձեռին անցնի, մի դէն ձգէք իբրեւ մի անօգտակար բան, այլ կարդացէք նորան, ուսումնասիրեցէք, մօտիկ ծանօթացէք զաղափարներին հետ, և ապահով եմ, ու՛ր դեռափթիթ և քաղցրիկ մանկունք հայոց, որ շատ քոհ կը մնաք, և ես որ գիշերը ցերեկ արած, ոչ աշխատութիւն ոչ ծախս եմ խնայած և եօթը ամսումը այս գրքի հրատարակութիւնը գլուխ բերած եմ, ես ինքս ինձ վարձատրուած կը համարիմ, և նպատակիս հասնելու համար հետևողներ ունենալու յոյսով միամտած գերեզման կ'իջնիմ: Դուք, թանկագին հայրենակիցներ իմ աղօթեցէք, աղերսեցէք և յոյսերնիւ Աստուածանից մի կտրէք, ես որ օտար աշխարհում այսքան կարողացայ անել, դուք ազատ և հայրենեաց հողի վերայ լինելով ինչնր չէք կարող անել:...

Այսպէս ահա եռանդոտ և աշխատասէր Զակոր Շահամիրեանցը վերջացնում է իր երկրորդ ձեռնարկութիւնը (այբենարանից յետոյ), 1772-ին Մադրասում, իր սեպհական տպարանում:

1773 թուականին լոյս տեսաւ Զակոր Շահամիրեանցի երրորդ գործը, Որոգայթ Փառաց անունով, որոյ մէջ հեղինակը շատ անգամ այնպիսի մանրամասնութեանց մէջ է մտնում և դատողութիւններ անում, որ ընթերցողը չէ կարող պահել իւր ժպտը: Այս գրքի ճակատին գրած է. «Ախալանք բոլոր գրքիս բառի և տառի « ընթերցողդ ի ձայնէ բառիդ ճանաչիր ի պատճառն անձանօթու « թեան արհեստին շարագրողիս, գի ոչ գիտաց զանագանութիւն « տառից, այսինքն դ, թ, տ, ծ, ձ, ց, հ, յ, վ, ւ, և սոքա

գտանիս մին նի տեղի միւսին, դու ինքդ ի միտս քոյ փոխանակէ, որն որ արժանի է: Ներքեւը նկարած է մկրատը և գտակի կարերը սլարգելու փայտիկը (բարուայ), կշեռքը և թանաքամանը: Առաջինները ի յիշատակ, կարծեմ, իւր գտակակարութեան կամ գերձակութեան, իսկ երկրորդը իր արդարացի սեղանաւորութեան, որոնք գործ է ածում նոյն իսկ իւր շքեղութեան մէջ առանց քաշուելու, ինչպէս մի տոհմական նշան:

Գրքի ուղղադրութեան նայելով՝ նորա արտասանութիւնը աւելի տաճկաբնակ հայոց է նման. նա գրում է խօսի, հաջոյ, ջոբ, ծանայ, մանայ և այլն: «Յորդորակ մանկանց» գրքի ճակատին գրած է -- ի Հնդկիս ի քաղաքն Մադրաս, ի տպարանի Յակոբ Շահաբէթանց: Ռոգայթ փառացին» գրած է -- ի Հնդկիս ի մայրաքաղաքն Մադրաս, ի տպարանի Յակոբայ Շահաբէթանց: Երբեմն ստորագրում է Շահմերեանց, իսկ Յովսէփի կաթուղիկոսի թղթակցութեանց մէջ նորան անուանում են Շամիր աղա:

Այս երրորդ գործի մէջ զգալի է նորա աշխատակից Բադրամեանցի բացակայութիւնը, որովհետեւ նշմարվում է անմշակ շարագրութիւն և նախադասութիւնների կրկնութիւններ. ինքը ևս չէ յիշում նորան, ինչպէս առաջին անգամ, այլ խնդրում է հասարակութիւնից, աղօթելու ժամանակ յիշեն իւր երկու Սիամեցի օգնականներին՝ Ջաբլոս Մարկոսեանին և Ջէրհան Սիօնեանին, որոնք իւր սիրոյն սովորեւ են հայերէն լեզուն, ընդունել են քրիստոնէութիւնը և պսակուել են նորա տան աղախինների հետ, որոնցից սերել է Փամիկոնեան ցեղը: Յակոբ խնդրում է ընդհանուր փիղերի հայերից, սւր որ և պատահին այս ցեղից, օգնութիւն չինային նոցա, ինչպէս որ նորանց սրտերը ոչինչ աշխատանք չեն խնայել իրեն օգնելու սպագրական գործի մէջ:

Ռոգայթ փառացի գիրքը բաղկացած է 339 երեսից և տպած է ընդամենը 110 օրինակ. միեւրորդ մասը նուիրած մի ընդարձակ յառաջաբանի, երկու երրորդ մասը օրինաց գիրք է: Յառաջաբանի մէջ ասում է նա «Ելցուք մեք և մացուք ի հարկս սիրոյ և խաղա» «դութեան ոչ ի կամացն առն իշխանաց կողմնակալութեան, այլ ի «կամս անմ որում բնական բնութիւնս մարդոց խոստովանի «արդարութեամբ»: Մենք թէև ունեցանք փառաւոր անցեալ, այսու ամենայնիւ, ամենայն երկայնամիտ մարդ կարող է մտաբերել, որ մեր ինքնակալ թագաւորների ինքնակամ կամքը, թէև լինէին նոքա

բարի, մեզ շատ բարիքների չհասցուցին, մեր օգուտն այն եղաւ միայն, որ մենք մնացինք նորանց ծառայ, իսկ եթէ չար կամ հօր թշնամիների պատահեցանք, մեզ իւրեանց կամաց և կրկն զոհեցին, « և արարին գերի այլ ազգաց, նախապէս մարդկանց և արհամարհանք տեսանողաց մերոց»: Ուրեմն չընդունենք կրկին մեր մէջ թագաւորութեան սկզբունքը, որ իրարու դէմ ռիս, առեւթիւն և թըշնամանք չլարթեցնենք, այլ այնպիսի մի օրէնք յօրինենք, որ ամէն մարդ ազատ թագաւոր լինի իր տանը համար, մեծ և փոքր չլինի հասարակութեան մէջ, այլ հաւասարապէս ամենեքեան թագաւորեն հերթակալութեամբ:

Եւ համարեանք այս դադափարները յղացելէ իւր ճանապարհորդութեանց մէջ, և ազատ ազգերի կառավարութիւնը տեսնելով և ուսումնասիրելով. «Որ տեսի աչօք իմովք ի ժամանակս կենաց իմոց « ի մէջ դանազան ազգի բարիապէս վարիւք կառավարութեան»: Թէ և նա չէ ուսել մեր հայոց ազգի պատմութիւնը, այլ միայն կարդացելէ Մովսէս Խորենացին և Առաքել պատմագիրը, «որ տօչորէ սիրտ իմ և սիրտ ամենայն արանց ազգասիրաց», ասում է նա, այսու ամենայնի ձեռնամուկ է լինում յօրինել այս օրէնքը՝ որին և անուն է տալիս Նշաւակ կարգադրութիւն հայոց վասն կառավարութեան չայաստանեաց յԱշխարհի:

Չվախենանք, աւելացնում է նա, որ մեր ընտրած օրէնքները խանգարուին, վասն զի ահա 400 տարի է, որ մեր թագաւորութիւնը կործանուած է, ոչ ոք չունինք թագաւորական ցեղից որ դուրս գայ ինքնակալ տէր դառնայ մեր վըայ, և եթէ ժողովրդի մէջ անբաւականութիւն լինի, կամ իշխանաց մէջ երկպառակութիւն անգամ պատահի, տանէ մեզ այլազգեաց ծախի, կամ բաշխի, ինչպէս որ մեր թշուառ ազգին վիճակուած է եղել շատ անգամ. «Որում « շահաւետութիւնը բարձրացաւ միմիայն մինչև ցղարշապարն, այլ « փնտնեալ եհաս մինչև ի գլուխ»: Իւր սիրեցեալ ազգին այն խորհուրդն է տալիս միայն որ նախ քան օրէնքներ հաստատելը, լաւ ուսումնասիրէ նոցա, լաւն ու վատն գնահատէ, և երբ մի օրինաւոր օրէնք հաստատենք նա թագաւորէ մեր վըայ: Վասն զի այն օրուանից որ կը ծաղի մեր մէջ օրինազանցութիւն, այն օրուանից կը սկսի և հայոց ազգի աւերումը և կործանումը, ամենքին յայտնի է որ մեր ազգի կործանման պատճառը անմիաբանութիւնն եղած է, որ մեր ազգութեան պատիւն չճանաչելով՝ ճեղք իբր ձի ի տան

« չափ առի պատրաստի, ով որ կամեցաւ հեծաւ ի վերայ մեր»:

Երկոտ չլինինք, երկոտութիւնը մահուան վախից է. առաջաջած. մի կարիճ, մի թունաւոր օձ, մի անմարս կերակուր կարող է մեզ րօպէական մահ պատճառել, ուրեմն այդ կրնշանակէ, որ այդ կարիճին, այդ օձին մեզ համար թաղաւոր պէտք է ընտրենք և հլու հնազանդինք: Բայց ոչ, չպէտք է մենք լինենք վախկոտ, լաւ է մեռնիլ ազատ, պատրաստելով մեր նոր սերունդին յաւիտենական ազատ կեանք, քան թէ մնալ ծառայ և ստրուկ, որից ամենատար կենդանին անդամ գանելով խորշումէ: Մեր ընտրած և մեզ կառավարող օրէնքն միայն կարող է մեզ բարձրացնել և մարդու ջարքի դնել, և մենք պարտ ենք նորան հպատակիլ և հնազանդիլ, ինչպէս հպատակում և հնազանդում ենք Աստուծոյ և բնութեան օրէնքներին:

Թերևս ոմանք ասեն թէ, այդքան լաւութիւն պատճառող մի օրէնք ի՞նչպէս մինչև հիմայ ամբողջ Եւրոպայի ուշադրութիւնը չէ գրաւում: Բայց մենք սխալվում ենք, արդէն երկար ժամանակ է որ նոքա ունին հռովմայեցոյ օրէնքները, որով և կառավարվում են Եւրոպայի ազգերի մեծ մասը: Հռովմայեցիք ուժեղ և զօրեղ մի ազգ էին, քանի որ նոքա միաբանութեամբ մի օրինաց էին հնազանդում, բայց երբ օրինազանցութիւն կայսրի ձեռով սկսաւ նորանց մէջ մուտք ունենալ, այն օրից նոքա ևս սկսան տկարանալ և անհետանալ: Այն օրէնքը որ մահուան էր դատապարտում այն մարդուն, որնոր խտտութեամբ էր վարուիլ մի կնոջ հետ, այն օրէնքը թոյլ գնուեցաւ Ներոն հռովմայեցոյ կայսր համար, երբ այս վերջինը հրամայեց պատառել մօրը անգանդը որ իւր երեխայութեան բնականութեան տեղը տեանէ: Մի պառաւ կին սարսափելով այս բանը պատմում էր մի իմաստունի, լսողը պատասխանեց հանդարտութեամբ. եթէ Ներոնի մայրը իր որդուն ինքնահամութեան չափը սորվեցուցած և վարժեցուցած լինէր, ինքը և շատ ուրիշները զոհ չէին գնալ նորան, Ներոն մօր արգանդը պատառելով մի անձի կեանքին միայն վերջ տուաւ, իսկ Ներոնի մայրը նորան ծնելով անթիւ չարեաց պատճառ դառաւ: Որինազանցութիւնը արդարացում էր մի այնպիսի գաղանային վարմունք, մի աննման և զարշիլ արարմունք: Ահա ուր հասցրեց մի ուժեղ տէրութեան օրինազանցութիւնը. ուրեմն զոյոյ լինե՞ք յառաջ քան թէ օրէնք հաստատել. և երբ հաստատեցինք, նա լինի մեր թաղաւորը, մեր ընտրած թաղաւորը (կառավարիչ) վարձատրուի կամ պատժուի ըստ օրինաց մերոյ:

Այս ձեռնարկութիւնը զործ դնելու համար ոչ մեծամեծ ծախսեր անելու է, ասում է նա, ոչ զոհաբերութիւններ, այլ մեղմ և քաղցր կերպով հետևեալ խրատները քարոզելու է ժողովրդին. օրինակ. «Կէտապէսք հրամայեցէք ամենայն ծննդոց բնութեան մար»
«դոյ ի յերեսս երկրին հայաստանեաց թէ արու և թէ էգ ուս»
«նիցին արհեստին ընթեռնուլ տառս և բառս և խօսիլ բար»
«բառս հայոց»:

«Հայրք՝ որդոց Հայոց, մոռէք որդիս ձեր անխափան ի ընթերց»
«մունս հայերէն և ապա կրթեսցուք ի զէնս արհեստ ղինուորու»
«թեան և ուսուցէք նոցա հնազանդիլ Օրինաց»:

«Տիկինք՝ հաւանեցուցէք սիրտս ձեր և սիրտ դստերաց ձերոց
«ամուսնացուցանել դստերս ձեր ընդ արանց քաջաց ի յաղթող
«ղինուորաց, և ամօթալից արարէք արանց ձերոց եթէ մօցեն նո»
«քա ի դործս ծառայութեան այլ ազգաց»:

Այսպէս ահա մենք կ'ունենանք ուսումնականներ, ճարտա»
սանք, ոսկէ բերանք, քաջ զօրականներ և քաջագանգուր ախոյեանք
և տիրուհիք, որոնք փարատելով ոխը և թշնամանք մեր միջից, և
կըսկսի հայոց համար նոր և խաղաղ կեանք»:

Վաշինկտօնի ամերիկացոց անկախութիւն յորդորելու լուրը,
կ'երևի, իմացել է բերնուց կամ լրագիրներում կարդացել, վասն զի
ջատագովելուց յետոյ ասում է նա, թէ և դործի վախճանը չգիտեմ
ինչպէս եղաւ, բայց ազատութիւնը քաղցր և բնական է, չնայելով
որ ամերիկացիք Եւրոպայից են գաղթել, Վաշինկտօն Բրիտանիացոց է
սիրել, էլի անկախութիւն են ցանկանում և իրանց պապերի դէմ
ապստամբում, ուրեմն որքան աւելի մեր հայերիս է վայել որ մեր
նախնի անկախութիւնը ձեռք բերենք: Խնդրում է նա որ, իր այս
խորհուրդ «մի լինիցի հակառակ և անիրաւ ի միտս բռնաւորաց մե»
«րոց», որովհետև նա չէ պահանջում աւել քան թէ ինչ որ մեզ
թողել են մեր նախահարք, որին և չէ զլանում ընդարձակ սահ»
մաններ նշանակել իւր աշխարհագրութեան մէջ. այս կը լինի ոչ
ապստամբութիւն, աւելացնում է նա, այլ արդարութիւն ինչ որ
Հայոց ազգինն է, Հայոց ազգին նուիրել:

IV.

ՆՇԱՒԱԿ Կարգադրութեան Հայոց վանքի Կառավարութեան Հայաստանեայց
ԵԱՀեռագրէ:

ԳԼ. Ա. Մի քանի խօսք ևս այն կարգադրութեան և օրէնքի մասին, որ Յակոբ Շահամիրեանցի կարծիքով պիտի կառավարուի և վերահսկուի հայոց ազգը: Ինչպէս արդէն ասացինք, նա Հայաստանի սահմանը հաշվում է արևելքից Արարատականը և Մարաշ աշխարհը, հարաւից Միջագետքը և Ասորեստանը, արևմուտքից Անտիոք (Սիրիա) և Միջերկրական ծովի ափերը, հիւսիսից Վրաստանը և Սեւ ծովը: Իւր երևակայած ազատ Հայաստանի համար 521 գլուխ օրէնքներ է յօրինում և յատկացնում հետևեալ կերպով: Որոնցից մի քանիսը յառաջ եմ բերում հետաքրքրութեան համար:

1. Վերոյիշեալ տարածութեան մէջ գտնուող ծովեր, լեռներ, անտառներ, լճեր, գետեր, աղբիւրներ, քաղաքներ, գաւառներ պէտք է պատկանին հայոց տանը. նորա մէջ բնակուողք կոչուին հայք: Ամենայն անասուն, կենդանի, գազան որ կը գտնուին նոյն երկրի երեսին և ծովերի ու գետերի խորերը, լինին ժառանգութիւն հայոց ազգին առանց մի որեւիցէ արգելքի. սորանց պէտք է պահպանէ հայոց տունը Հայաստանեայց օրէնքով մինչև յաւիտեան:

2. Ամենայն ոք Հայաստանում ծնած, որեւիցէ ազգից որ լինի՝ պէտք է պատիւ ունենայ իրան հայ կոչելու:

14. Ամենայն գաւառ, իւր քաղաքներով և գիւղերով, որ հաշուում է իւր մէջ ոչ պակաս 12,000 տանից, ամէն մի տանից ընտրեն մի մի հոգի այր մարդ, նոքա լինին հայոց ազգից, Հայաստանեայց եկեղեցին դաւանող հեղ և խոնարհ անձինք, այս 12,000 հոգին իրանց միջից ընտրեն երկու հոգի, այս երկու հոգուն տրուի հաւատարմութեամբ ստորագրութեամբ նոյն քաղաքների և գիւղերի մեծամեծներից, քարոզիչից և քահանայից, որ երկուսը լինին իրանց գաւառի ներկայացուցիչ, փոխանորդ Հայոց Նախարարութեան մօտ, որոնցից մինը կը լինի ճշանուէր տանն Հայոց և միւսն Պաշտօնատար ի տանէն Հայոց: Տան գլուխ տարին վճարեն կէս դահեկան արծաթ՝ հայոց փող, այս վեց հազարից վճարուի երկու ընտրելեաց

ռոճիկը, տարին մինն 3000 զահեկան, որնոր ապահոված լինելով ընտանեկան հոգսերից, իւր բոլոր ուշադրութիւնը դարձնէ ազգային գործերի վերայ: Ամենայն պաշտօնեայ, ինչպէս և նախարար, ընտրուի երեք տարով, իսկ եթէ ժողովուրդը բաւական մնայ նորա գործունէութիւնից, կարելի լինի կրկին ընտրել նորան. ընտրութեան ժամանակ միայն կաթուղիկոսը և նախարարը երկու ձայն տալու իրաւունք ունենան:

Հաւատարմութիւնների, խնդիրների, և զանազան նամակների օրինակները ինքը տալիս է: Ընտրութեան ժամանակ միայն կաթուղիկոսը և նախարարը երկու ձայն տալու իրաւունք ունին:

20.—Երբ բոլոր փոխանորդները կը ժողովին նշանակած աեղը կամ մայրաքաղաքը, նոցանից մինն ընտրեն նախարար երեք տարով:

21.—Ընտրուին 12 հոգի նոյն փոխանորդներից նախարարին խորհրդակից:

22.—25 հոգի բարձր դատաւորութեան համար, որոնցից մինը կը լինի նախագահ 24-ի վերայ:

23.—Ընտրել 36 հոգի, որոնցից 18 պաշտօնեայ տան հայոց, 12 ի յապարանն ծայրադայն դատաստանի, 6 ի ծածուկ խորհրդարանն նախարարին:

24.—Ընտրել 9-ը հոգի սպարապետութեան համար, որոնցից երեք հաւասար աստիճանաւոր լինելուն՝ կոչել նորանց կարմիր սպարապետ, կապուտ սպարապետ և դեղին սպարապետ:

25.—Ընտրել 9-ը հոգի ասպետութեան համար, կոչել և բաժանել նոցա ինչպէս և սպարապետները:

26.—Ընտրել 9-ը հոգի զօրադուլի:

27.—Ընտրել 27 հոգի, 3-ը լրտեսապետութեան համար, 3-ը զինապետութեան, 3 վաւօդապետութեան, 3 կառապետութեան, 3 վրանապետութեան, 3 կերակրապետութեան, 3 զանձապետութեան, 3 երկրաչափութեան, 3 պետ տկարաց և աղքատաց:

28 և 29.—Ընտրել 60 հոգի զանազան քաղաքները կառավարելու համար, էլի 60 հոգի մայր դատաւորութեան համար, որոնք զանազան քաղաքներ նստելով դասեն և արդարութեամբ վճռեն Հայաստանեայ օրինաց համեմատ:

29.—90 հոգի հազարապետութեան համար:

30.—Երեք հոգի, որոնք հոգս տանին հարկերին, մաքսերին և բարութեանց:

32 — Երեք անսուշ՝ պաշտօնատարաց ռոճիկները կանոնաւոր և ժամանակին վճարելու համար:

33 — Ամենայն ընտրելի նախ քան իր պաշտօնը սկսելը՝ պարտ է երգուել Աստուածաշնչի վերայ, հաւատարմութեամբ և ըստ օրինի կատարելու ինչ որ իրոն յանձնուի, իրա հայաստանեայց որդի և հայոց եկեղեցու հարգաւոր լինելուն: Օտար աղգերից պաշտօնեաներ ընտրելը անպաշտօն է համարուի նա:

Թէև յիշեցինք մենք, որ մեր թագաւորութիւնը 400 տարից ի վեր կործանած լինելուն, չունինք ոչ ոք որ զայ և մեր վերայ ինքնակալ բռնանայ, և եթէ հարկը պահանջէ մեզ ծախէ օտարազգաց և կրկին ստրկութեան ենթակայ անէ, բայց մենք աչքի առաջ ունենանք և այս, որ եթէ մէկը երևան զայ, հաստատէ և վկայէ փաստերով որ մեր նախարարների ցեղից է, և եթէ նա ընդունի նախարարութիւնը, ըստ հայաստանեայց օրինաց երդմեցնելով նորան կարելի է յանձնել այդ պաշտօնը, և նորա նախարարութիւնը կը լինի ցմահ, ժողովական որդուց որդի, առանց սեռի խտրութեան: Միայն բացառութիւն է կազմում խելագարութեան առթիւ: Իսկ եթէ ժողովը փոքր լինի տարիքով, նորան անուանել կառավարիչ մինչև որ հասուն տարիքի հասնի երեսնան:

Յակոբը զանազան պաշտօնատարներ բաժանելիս, հաստատութեան թղթում բաւականին խիստ պայմաններ է դնում օրինակ վառօդապետի համար ասում է, որ պարտ է լաւ արհեստաւոր որոնէ, փառօդը լինի թունդ, հատիկները միահաւասար, պահարանները ամուր և համբարները չոր. նոյն անձին խոստանում է վարձադրութիւն, իսկ հակառակ միջոցում՝ յանդիմանութիւն մինչև անգամ պատիժ:

Նորա հեռաւեսութիւնը այնքան հեռու է գնում, որ կառավարին խորհուրդ է տալի՝ հսկել որ կառքերը և սայլերը մի ցորենի հատիկի չափ զանազանութիւն չունենան իրարուց, որպէս զի, եթէ պատերազմի դաշտի վերայ կամ բերդերի մէջ մթերք տանելիս մի կառքի կամ սայլի մի բան պատահի, կարողանան հետերնին եղած կառքի պաշարից առանց ժամանակ կորսնցնելու գործ ածել, որն որ եթէ չյարմարի, այդ մի անմեղ անհոգութենից կարելի է մեծամեծ թշուառութեանց կրթակուել և ճանապարհին մէջ խոտորուել ու ստրկանալ:

Շատ հոգս է տանում նոյնպէս աղքատանոցների ¹⁾ և հիւանդանոցների հիմնարկութեան: Նորա, ասում է նա, պէտք է որ քաղաքից հեռու, մաքուր և բացօդեայ տեղեր հաստատուին: Վերակացուի պարտականութիւնը լինի՝ դեղերի և հազուսանների և մթերաց պաշարը չպակասցնել, զանազան խոտերից դեղերի գիւտեր անել և այլն. մեծ զգուշութիւն անէ որ բորոտութիւնը մնաք չի գտնէ հայոց աշխարհում, եթէ պատահի՝ խիստ հեռաւոր տեղեր բնակեցնել նորանց, ամենայն տեսակ խնամք, հոգատարութիւն չի խնայուի, որ այդ աղէտալի ախտը անհետանայ:

Հարսանեաց պայմանագրի մէջ անդում է, որ փեսացուն հարսնացուին մի որ և իցէ գումար նախաբաժինը տայ, նորա ապրուստը ապահովացնելու համար. հարսնախօսութիւնը լինի աղջկայ և երիտասարդի ներկայութեամբ և ազատ կամօք և համաձայնութեամբ. 5000 դահկան հայոց արծաթ փող տուգանք նշանակուի յետ կանգնող կողմին. այդ տուգանքը նոյնպէս և ամենայն տուգանք, որոնք նշանակուած են հայոց տանու կնքով կնքուած դաշնադրութեանց թղթի մէջ, գնան հիւանդանոցների դրամարկը:

«Որոգայթ՝ փառացի» մէջ գտնվում են ամենայն տեսակ պայմանաթղթերի, խնդիրների, կտակների, խանութ բանալու արտօնութիւն ստանալու, ճանապարհորդելու և այլն օրինակներ... Նոյնպէս զանազան օրինակներ բարձր պաշտօնատարաց զրութեանց, որոնք իւրեանց ստորագրեալներին են ուղարկելու, փոխադարձ ստորագրեալները իւրեանց մեծաւորաց զրելու, խնդիրք, հազորդութեանն անցից և այլն և այլն:

Ամենայն պաշտօնեայ ընտրվում է միայն երեք տարով, նոյն իսկ նախարարը. ժողովուրդին բաւականութիւն տուող պաշտօնեայն կարող է վերընտրել լինել: Եթէ այս երեք տարուայ ընթացքում նախարարը կամ պաշտօնատարներից մէկը մեռնի, կամ անբաւականութեան համար ժողովուրդը ստիպէ նորան որ հրաժարական տայ, նորա տեղը կ'ընտրուի մեռնողից կամ հրաժարողից անմիջապէս ետքը ձայների բազմութիւն ունեցողը:

Երեք տարուց յետոյ բարձր պաշտօն վարող անձանց կարելի է

1) Ասում են թէ Յակոբ Շահամիրի թուր Օհանէս (կարծեմ) խեղճ և անտէր, ներկայ ժամանակներս ապաստարան գտած է այս հիմնարկութեանց մէջ:

ընտրել ցածր պաշտօնի համար. օրինակ. նախարարին կարելի է ընտրել տանուտէր հայոց:

Ամենայն քաղաք, գիւղաքաղաք, գիւղ, մինչև անգամ վանաթնակ, որոնք 25 տանից ավել են թուով, պարտ են պահել երկու վարժապետ, մինը հայերէն՝ թէ տղոց և թէ մանկանց կարդալ զրել սովորեցնելու համար. միւսը այս վերջիններին զննութեան արհեստին վարժեցնելու համար:

Ամենայն արու անհատ ոչ տասնութիւն տարեկան հասակին հասնի, ծնողք պարտ են նորան գնել հրացան և սուսեր, կրթել զինագործութեան (սուսերամարտութեան) մէջ: Ով որ զէնքի և սուսերամարտութեան մէջ մի նոր զիւտ գտնէ, նա վարձատրուի Հայոց տանից:

Յատուկ վարձատրուին այն անձնատրութիւնները որ նոր զիւտութիւններ կը հնարեն, նամանականդ նոքա՝ որոնք փիլիսոփայութեան, աստղաբաշխութեան, բժշկութեան, երաժշտութեան և ճարտասանութեան արհեստները կը ծաղկեցնեն:

Ամենայն գաւառ կամ քաղաք որ 2000 տուն ունենայ, պարտ է շինել տալ մի բերդ ամուր պարիսպով շրջապատած, ուր տեղ թշնամու յարձակման ժամանակ կարողանան պատսպարել 2000 ընտանիք իւրեանց պաշարով և կենդանիներով. այս բերդի մէջ պէտք է անպակաս լինի և մի տարուան ցորենի պաշար: Ամենայն գաւառապետ կամ քաղաքապետ պարտ է աշնան ամէն մի տանից հարիւր կշիռ նոր ցորեն առնել և նորա փոխարէն անցեալ տարուայ ցորենը տալ նոյն չափով: Եւ կարկուտով կամ մորեխով և կամ երաշտութեամբ հացից զրկուողները իրաւունք ունեն այս պահեստից առնաց մի քանի տեղ վեր առնել 25 կշիռ ցորեն սերմի համար, 25 կերակրուելու համար:

Հայոց փողերի վերայ ասում է նա, մի երեսին լինի տպած մի խաչ և թուականը, իսկ միւս երեսին «բարեկացութիւն հայոց» և քաղաքի անունը:

Դատաստանական կնքուած թղթերը պէտք է որ Հայաստանի գործատնից դուրս գան, յստակ, սահուն և ընտիր տեսակից. նորանց կնիքը կը լինի դառն և խաչը:

Ամենայն անհատ կարող է ազատ դուրս հանել Հայաստանի ձեռագործները և վաճառել ուր որ և կամենայ, բացի զէնք, ար-

ծաթ և ոսկի: Իսկ ով որ ոսկի և արծաթ մտցնէ մեր աշխարհը նա վարձատրուի Հայոց տանից:

Օրիորդը և տիկնայք զլուսնին երեսնին բաց ազատ մոն զան, բայի եկեղեցում: Հայոց օրիորդները 14 տարեկան և աղայք 17 տարեկան կարող են ամուսնանալ:

Լինի մի հասարակաց տուն կամ օրբանոց, ուր տեղ ապաստարան զանեն որք և ապօրինի ծնած երեխայքը. այնտեղ լինին նոյա համար ստեղծուներ, շրեղէն և կերակուր. սննդաբար, մինչև եօթը տարեկան լինելին. ունենան երկսեռ ուսումնարաններ, որ ուսանին մինչև 12 տարեկան հասակում, և ապա իշխանք և տանուտէրք աշխատին նորանց արհեստի տալ կամ պատկել:

12 զաւակ ունեցողը օրական 12 հաց ստանայ Հայոց տանից: Մարդու տուած պարտքի մուհակագրի պահանջմամբ պէտք է գործածուի և կնոջ ստացուածքը: Եթէ ամուսինը բանտարկած լինի, կինը ազատ գնայ նորա մօտ աեսութեան:

Մանկաբարձուհիք և բժիշկք, որոնք քաջութեամբ ազատեն և փրկեն ծնողին կամ հիւանդին, վարձատրուին Հայոց տանից. իսկ որոնք որ պատճառ դառնան նեղեալների մահուանը, նորանք զրկուին վարձատրութիւնից և տուժին դեղերի զինը վճարելով:

277 յօդուածից մինչև 300 յօդուածը Յակոբ Նկարագրում է թէ ինչպէս պէտք է հաղնուին հայ պաշտօնատարք, նախարարից սկսած մինչև յետին զինուորը. 300-ից մինչև 310ը պատուիրանքներ է տալիս նա, այնքան խիտ է պատժելու մասին, ինչքան և առատ է վարձատրելու. անողորմ է պաշտօնատարաց պարտազանցութեանց դէմ, նորանց զրկում է ամենայն իբրեւոյնքից բնորութեան մէջ ձայն ունենալու, պաշտօն վարելու և ծառայելու:

Զինուորք պէտք են ծառայեն 7ը տարի. երբ պատերազմի ժամանակ մեռնին, նորանց կանանց պէտք է Հայոց ստանը ուժիկ կապէ, քանի որ նոքա կրկին չեն ամուսնացել ուրիշ հետ:

Իգական սեռից դերի առնելն արդելուած լինի. քրիստոնեայ կամ հեթանոս գերի ընկած չի ծախուի երբէք: Հայք պարտին թշնամեաց կանանց պահպանութիւն ցոյց տալ, սրպէս զի դարմաններ հեթանոսաց, վասն զի այս բանը նոցա անկարելի կը թուի, ասում է նա: Եթէ թշնամեաց աշխարհում կայ մնացած ընտանիք կամ բարեկամ, թղթակցութիւնը ազատ լինի, միայն թէ նամակները բաց լինին:

Յակոբ Շահամիրեանց երևում է զգուած լինի մեր հասարակութեանց վարմունքից՝ ծննդականների և նոր ամուսնացեալների հետ վստեղորոյ սաստիկ արդելում է գնալ տեցութեան առանց հրաւիրելու։ առաջինները իրանց վաճառել գրութիւն մէջ, երկրորդները իրանց նոր ասպարէզի մէջ՝ ազատ թողնելու է որ ընտրեն իրանց դուր եկածը և սիրած անձերին։ Ծնելուց մի քանի օր անցնելուց յետոյ, կարելի է տոմարի գրել և հրաւիրել այսինչ օրը առաւօտեան ժամը ութ թից մինչև տասը և երեկոյեան ժամը 5-ից մինչև 8ը։ նոյնպէս և ամուսնացեալները այս հաւաքման օրը, ասում է նա, տան տիրոջ համար կը լինի մի հանդիսաւոր օր, հիւրերի համար ուրախաւիթ դէպք տան տիկնանց տանը գտնելով միանգամայն ծախսերի և ներգութեանը վերջ կը արուի։

Նոյնպէս նա տալիս է շատ պարզ կարգուկանոն թաղման հանդէսներին, որ հիմա մեղանում դարձել է մի շուայութեան դուռ։ Այդ չհամարձակուի մտնել ննջեցեալի տունը մնացորդաց մի թիւարա կան տակու։ աւելացնում է նա, կամ յոյ զարկաւորութեան խանութները բացի նորանցից, որոնք հրաւիրում են, այս վերջինները ևս ոչ թէ ճաշելու կամ ընթրելու համար, այլ լոկ բարեկամական սրբազան պարտականութիւն կանարելու, մինչև որ թաղման հանդէսը վերջանայ, ննջեցեալը տանեն դերեզմանատուն և հրաւիրեալք իւրեանց տուն գնան։ Այսպէս ննջեցեալի աէրը ազատ կամքով են վրայ եօթն օրին հրաւիրել բարեկամաց և քահանայից, առ իբրեւ պարտականութիւն այլ ազատ կամք։ Հոգեւորական դասին շատ փոքր վարձատրութիւն է նշանակում թող չնեղանան, ասում է նա, ինձանից հոգեւորականները վասն զի նոքա քան զիտեն հայոց ողորմասէր և բարեպաշտ լինելը։ իւրեանց պատարագադինը ու ժամացը պակաս չի լինիր։

Շահամիրեանցը որ այսքան ծախսերի դուռներ է բաց անում հայոց առաջ, ցոյց է տալիս նոյնպէս զանազան աղբիւրներ ազգային գանձը հարստացնելու։ Ալեկայն բերքից տասներորդ է վեր առնում, աղը կառավարութեան մենավաճառութեան է յանձնում, հարուստ ապրողները, շքեղ հագուստները, ոսկէ կամ արծաթէ շրջանով թամբ ունեցողները, հեծնելու և կառքի համար երկուսից աւելի ձի պահողներից տարեկան մի մի դուամար է պահանջում։ Թէև սաւառիկ հակառակ է օտարնազգիներ ընդունելու հայոց պաշտօնների մէջ, բայց մտաբերելով թէ հայոց ազգը երկար ժամանակէ ի վեր կանաչ

վարելու սովորութիւն կորսնցուցած լինելուն, թերեւս առաջին անգամ դժուար ճարուին հայոց մէջ զօրագլուխներ, երկրաչափներ, թնդանօղաձիւներ, ուստի թղլադրում է, միայն ի հարկէ երեք տարուայ ժամանակամիջոցաւ, այն ևս ըստ հայոց օրինաց երգուելու պայմանաւ, ընտրել այդ պաշտօնեաները վրաց, ռուսաց կամ արմենաց ազգից: Այսպէս ահա վերջացնում է նա իւր «Որոգայթ Պառաց կամ նշաւակ հայոց կառավարութեան», գրկոյքը որ է մի խառնուրդ, ինչպէս ասացինք այս յօդուածի սկզբին, օրէնսդրութեան, կանոնադրութեան և խրատուց:

V.

Այսպէս ահա 1772 և 1773 թուականներին վերոյիշեալ երեք գրքերը տպելոց յետոյ երկար միջոց ժամանակագրութիւնը լուռ է մնում է Յակոբ Շահամիրեանցի մասին: Երբ 1786 թուականին Յովսէփ արքեպիսկոպոս Երկայնաբազուկ Արղւութեանց իշխանը Նոր-Նախիջևանի և Հաշտարխանի առաջնորդ է նշանակւում, սորա գործունէութեան համբաւը թէ գրութեամբ և թէ իր նուիրակների ձեռքով, ինչպէս շատ հեռաւոր աշխարհներ բնակւող հայերին համոզում է նոյնպէս և շնորհաստան գտնուող համազդեաց: Շահամիրեանը իւր և առաջնորդի գաղափարների մէջ համեմատութիւն է նշմարում, այսինքն՝ եկեղեցի ու աղքատանոց շինել, ուսումնարան տպարան հաստատել, հայոց ազգի համար ռուսաց և վրաց կառավարութիւններից արտօնութիւններ խնդրել և այլն, որոնց պատճառաւ և մեծ համակրութիւն է զգում դէպի այս վերջինը, ոչինչ նիւթական օղնութիւն չէ իննայում առաջնորդի ձեռնարկութիւնների յաջողութեան համար, և վերջիվերջոյ իբրեւ համախոհ մարդու յայտնում է իր դիտաւորութիւնը պարսկական Հայաստանի անկախութեան մասին, ինդրում է Յովսէփ արքեպիսկոպոսին բարեհաճել միջնորդելու Եկատարինէ ռուսաց կայսրահու և վրաց Հերակլ թագաւորի մօտ. աղբրում է առաջնորդին որ այս խնդրոյն մի վերջնական պատասխան տրուի, որ ինքն էլ ցանկութեանը համակցութիւնից ազատուի և միամտացած գերեզման իջնէ:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսի տաաններեք տարուայ (1786-ից մինչև 1799) թղթակցութիւնից կարգով դուրս ենք բերելու ինչ և ինչ կէտեր, որ այս հարցման կը վերաբերին: 1786 թ. աշնանին, սեպ-

տեմբերի 2-ին Յովսէփ Խրքեպիսկոպոսը գրում է Նախիջևանից «Առ
« ազնիւ պարոն Յովակիմն ի Մոսկով : Ազնիւ Շամիր աղայի գիրն
« ընդ գրոյդ ընկալայ և ուրախ եղէ յոյժ : Շատ հարկաւոր գիր էր...
« գրեալ էր մեզ զզանազան յուսադրական բանս և զմխիթարու
« թիւնս և այլ խորհրդական գիտաւորութիւնս փան յառաջիկայ
« կարգադրութեան որ կայր փան տարաբաղդ աշխարհին մերոյ :

Մայիս տարուայ նոյեմբերի 5-ին Նոր-Նախիջևանից Յովսէփը գրում է առ գերապատուելի Գրիգոր աղա Խալդարեան ի Հաշտարխան, որ այդ միջոցին սեպհական տպարան է ունենում Պետերբուրգում : Գանգատվում է նախ նորա երկայն լուծեան վերայ, նամանաւանդ տպարանի մասին տեղեկութիւն չտալուն : Յաւը յայտնելուց յետոյ որ չէ կարողանում վարձատրել ինչպէս որ հարկն է, քաջալերում է իր բարեկամին ասելով. «Եթէ շնորհին Աստուծոյ մտցին ի չնդիկս ապագրեալքն մեր, տպարանիս մեծ օգուտ է լինելոց, ըստ հասարակ գրելոյն իմոյ առ նոսա, մանաւանդ Շամիր աղայէն»:

Արքեպիսկոպոսը տեսնելով որ այս տպարանը իր նուազ եկամբ տովը Պետերբուրգի պէս քաղաքի մէջ չէ կարող երկար տևողութիւն ունենալ, և նորա խափանումը իւր ցանկութեանը շատ հակառակ է լինելու, առաջարկում է պարոն Գրիգոր Խալդարեանին տեղափոխել տպարանը և փոխադրուել ընտանիքով Նախիջևան, եկեղեցու տներին ձրի բնակարան ստանալ, նոյնպէս և տպարանի համար տեղ էլ ցոյց տալիս, և, եթէ Խալդարեանի ընտանիքը համաձայնի այս անձնութիւնը յանձն առնելու, իւր պարիւշտ ապրուստին սեղանակից ևս անել : Այստեղից, ասում է նա, աւելի հեշտ է և աժան մեր տպած գրքերը Պոլիս և Հնդկաստան ուղարկելը : Մոսկվայում և Պետերբուրգում ով է լինելու հայերէն գրքեր գնողը, դու աշխատում ես և արդիւնք չես տեսնում, մինչև հիմայ ինձ ուղարկածները «ընծայ առաքեցի ի Պոլիս և ի Հնդիկս բարեկամաց մերոց
« փան սիրահար առնելոյ նոցա նոր տպարանիդ, որում ամենե
« քեանք հաւանեալ են և սպասեն գնորանոր գրեանց ստանալ :
« Յրացոյցի չի տալու ըն մեզ շատ ամօթ եղաւ... յանկացող Պոլսե
« ցիք արդէն ծախսի հարկաւոր եղած փողը ընդունելու տեղն մեզ
« ցոյց են տուած. իսկ Հնդկաստանից Շամիր աղան ոչինչ չէ խնայում
« յորդորում է ինձ անպատճառ յառաջ տանել գործը : Նւ խոհապէս
« ինձ և քեզ մեծ ամօթ և նախատինք կը լինի որ սկսանք և
« չկարողանանք յաւաջ տանել »:

1789-ը յունվարի 2-ին Յովսէփ արքեպիսկոպոս գրում է. «Առ
« ազնիւ պարոն ֆիլիպպոսն, ի Ստեֆ. Պետերբուրգ. Շամիր աղայից երկու
« նամակեմ ստացեալ. նա վասն արքային երկու հաս առաքեալ է
« գիրք՝ «Ռրոգայթ Փառաց» ի վերայ Զուղայոս, Շամիր աղայն նոյն
« պէս Նալր Շահի պատմութիւնն տպեալ է և ի թիֆլիս առաքեալ,
« ապա մենք չեմք տեսեալ:» Շամիրամ ուղարկում է Յովսէփ արքեպիս-
կոպոսին պատմագրութիւն տանն Շամիրամայ անունով մի գրուած և
խնդրում է որ ուղղուի և տպուի անպատճառ Հաշտարխանու տպա-
րանում, թէև նոյն միջոցներին ինքը ևս շարունակում է գործել իր
տպարանում Մադրաս:

Նոյն տարուայ ապրիլ ամսում առաջնորդը գրում է «առ աղ-
նիւ աղայ Մինաս Գիլանեանն. Շամիրամ աղայի թուղթն ռուսերէն
թարգմանել տուի, կարելի է ուղղել տալ և հայերէնին հետ միա-
սին ներկայացնել նորին պայծառափայլութեան: Նորա նամակը ձեզ
առիթ կը տայ շատ բաների վերայ երկար խօսելու. նա բոլոր ազգի
փրկութիւնը ռուսաց կայսերութիւնից է սպասում, և ամբողջ աղ-
գին երախտագիտութիւնը հրաւիրում է այդ կէտին:»

Աշխատասէր առաջնորդը գրում է առ պարոն ֆիլիպպոս¹⁾ վասն
Շամիրամ աղային. քո գիրը գրուած հսկանքների երկուսին ստացայ,
բայց օգոստոսի և սեպտեմբերի գրերը ինձ չեն հասել, հաշար
ափսոս, շատ հարկաւոր գրեր էին, վասն զի արքայի թուղթն ար-
դէն առաքել էի աղա Շամիրին իմ գրով:

Թերևս այս թուղթը լինի պատասխան այն խնդիրքին, որ
գրում է Շամիրեանը Հերակլ երկրորդ վրաց թագաւորին և յայտ-
նում իր դիտաւորութիւնը Հայաստանի անկախութեան մասին,
որի օրինակը Յովսէփ Արղութեանցի թղթերում գտանք և նոյն-
պէս ահա յառաջ ենք բերում:

Յօդոստափայլ Տեառն իմոյ երկրորդ Հերակլ շնորհօրն Աստուծոյ Թագաւոր Կախեմու,
Քարթլու, Բօրչալու, Ղազախու և իշխող Երեւանու, Գանձախու և այլն, և այլն,
և այլն:

Նամակ չորհաց և յատկապէս սիրոյ Տեառն, իմոյ ի թուէն 1786
յամսեանն մարտի քսան, վեր ընկալայ ի ձեռանէ Յովսէփոս Կինգարիւրա-

1) Մենք ոչինչ տեղեկութիւն չունինք այդ մասին:

պետ ծառայէ քումմէ, և լուեալ լուր տառաջութեան պատուականութեան Գոյ և Դշխոյախալ Թագուհւոյն, և վարդապիթիթ թագաւորազնեաց իմոց, հանգերձ աջողութեամբն Աստուծոյ զօրութիւն բազկի ձերոյ, ևս յաղթանակաց արժան յաղթութիւն Գոյ ընդդէմ թշնամեաց՝ ցնծացոյց սիրտ մեր և ուրախ եղաք յոյժ: Նաեւ ստացայ հրովարտակն ի բարձրութենէ քումմէ, որում բարձրացուցեր հասարակութիւնն մեր առ ի պատիւ և աստիճանս իշխանական ի պատճառս քոյին յատկապէս սիրոյ ծանեալ երախտեաց նախնականց և իմոց, զի նովաւ բացեր զգուռն ողորմութեան քոյ ընդդէմ Բեսաց մերոց: Պսակելով մեզ ըստ հաճոյից կամաց քոյ, իրբն երախտագէտ, ուրեմն ի վերայ այսպիսի երախտագիտութեան քոյ պտտէ մեզ հաւատալ հոգւով և մարմնով զի պատուականութիւն քոյ յատկապէս սիրէ մեզ և ողորմի յաւիլի քան զարժանաւորութիւնն մեր: Վասնորոյ գոհանամ նախ ի Տեառնէ Արարչէ մերմէ որ ունի սիրտ քոյ և ամենայն թագաւորաց ի ձեռին իւրում շարժելով առ ի գոյթ ողորմութեան քոյ առ մեզ, և շնորհնկալ եղաք ի քէն փսն այսքան սիրոյ և բարերարութեան, և վերահամբառնալոյ հասարակութիւնն մեր, և խոնարհեցուցանելով ունին քոյ բառնալով խտրութիւնն զանազանութեան ՚ի մէջ քոյին բարձրութեան և մերոց հասարակութեան, զիւրաւորելոյ համապատասխանութիւնս մեր ընդ միմեանց իրբն մերձաւորի, և ի քէն պսակեալ արժանաւորի, և քոյին հաւատարիմ ծառայի. որովհետեւ ոչ պատուականութիւն քոյ, և ոչ բարձրութիւն տէրութեան քոյ երբէք ոչ ունելով հարկաւորութիւն իմոյս հասարակութենէ, և ոչ հասարակութիւն իմ փափաքիւր ունիլ զամենայն՝ զոր ինչ ի յերեսս երկրի վասն յատուկ անձին լմոյ: Ուրեմն այս երկուքեան անհամեմատ անձինս կարեմք հաւատալ զի այսքան անխզելի և հաւաստի սէր, որ ի անտեսչութենէ միմեանց ի Տեառնէ շնորհաց հեղաւ ի վերայ հոգւոց մերոց, ոչ թէ վասն փառաւոր առնելոյ զմեզ, եթէ ոչ վասն օգնական լինելոյ հասարակ ժողովրդեան ըստ օրինօք իրաւամբ և արդարութեամբ, որ սա միայն գործս կինիցի վրկութիւն հոգւոյ և մարմնոյ մերոյ, և փառք պատիւ աստուածապահ տէրութեան քոյ մինչև յաւիտեանս: Ի հնումն երկայն ժամանակաւ բոլոր եւրոպացիք վարեցին ժամանակն թագաւորութեանց իւրեանց ինքնակալ անձամբ և ինքնակամ արարմամբ հեղելով արիւն բազում ձմկելով սիրտ ժողովրդեան. մնալով ինքեանք յարածամ ի կասկածանս այսպէս թէ՛ հովիւն և թէ՛ խաչինք ի անմխիթար կեանս մինչև ի ժամանակն Հռովմ և Լէօս երկու եզրարց. որ մուծին զինքեանս ընդ լծոց օրինաց անխախտելոյ, և նովաւ երջանկացան մինչև ի պատիւ Կայսերութեան: Այլ կալ և մնալ և անկանխն նոցա լուիցէ պատուականութիւն քոյ ի պատմութենէ հռովմայեցոյ. այլ ի շառաւիղէ նոյն օրինաց հռովմայեցոյ պահնցին բազում թագաւորութիւնք քրիստոնէից, և երջանկացան մինչև զայսօր, և միաբան յուսամք ի Տէր զի թագաւորութեան նոցա վախճան մի կինիցի, այլ ի միջի այս իրաւասէր թագաւորաց պատուականագոյն գտաւ Գէորգ հինգերորդ թագաւորն Սպանիացոց, որում ըստ նոցա Կառլօս Կինդ, զի սա խոնարհեցուցանելով բարձրագլխութիւն ինքնակամ արարմանց իւրոց, ժողո-

վերջի արք երկայնամիտք և ծանօթք թէ ազատութեան բանական հոգւոյ և թէ համեմատութեան բնական բնութեան մարդոյ, և թէ սովորութեան յատկապէս բերման աշխարհին իւրեանց: Եւ ինքն Կառլօ—Լինթն կալով ի միջի նոցա համահաւասարապէս, և ըստ կամաց, և ըստ հաճոյից իւր, և լուրբեցունց թէ իշխանաց և թէ ժողովրդոց իւրոց, սահմանեաց զօրէնս թէ զինուորութեան և թէ հարկատուութեան ժողովրդոց և թէ զօրութիւնս թաղաւորութեան իշխանութեան մինչև ի զօրութիւնս յետնորդ ռամիկ անձանց իւրաքանչիւր մանրամասնութեամբ և հրամայեաց արձանագրել իբրև անխախտելի, և ինքն նախապէս խոհարհեցոյց ինքնակալ պարանոցն իւր. և լծորդեցաւ ըստ օրինացն, և այսպէս հրամայեաց կատարել յօրէնս ի վերաժամենայն իւրաքանչիւր զօրծոց ձեռաց իւրեանց: Սովաւ հանդարտեցաւ անձն իւր ի տարակուսութենէ, և ամփոփեցաւ ի մէջ կր ծից հասարակ ժողովրդոց. սովաւ բարձաւ դաւաճանութիւն իշխանաց իւրոց. և սովաւ արդարացոյց զատաւորս աշխարհին իւրոց և սովաւ ծաղկեցաւ աշխարհ, աճեցան և բազմացան ժողովուրդք և լցաւ երկիր հարստութեամբ մինչև ցայսօր, և ինչաւակէ յայսմանէ բազումք սիրեցին առին, և արարին զօրէնս վասն իւրեանց, որում վայելին մինչև ցայսօր: Եւ արդ յոյժ փափականօք ցանկամ քեզ Տէր նոյն, որովհետև զի տեւամբ պահպանութեամբ, և կամ թէ մի լինիցօք խտիր, և թէ ասիցօք ըստ խոստմանց Տեառն որ առ նախնին քոյ, զի թաղաւորութեան ձերոց վաստան մի լինիցի: Այսպէս պահելով Տեսուայ Դաւթեայ Սողոմոնէ մինչ մերոց ծանօթ Բագրատ և ի նմանէ նահապետութեան Բագրատունեաց մինչև պատուականութիւն քոյ: Եւ ևս տարբերութիւն ժամանակին որ ի ձէնջ իբրև քօղաւորեալ հմոյծ ի շարս վեցերորդ զաջնադրութեան քոյ ընդ Դշխուհւոյն Ռուսաց, որում արձանագրուեցաւ վարիլ թագաւորութիւն քոյ ըստ օրինաց քոյ: Ուրեմն կամք Տեառն այս զի ժամանակի թագաւորութեան քոյ կարգադրեսցի յօրէնս, և ի օրինաց քոց փրկեսցի ազգն հայոց և վրաց ի ծառայութենէ բռնաւորաց: Ուրեմն մի զազարիւր լիւր նման Գէորդ հինգերորդ թագաւորի սպանիացոց, և նման Պետրոս Ալէքսիէվիչի կայսեր Ռուսաց: Արա քեզ օրէնս և կարգադրենս վասն ամենայն ծննդոց հովանաւորութեան քոյ թեթևութիւն բեռանց, և քաղցրութիւն լծոց և ջախջախեան լուծն ծառայական, զի մի երեսեցի ի վերայ պարանոցի ժողովրդեան քոյ և արա նոցա ծառայ միայն օրինաց իւրեանց և ազատեան նոցա ի ծառայութենէ որոք բնութեան մարդոյ. յատկապէս ինքնակալ տեսառնէ և ինքնակամ հրամայողէ. տարածեան մարդասիրական միտք քոյ առ ի անկարութիւն իբրև անմեղ զառանց քեզ վստացելոց, և յուսացելոց հասարակ ժողովրդոց: Մինչդեռ ժամանակն ի ձեռս քոյ է, փական, լծօրդեան, կալանաւորեան ըստ անխախտելի օրինօք ամենայն ինքնակամ շարժմունս և ներդրածութիւնս քոյ, և ի քէն առաջ զաւացողի տեսառն, և արձանագրենս անխախտելիօք յօրէնս վասն կառավարելոյ գահն և աշխարհ և ժողովուրդն տէրութեան քոյ, մի և նոյն օրինօք, որում դու և իշխանք և զաւառապետք աշխարհի քոյ և առ հա-

սարակ ժողովուրդը այսօր հաւանիք, և հաճեսցի կամաց ամենեցուն և հրամայեմ ընթանալ ի դործ զի սովաւ կացցէ և մնասցէ իբրեւ անմահ ստուածապահ անձն քոյ, մաքրազարդ սերնդօք փաւօք և պատուօք այժմ և միշտ և յաւիտեան:

Բարիորդ ծանեայ ձգտումն մտաց սլատուականութեան քոյ, որ ասացիր թէ ժամանակք են թաղաւոր և այլն, այլ բարիորդ զիտէ պատուականութիւն քոյ, զի բառն և անունն ժամու և ժամանակաց յատկութիւն և բացատրութիւն անցաւորութիւն և այլն, քանզի ոչ ոք ժամանակ ոչ կարէ կալ և մնալ ի մի տեղի բոլորէ մի. քաջ հիմունք անխախտելի սահմանաց կալով մնալոյ հաստատունն ի միջի ամենայն ժամանակաց մինչև յաւիտեան, որպէս տեսանես զի մեք ունիմք ժամանակ զարնան հեղեղ ջրոց, ամառնան տալին և կիզումն արեգական և աշնան խռովութեան հօտոց և ձմեռան սառնութիւն ձեանց և հնչումն փքոց, սօքա չորից ժամանակս ամենայն զօրութենէ իւրեանց կլանեն հեղեղմամբ, կիզանեն խոշտանկութեամբ մանրեն և կոտորեն հնչմամբ, սառնացուցանեն սառուցմամբ, այլ անխախտելի սահմանն ամենակարող արարչի մերոյ եղև այնքան բարի, զի երկիր ընդ ոսկերօք իւրով լեռամբ, անտառք ընդ լնակչօք անասնոց, քաղաքք ընդ բնութեան մարդոյ բնակութեամբ, ի պատճառէ հաստատութեան սահմանի, փոխանակ հեղձուցմանէ, կիզմանէ, խորտակմանէ և ստանամանէ՝ ճաշակին քաղցրութեան, այսինքն լուացմամբ սրբի աղտս երկրի և եռացմամբ արեան ծաղկի ամենայն կենդանի, ջերմութեամբ քաղցրանայ ողորդութիւն պտղոց, և պտղաբերէ ամենայն բուսոց և շարժմամբ խորտակիլ գոսացեալս, թափիլ հնացեալս վանն նորոգութեան իւրեանց, և սասանմամբ թմրութիւն քնոյ, հանդարտութիւն տարրերաց և մտացումն անցելոց ժամանակաց, զի վերստին նորոգեսցի և ծնցի մանուկ նոր ի յորովայնէ չորից տարրերաց յանձառելի սահմանէ արարչէ մերմէ: Արեւմն մի հաւատար զօրութեան բազկաց, որում ժամանակն խոտանայցէ, այլ հաստատուն լիւր ի միտ և ի հաւատս զի զօրութիւն անխախտելի սահմանաց զօրաւոր է քան զամենայն բազուկ հօր, զօրաւոր է քան զամենայն հեղեղս ջրոց և այլն:

Տարբերութիւն ժամանակին և զօրութիւն բազկի Աբաս անուամբ առն, անուանակոչութեամբ միայն թաղաւորն պարսից, հաւաքեաց դառնան նման մանկունս քոյ ի Ալալոյ թաղն և կալսեաց նոցա, մանրեաց, փշրեաց իբրեւ ցորեան, և ծնողքն նոցա իբրեւ յարդ՝ ի հնչմանէ քաջողաց ցրտեաց ի յերեսս երկրի, ոչ ի ժամանակս վաղնջոց և կամ դարս բազումն անցելոց, եթէ ոչ ի միջոց իբրեւ 180 ամ ժամանակաւ յառաջ քան զայսօր: Արեւմն տես սնտրիութիւն զօրութեան ժամանակին, որ է այսօր նա Աբասն և կամ սերունդն նորա և այլ բազումք այսպիսի նշուակք, որ պատուականութիւն քոյ ոչ ունի հարկաւորութիւն յինէն լսելոյ. բայց յոյժ բարի լինիցի զի պատուականութիւնն քոյ զինուորեսցէ և դօտի ընդ մէջ կալեալ սուրն զօրութեան բանական հոգոյ ի ձեռս առցէ, հաստատեսցի յօրէնս կար-

դադրութեան անխախտելի սահմանաւ, զի զա լինիցի արմատն հաստատութեան սրբազան սկընդոյ քոյ, և պատուականութիւնն քոյ մնասցէ անմահ ի նահապետութենէ ըստ խոստման արարչին մերոյ, զի թագաւորութեան նախնոյն և քոյ և սերնդոյ քոյ վախճան մի լինիցի:

Նա ևս հնադանդելով բանի բերանոյ քոյ խրախճանութեամբ ասեմ որպէս հաւատացեալ եմ ի ցուցմանէ տարրերութեան ժամանակին, զի ահա եկն և եհաս ժամանակն որում սպասեաց պատուականութիւնն քոյ, և հաստատութիւն բանիս ցուցանէ մեզ անչափելի հեզութիւն քոյ, որ ի բարձրութենէ քումմէ հաճեցար ընդունիլ ի ծառայէ քումմէ մասունք կարգադրութեան սահմանաց, և հրամայեցիր շարել և ընծայել ի սպաս բարձրութեան քոյ, թէպէտ բարիօք դիտեմ զի պատուականութիւնն քոյ քաջ դիտէ, զի դործ շարելոյ սահմանս վասն կառավարելոյ ազգ և աշխարհ մի՛ լազմամարդի ոչ է հնար, ումմն միայնակ յառնէ. նա ևս պատուելի է ինձ իշխանք գահոյ տեառն իմոյ, զի ոչ ունին սրահասութիւն ի յերկայնմտութենէ վասն այսպիսի գործոց, և ես խոստովանիմ առաջի քոյ և պատուելի իշխանաց իմոց, զի երբեք ես ոչ կրթեցայ ի հրահանգէ, և ոչ ունիմ ուսում արհեստին ընթերցմունս ըստ համեմատութեան հրահանգչաց և իմաստնացելոց, այլ միմեայն սիրեցի բարեպէս վարուք կառավարութիւնս քրիստոնէից, նովա ծանեայ դայն որ ասացի ի վեր, այլ որպէս ցանկալի էր ինձ հասնիլ ի այն ժամանակ որում հաճեցաւ Տէրն իմ լսել յինէնս վասն որոյ այն որ դուռ աշխոյս ի միջի մերում աետրակն առնունեալ Որդայթ փառաց, շարադրեալ վասն ազատութեան ազգին հայոց, ցնծութեամբ ընծայեցի իսպաս, որում ինքն ցուցանէ կացութիւնն օրինաց իւրոց, բոլորովն ըստ համեմատութեան բնական բնութեան մարդոյ, և ըստ արժանաւորութեան բանական հոգւոյ, այլ հարկաւոր է իմ ասել զի տետրակն այն ես ոչ իշխեցի տպել վասն բազում պատճառի, նախ որ ունի սխալանա բաղումս, ի պատճառն մերոց ուսմիօրէն բառից, երկրորդ ի պատճառն ծայրագոյն բանիս, նախ հարկաւոր է լսել քեզ և լսելի առնել սրբազանից հայրապետաց հայոց և վրաց, և լսելի առնել պատուելի իշխանաց և գաւառապետաց բարձրութիւնն քոյ, յայնժամ կամ հաւանիլ և հաւանացողանել ամենեցունց, կամ յաւելացողանել, և կամ պակասեցողանել զամենայն զոր ինչ հաճեցի կամացն հասարակաց, սրբադրել և ապա ի հրամանաւ բարձրութենէ քումմէ տպել և ցրուել ի յերեսս երկրի, զի ելցէ առ ի գործ, վասնորոյ ձեռագիր երկս օրինակօք միայն եղանկոյ է ի մէնջ, մի վասն տեսչութեանն Տեառն իմոյ, և մի վասն տեսչութեան Սրբազան Տեառն Ղուկաս Հայրապետին հայոց, և միւսն վասն տեսչութեան սրբակրօն Տեառն Յովսէփ արքեպիսկոպոսին, որ ի երկրորդ իջեան, զի այր խնամուտ է հանճար: Նւ սկիզբ, մէջ և վերջաբանութիւնն շարադրանաց տետրակին գտանելոց ես աննախանձաբար ընդ ամենայն կողմնակալութենէ, այլ եթէ գուցէ զի խոտան երեսացի ի միտս Տեառն իմոյ և հասարակաց, ունիս ի ձեռին քոյ ի բաց ընկենուլ, և ներել համարձակու-

թիւնն մեր, քանզի մեր ոչ աւելի եմք քան թէ մարդ սխալական, այլ եթէ հաճեսցի կամաց տեսնել իմոյ, և եղբայրակից իշխանաց իմոյ, խրախճան առնէ մեզ յոյժ: Նա ևս մի համարեսցես զիս իբրև հարեանցի ի յաստուածապահ տէրութենէ քուժմէ. և յազգէն վրաց, որպէս երևի ի շարս տետրա՝ կրն Որոգայթ փառաց բոլորովն վասն ազգին հայոց, քանզի պատուականութիւնն քոյ քաջ գիտէ բնական բնութիւնս մարդոյ, զի ոչ հաւատայ ոչ ոք առն յայնմիկ որ ցուցանէ զինքն իբրև կողմնակալ: Վասնորոյ ևս պահեցի անձն իմ անարատ՝ է որ ոք կողմնակալութենէ, զի կարող լինիցիմ շահել և հաւաքել սիրտ հասարակաց առ ի հնազանդութիւն բառնալոյ ի վերայ պարանոցի իւրեանց լուծն քաղցր օրինաց: Ուրեմն թոյլ տուր զի այսպէս վայելէ մեզ այսօր բանալ և առհն երջանկութեան և միաբանութեան երկուց ազգաց:

Պատուականութիւն քոյ քաջ գիտէ, զի պատգամն Աստուծոյ ի ձեռանէ Մովսիսէ մեզ աւանդեցեալ է, ի սկզբանն արարածոց ոչ եղև յաւելի քան թէ միմիայն մին հատոր յօրէնս, այսինքն չուտել ի պտղոյ զիտութեանն բարւոյ և չարի, յերկրորդում յօրէնս ոչ եղև, յաւելի քան թէ տասն հատոր, որում հինգ ի նմանէ յանձնարարականսն և հինգն հրաժարական, և արդ նայեմ ի յերեսս երկրի անհամարելի հատորք յօրինաց, եթէ ի էկլէզիաստիկաց, եթէ զինուորաց, և թէ հասարակ ժողովրդոց: Ուրեմն, ոչ յինէն և ոչ յուժեքէ ոչ է հնար չարել յօրէնս անպակաս վասն կառավարութեան եթէ ոչ յօրէնս մեր պիտոյ է ընդունիլ ժամանակ ընդ ժամանակս որում հարկաւորութիւնն որ տարրերութիւնն ընծայէ: Յայնժամ վասն այնպիսի իրաց առնել նոր հատոր օրէնս ըստ հաճոյից հասարակաց և բարութեանց: Այսպէս տետրակն Որոգայթ փառաց ոչ կարէ ունել մի մասն ի հազարք հազարաց մասանց բուն օրինաց, եթէ ոչ մասնաւոր ազգեցութիւնն յիշեցուցանելոյ ի միտս պատուականութեան քոյ և իշխանաց, և ընտրել ի համասն այն որ ախորժանցի ի կամս հասարակաց. և նա ունի ի միջի իւրում խոստմունս ընդ ամենայն առն ուշիմադոյն, զի ժամանակ ընդ ժամանակս ով ոք ելցէ և ցուցցէ յօրէնս բարի և շահաւէտութիւնն հասարակաց, նա՞զացէ պարզև ի Գահէն Տեսունէ մերմէ, և բարին ընդունեսցի ի շարս օրինաց մերոց այսպէս սպասել մեզ արժան է լսելով զամենայն զոր ինչ բարի վասն հասարակաց և մուծանել ի յօրէնս: Յաւել քան զայս ոչ կամիմ զզուացուցանել պատուական ունկն քոյ, բայց ի սմանէ հարկաւոր է տեսալին Որոգայթ փառաց հրամայես թարգմանել ի տառս և ի բարբառս վրաց անսխալապէս, և ընթեռնուս հանդարտութեամբ և առնես զոր ինչ պատուական սիրտ քոյ կամեսցի, միմիայն հարկաւոր համարեցի ձգտումն մտաց իմոց վկայութիւն դնել ի սմա, զի կարելի է ժամանակ ընդ ժամանակս յիշեցի, այսինքն կառավարութիւնն Աստուածապահ թագաւորութեան քոյ, ըստ անխախտելի օրինօք և ի խորհրդարանէ ծերակուտաց վարելով հասուցանելոց է, և սրբազան սերունդն քոյ ի նախազանուութիւն, ոչ միայն փառացն Բաղրատունեայց, որ ի վերայ ազգին հայոց և

վրաց, նաև ըստ նմանութեան փառաց Գաւթեայ Սողոմոնի նախնոյ քոյ, որ ի վերայ բոլոր խորայէլի, այսքան յիշատակն իմարձանադրէ ի յիշատակս վասն ապագայ ժամանակին յիշելոյ: Եւ որպէս սովորութիւն է ի պատճառէ բարեպէս օրինօք կառավարութեան հաւաքեսցի ժողովուրդ և ի բաղմութենէ ժողովրդեան առատանայ հարստութիւն զանձարանի, այսպէս լինելոյ ակն ունիմք ի Տեառնէ արարչէ մերմէ վասն քոյ, թէպէտ մասն աշխարհին ժառանգութեան քոյ այժմուս բռնաւորեալ ունին պարսիկ, որ յիրաւի ամօթանք է ի յայսմ ժամանակի հնազանդութիւն քրիստոնէից ընդ աշխարհասէր և փափկասնունդ մահմեդականաց, որ յաւելի քան զայս դեռ ևս ունիս պատճառն տիրելոյ, հովանաւորելոյ աշխարհին սլարսից, ընդ օրինաց նոցա. քան զի ի յօրէնս նահապետութեան սերնդոց Սէֆիֆէ արձանադրեալ ունին նոքա, զի ի պակասիլ սերնդոց Սէֆիֆէ ժառանգ թագաւորութեան պարսից պարտ է մտանիլ և ժառանգորդ լինել մի ի սերնդոց երիս վալուս՝ այսինքն յԱւիղու կամ Սիստանայ և կամ Գուրջիստանայ, և պսակիլ թագաւորական պսակաւ ի վերայ տանն պարսից և այլն: Եւ այժմ որ եկն և եհաս ժամանակն, որում Սէֆէֆայիք պակասեցան ի ժառանգէ, ուրեմն ունիս իրաւունս ընդ օրինօք նոցա ժառանգել, յաջորդել ի տեղի նորա և թագաւորիլ թագաւորութեամբ, այլ ոչ է արժան զի փոխանակ այժմուս հնազանդելոյ նոցա քեզ, անդրադարձն նոքա տիրապետեսցեն սեպհական ժառանգութեան քոյ. յատկապէս ի յայսմ ժամանակի, զի ամե նայն կարգադրութիւն բարձեալ է ի նոցանէ, ելն և իջանելն նոցա ունին նմանութիւն ալեաց բոլորովին անկարգութեամբ. ոչ է դժուարին տիրելն նոցա, եթէ խոստանաս նոցա ազատութիւն օրինաց քոց, և թոյլ տաս նոցա պաշտել զԱստուած ըստ սովորութեանց իւրեանց, և լինել տէր ի ստացուածոց իւրեանց և այլ ամենայն սլարադայիւք հնազանդիլ օրինաց քոց: Եւ վասն միւս մասին աշխարհ ժառանգութեան քոյ, որ բռնաւորեալ ունին արեւմտեանք, բարիօք լինի եթէ հրաման տայցես պատուելի իշխանաց քոց, զի քօղաւորեալ պահեսցեն սէր և բարեկամութիւնս իւրեանց ընդ արեւմտեան կողմն Հայաստանեայց աշխարհի բնակչաց նշանաւոր արանց քրիստոնէից ընդ հովանաւորութեամբ օսմանցոց, և լսելի արասցեն նոցա քաղցրութիւն յօրինաց քոց և ազատութեան քոյին հովանաւորութեան աշխարհի բնակչաց, զի սովաւ դրաւեսցի սիրտ նոցա առ ի հնազանդութիւն պատուական տէրութեան քոյ. զի մի գուցէ ի պատահ ժամանակի մնասցեն նոքա իբրեւ անձանօթ ի քաղցրութենէ քովմէ, և պատուականութիւնն քոյ երկմլտ ի հնազանդութենէ նոցա, մինչև Տէր այց արասցէ և հասուսցէ պատուականութիւնն քոյ ի յայնմ վայելուչ ժամանակի: Կատար հասուցանել հարկաւոր է այսքան երկարախօսութիւն իմ, զի բարիօք գիտեմ երկայնութեան խօսից կորուսանէ զիրաւունս, այլ հաւաքելով ամենայն թէ ասացածն և թէ դրածն և թէ այն որ ունիմ ի մտի դեռ ևս ասելոյ, ճմլելով ընդ միմեանց և հանելով ի նոցանէ միմիայն կաթ մի նիւթ ամենայն բանից, այսինքն կարգադրելով բարեգոյն յօրէնս, և կնքելով նմա

իբրև կնիք դրոշմի անխախտանօք, և պատկերով նմա թաղաւոր ի վերայ բնութեան մարդոյ առ հասարակ, և քոյին ղեկաւորութեամբ ժառանգաւորութեամբ կառավարելով ըստ օրինօք, զի մի գոցի ոչ ոք զի կարող լինիցի ինքնակամ կամաւ հրամայել ի վերայ ումեք արտաքոյ յօրինաց քոց, այս միմիայն գործ անվախճան առնէ տէրութիւն քոյ, և լցուցանէ աշխարհ քոյ ամենայն բարութեամբ, և ի նոյն ժամու ունիմ ի միտս իմ զի ես մարդ եմ սխալակաւ, եթէ ես սխալեցայ ի միտս իմ, ի այս խորհրդի, ուրեմն ակն ունիմ ի քէն զի ներեսցես մեզս սխալանաց իմոց, քանզի սխալանքն իմ եղև աննախանձարար: Այլ այն, որ ասացեր եթէ ասցէ Տէր ազգիս իմոյ զայն տրամադրութիւն որոցն վասն ես խորհեմ, ես ևս յարածամ ցանկամ նոյն, վասն նշանաւոր արանց, այլ վասն հասարակ ժողովրդոց հարկ է մեզ, զի մեք խորհեցուք վասն նոցա, քանզի ամենայն գերագոյն ձգտումն մտաց և բարութեան վասն հասարակաց ոչ գտանի ի միտս հասարակ ժողովրդոց, և զամենայն զոր ինչ խորհուրդ որում կարէ օգնական լինիլ ի այս բանիս, է միայնակ քաղցրութիւն յօրինաց անխախտելեաց, քանզի բնականապէս ի մէջ բնական բնութեան մարդոյ հաստատեալ կայ, որում յարածամ ցանկայ կալ և մնալ ազատ ընդ ամենայն գործս իւր տէր և թաղաւոր ի վերայ ամենայն ստացուածոց իւրոց: Ուրեմն եթէ յօրէնն կառավարութեան քոյ խոստանայ զայս, ես ոչ երկրայիմ զի ամենայն բնութիւն մարդոյ ցանկայ, փափագի և մտանէ ընդ հովանաւորութեան բարձրութեան քոյ, յայնժամ հարկ ի վերայ հնարագիտաց կայ, զի հաստատեսցեն ի նոյն յօրէնս, և հաճեցուցանեն ընդ կամս ամենեցուն, զի ընդունիցեն նոքա վարձս օրինաց ստանալոյ ըստ արժանաւորութեան իւրաքանչիւր գործոց ձեռաց իւրեանց որում յոյժ բնական է, և բնականապէս բնութիւն մարդոց ոչ կարէ հակառակել սմա, այսպէս գտանիս ի շարս տետրակին Որոգայթ փառաց: Կլ վասն լրոյն ի բերանէ անցաւոր արանց պատմեցելոց բանից Մկրտում Միրզանին բողբոլին անարժան է, ուս ևս լինիցի մի վկայ հաստատելոյ բանն իմ, յառաջնում որ ասացի մի հաւատար բանից բերանոյ կամք աշխատող արանց, և այժմ վերանորոգելով ասեմ և յոյժ ազաչանօք խնդրեմ զի մի առնուցուս ոչ ոք բան ի բերանէ ումեք որ իցէ, իմոյս կողմանէ ասացեալ, բայց ի գրեցելոց իմոց, և մի թոյլ տար ինձ լսել զամենայն զոր ինչ ի կողմանէ պատուականութեան քոյ ի բերանոյ առն ումեք որ իցէ, բաց ի նամակէ շնորհեցելոց քոց առ իս: Կամիմ ասել, զի զոր ինչ յինէն առ պատուականութիւն քոյ, և զոր ինչ ի պատուականութենէ քումմէ առ իս, խօսք ի բերանոյ այլոց, այսինքն արտաքոյ գրեցելոց մերոց բողբոլին անհաւատալի լինի մեզ: Նա ևս հարկաւոր է իմ ասել, զի օրպէս տեսանեմ բարեպէս ձգտումն (ի խնդիր ցրուեալ խաչանցդ ի զանազան տարր) պատուական մտաց քոց, որ ըստ նմանութեան հովուի քաջի, բազում նամակօք սիրոյ ելանես ի խնդիր ցրուեալ խաչանցդ ի զանազան տար աշխարհէ, բարեպէս լինիցի եթէ ի բարձրութենէ քումմէ շնորհեցի ինձ նամակ շնորհաց և պահպանութեան

առհասարակ աղգն հայոց ի տար աշխարհ ընակողաց, խոստանալով նոցա պահպանութիւն բարձրութեան քոյ. ի վերայ անձանց և ամենայն ստացուածոց նոցա, զի կալով փնալոյ նոքա ընդ հովանաւորութեան քոյ անձամբ ազատ, տէր և իշխան ի վերայ իւրաքանչ ստացուածոց իւրոց, հատուցանելով հարկ, մաքս, հաս և բաժին, և ընդունելով պատիւ և պատիժ ըստ օրինօք իւրաքանչ ըստ արժանեաց վարձոյ գործոց ձեռաց իւրեանց, համահաւասարապէս որպէս բնիկ աղգն վրաց, և տացցես հրաման ինձ, զի նամակն այն ես տպեցից հարխրաւոր և հաղարաւոր, և ցրուեցից ի յերեսս երկրի, զի սովաւ փառաւորեսցեն ամենայն պանդխտացեալք առհասարակ և սերմանեալն քոյ բուռանիցէ այն որ ի յերկիր բարի, և բանս այս ոյժ հարկաւոր է կատարել:

Քոյին բարձրութեան հնազանդ և հաւատարիմ սպասաւոր

Շամիր Շամիրամեան

Մաղրասուռն հոկտեմբերի 15 յամի Տեառն Փրկչի մերոյ 1787:

ՍՐԲՈՒՀԻ ԵՐԻՑԵԱՆ

ՀԱՅՐ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՕՏԱՐՆԵՐԻ ԱԶԳՈՒՄ

(ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԱՍԱԽՅՈՒԹԻՒՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾ ԹԻՖԼԻՍԻ ԺՈՂՈՎԱՐԱՆՈՒՄ

ՄԱՑԻՍԻ 17-ԻՆ 1879 Ք.)

(Շարունակութիւն և վերջ *)

Այն օրից որ հայկական խնդիրը յարուցուեցաւ, ինչպէս բնական է, շատ բան գրուեցաւ ու խօսուեցաւ նոյն խնդրի վրայ պարբերական թերթերի և հրապարակական ժողովների մէջ. հայ լրագրութիւնը և եւրոպական մարդասիրութիւնը ձեռք ձեռքի տուին և համամիտ ու համաձայն աղաղակեցին, թէ օսմանեան կայսրութեան միւս հպատակ երկրների հետ Հայաստանի վիճակն էլ պէտք է բարւոքել, թէ սուլթանին հարկատու քրիստոնեայ ժողովրդների հետ հայերի վրայից էլ պիտի թեթեանայ մահմետականութեան դարեւոր լուծը, թէ հայերը պիտի վարձատրուին իրանց կրած չարանքների համար և գոնեա ինքնավարութիւն պէտք է ստանան: Եւ ի՞նչ բանի վրայ էին հիմնում իրանց պահանջմունքը հայութեան այս փաստարանները. ի՞նչ փաստեր էին առաջ բերում նոքա քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրութիւնն ու համակրութիւնը դարձնելու հայ ժողովրդի վրայ, ինչ՞ով էին կամենում ազդել եւրոպական քաղաքականութեան վրայ և նորա որոշումներին հայութեան օգտին յարմար ուղղութիւն տալ: Նոքա անոցին ու կրկնեցին թէ հայ ազգը աշխարհի ամենահին ազգերից մէկն է, որ անթիւ քաղաքական յեղափոխութիւնների դիմանալով եկել հասել է մինչև մեր օրերը. թէ այդ ազգը ունեցել է մի փառաւոր անցեալ, վկայ այն հոյակապ աւերակները որոնք ծածկում են Հայաստանի դաշտերը:

*) Տես «Փորձիմ նախընթաց համարը»

Թէ նա ունեցել է մի դասական լեզու և ճոխ գրականութիւն որ
զնում հասնում է մինչև քրիստոնէութեան առաջին դարերը, վկայ
այն դրաւոր յիշատակարանները որոնք գեղեցիկ լոյս են տարածում
ասիական աշխարհի վրայ՝ Ասորեստանցիներէն ու Բաբելոնցիներէն
սկսած մինչև Թաթարներն ու Մոնղոլները. Թէ այսօր Թիւրք
ազգը, աշխարհի անդրանիկ քրիստոնէայ ազգը, իւր խաղաղասէր ու
աշխատասէր բնաւորութեամբ, իւր քաղաքակրթական ընդունակու-
թիւններով մեծ յոյսեր է խոստանում. Թէ նա արդէն յաջողեցաւ
առաջացնել մի նոր լեզու և մի նոր գրականութիւն, որոնք հետըզ-
հետէ մշակուելու ու ձոխանալու վրայ են. Թէ վերջապէս այդ ազգի
կոչումն է քրիստոնէութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը տարածել
արևելեան ժողովուրդների մէջ: Ասա ուրեմն այսպիսի ազգը չէ կա-
րող բռնակալութեան լծի տակ մնալ, նա պէտք է մի ինքնուրոյն
ազգային ու քաղաքական մարմին կազմէ:

Այս կամ սորա նման փաստեր քերուեցան հայ ազգի իրա-
ւունքները պաշտպանելու: Բերլինի դաշնադրութիւնը ցոյց տուեց Թէ
ինչ կշիռ ունեցան այս բոլոր փաստաբանութիւնները: Ինքնախա-
բութեան դառն բաժակը ամէնից առաջ և իմաստը ընկեցին Կոս-
տանդնուպօլսի հայ պատրիարքարանի կողմից ուղարկուած պատգա-
մաւորները: Եւ ի՞նչ ցաւ պիտի զգային նոքա տեսնելով որ այն երկրի
ներկայացուցիչը որի սահմանները հազիւ նշմարվում են եւրոպական
քարտէզի վրայ, փոքրիկ Մոնտէնէգրօի պատգամաւորը բարձրագոյն
մոտում է Բերլինի վեհաժողովը, մինչդեռ ինքեանք՝ հայ ազգի ե-
րեսփոխանները զլիախոր սպասում էին դրանք որ սղորմածութիւնը
ներս հրաւիրէ նոցա: Ինչի՞ դասն պի նիկոյայ իշխանի երեսփո-
խանը՝ հզօր իւր իրաւունքներով, իւր ազգի պատերազմի գաշտում
թափած արիւնով, համոզուած էր Թէ իւր ձայնը լսելի պիտի լինի
և քաղաքականութիւնից պիտի ստանայ ինչ որ հայ պատ-
գամաւորները գուր սպասում էին ստանալ արդարադատ ատենի
մարդ աւերու թիւնից:

Ոչ որ չէ կարող հաստատել Թէ անիւն զգացմունքները ան-
մատչելի են քաղաքականութեանը, բայց մի բան կարելի է համար-
ձակ ասել, այն է որ քաղաքականութեան մէջ զգացմունքների վրայ
միայն այն ժամանակ կարելի է յաջողութեամբ ներգործել, երբ
ցոյց տրուի Թէ պաշտպանուած զործը ոչ միայն ոչ օքի համար
փնասակար չէ, այլ ամէնի շահերին համաձայն է: Այս վերջին տե-

սակեալը իւրեան ուղեցոյց առնելով դորձեց եւրոպական մասնուլը, որի ընդհանուր կարծիքը ահա խնդրն կ'աշխատեմ ամփոփել։

Հայաստան աշխարհը, որ այսօր երեք շրջակայ պետութիւնների՝ Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի իշխանութեան ներքոյ է գտնուում, միշտ և հանապազ երկպառակութեան առարկայ է եղել այն բոլոր ազգերի համար որոնք յիշեալ պետութիւնների դերն են խաղացել հին դարերում։ Այս երկրով անցնում են եւրոպայից Ասիա տանող հաղորդակցութեան ամենակարճ ճանապարհները և այսպէս միանում են այն ճանապարհները որոնք մի քանի ծով իրարու հետ կապում են։ Այսպիսի կենտրոնական դիրք ունեցող երկիրը թէ խաղաղութեան և թէ պատերազմի ժամանակ մեծամեծ օգուտներ է խոստանում և այս է պատճառը որ դրացի պետութիւնները յաճախ զէնքի են դիմել Հայաստանի տիրապետութեան համար, ինչպէս որ յաճախ արեւնով ներկել են մեր հայրենիքի դաշտերը հին աշխարհի և միջին դարերի տէրութիւնները, որոնք իշխում էին Պարսկաստանում, Բիւզանդիայում և Կովկասեան երկրում։ Առևտրական ընդարձակ հաղորդակցութիւնների կենտրոն լինելով և ռազմագիտական կարեւոր կէտեր ներկայացնելով, ճաճկ. Հայաստանը միևնոյն ժամանակ մեծ նշանակութիւն ունի իբրև շտեմարան դրացի երկրների համար, որոնց նա միշտ հացի և ուրիշ բերքերի մեծ քանակութիւն է տալիս։

Հասկանալի է որ այս երեք տեսակետներից առաժ՝ Հայաստանը պէտք է անդադար դժտութիւնների պատճառ լինէր դրացի պետութիւնների համար, որոնցից իւրաքանչիւրը ձգտեցաւ միշտ եթէ ոչ ամբողջ երկրին տիրել՝ գոնեա նորա նշանաւոր մասը ձեռք բերել։ Յիշեալ պետութիւնների այս թշնամական յարաբերութիւնների առաջ առ այժմ նորանով առնուեցաւ, որ նոցանից իւրաքանչիւրը Հայաստանի մէկ կամ միւս մասը գրաւեց, իսկ Թուրքիային ամենամեծ կտորը բաժին ընկաւ։

Այս կողմից ճաճկ. Հայաստանը կարող է համեմատուիլ մի քանի եւրոպական երկրների հետ, որպիսի են Զուիցերլանդ, Բելգիան, Ռումանիան և այլն, որոնք նոյնպէս մեծ պետութիւնների մէջ են ընկած։ Միայն այստեղ այն զանազանութիւնը կայ, որ եւրոպայում հնար գտան մի քանի սահմանակից պետութիւնների ոսոխութեան առաջն առնել չէզոք ինքնավարական մարմիններ կազմելով նոցա մէջ, որոնք ընդհանուր եւրոպայի հովանաւորութեան ներքոյ են գտնուում իսկ Ասիայում մինչև այսօր այս միջոցը դեռ ոչ մի ան-

գամ չգործադրուեցաւ: Ահա այս պատճառով է որ ճաճկ. Հայաստանը և Ասիական ցամաքի վրայ իրարու դէմ մրցող պետութիւնների միջազգային յարաբերութիւնները ներկայումս ձիւտ նոյն վիճակի մէջ են գտնվում, որի մէջ գտնվում էր Յւրոպան Ահաոֆալեան խաղաղութիւնից առաջ:

Եւրոպայում քաղաքականութեանը յաջողեցաւ ամենապատեւրագմասէր ժողովուրդներին արուեստական միջոցով խաղաղ ու գործասէր ազգերի փոխել: Անվերջ արիւնհեղութիւնների առաջն առնելու համար եւրոպական քաղաքականութիւնը ոչ միայն խաղաղ ու չէզոք ինքնավարական մարմիններ պիտի ստեղծէր, այլ և խաղաղասէր, բարեկարգ ու աշխատասէր ժողովուրդներ նոյն տէրութիւնների համար:

Այսպիսի հրաշալի փոխարկութեան օրինակ ներկայացնում են մեզ զուիցերացիք, որոնք երբեմն պատերազմասէր, անզուսպ և անհանգիստ բնաւորութիւն ունէին, իսկ այժմ Եւրոպայի ամենից աշխատասէր ու խաղաղ ազգութիւնն են: Եթէ Եւրոպայում հարկաւորութիւն է համարուել չէզոք ինքնավարական մարմիններ կազմել և մինչև անգամ չէզոք կեանքի ընդունակ ժողովուրդներ ստեղծել, ինչ արդեւք կայ նոյն սկզբունքը գործադրելու և Ասիայում երբ տեսնում ենք որ ճաճկ. Հայաստանն էլ նոյն պայմանների մէջ է գտնվում, իսկ հայ ազգը կարծես ստեղծուած է այգպիսի կեանքի համար:

Առաջին և գլխաւոր պայմանը, որ եւրոպական քաղաքականութիւնը աչքի առաջ ունեցաւ չէզոք քաղաքական մարմիններ կազմելու ժամանակ, այն էր, որ նորակազմ տէրութիւնը միջոց չունենայ ապագայում աշխարհակալութեան հետամուտ լինիլ: Զուիցերիան, օրինակի համար, իւր անկախութեան առաջին ժամանակներում կարող էր այսպիսի կասկածներ յարուցանել քաղաքագէտ մարդկանց մտքում: Բայց այսպիսի երկիւղ իրենք չէ կարելի սպասել ճաճկ. Հայաստանի կողմից, որի ժողովուրդը յայտնի է իւր խաղաղասէր ու աշխատասէր բնաւորութեամբ, երկրագործութեան ու արհեստների վրայ ունեցած սիրով: Չէ կարելի կարծել թէ մի ժողովուրդ, որ դարեւոր ժամանակներ պարապել է երկրագործութեամբ, սիրել ու մշակել արհեստները և այնքան ընդունակութիւններ է ցոյց տուել վաճառականութեան մէջ, վեր կենայ յանկարծ աշխարհակալութեան ձգտումներ ցոյց տայ և իւր հզօր զրացիների խաղաղութիւնը

վրդովի որոնցից իւրաքանչիւրը առանձին առաժ, բաւական կը լինէր Տաճկ. Հայաստանը նուաճելու:

Բայց մի կողմ թողնենք երեք ոսոխ տէրութիւնների Հայաստանի ամենալաւ տեղերը զրաւելու ցանկութիւնը, նոյն իսկ այդ պետութիւնների սահմանակցութիւնը, նոյա անընդմիջական յարաբերութիւնները միմեանց հետ զրեթէ միշտ զանազան խնդիրներ, տարածայնութիւններ ու վէճեր են յարուցանում, որոնք վաղ թէ ուշ պատերազմով են լուծվում: Ռուսաստանի Թուրքիայի սահմանակցութիւնը եւրոպայում, օրինակի համար, այնքան վտանգաւոր է համարուել ընդհանուր խաղաղութեան համար, որ եւրոպական պետութիւնները ստիպուեցան այդ երկու տէրութիւններին մէջ անկախ թէ և փոքրիկ տէրութիւններ ստեղծել, որոնց միջնորդութեամբ կարելի լինէր երկու ոսոխներին միմեանցից հեռացնել և անդադար զէնքի դիմելու առիթը իլել նոցանից: Ահա այսպէս կազմուեցան Դանուբեան իշխանութիւնները, եւ եթէ եւրոպան կատարելապէս չհասար իւր նպատակին, եթէ այնուհետեւ էլ երկու ոսոխները միջոցաւ միմեանց զէմ զէնք բարձրացնելու, զորա պատճառը ոչ այնքան սկզբունքի թերութեան մէջ պէտք է որոնել, որքան նորա անկատար գործադրութեան մէջ: Դանուբեան իշխանութիւնները բոլորովին արհեստական ճանապարհով են կազմուել և նոցա սահմանները որոշելու ժամանակ ոչ ազգայնութեան սկզբունքը աչքի առաջ ունեցան և ոչ տեղական ժողովրդի շահերը, այլ լոկ կամայականութիւնը: Սերբիայի մի մասը մնաց Թուրքիայի և Աւստրիայի իշխանութեան ներքոյ, Ռումանիայի մի մասը Հունգարիայի իշխանութեան տակ և այլն, և այս ի հարկէ չէր կարող չվրժովել ու չխուզվել ինչպէս ազատութիւն գտնող այսպէս և օտար լծի տակ հեծող ժողովրդներին: Այս պատճառով անհիմն չի լինիլ կարծել, որ եթէ Դանուբեան չէզոք տէրութիւնները կազմուել ժամանակ սերբիացոց և ռումանացոց ազգային ձգտումներին բաւականութիւն տրուած լինէր, Ռուսաստանի և Թուրքիայի հետագայ պատերազմների առաջ կ'առնուէր:

Բայց քաղաքականութիւնը ստիպուած զտնուեցաւ եւրոպայում զանազան զիջողութիւններ անել երբեմն Թուրքիային, երբեմն Ռուսաստանին, երբեմն Աւստրիային, և այսպէսով չէզոք ինքնավարական մարմինների սկզբունքը ազաւանդեալ կամ անկատար կերպով իրականացրեց, որով և փոխանակ տարածայնութիւնների առաջն առնելու նորանոր

պատերազմների դուռ բաց արաւ հակառակորդ տէրութիւններէ հաւմար: Չէ կարելի ասել թէ նոյն դժուարութիւնը կը ներկայանայ և Ասիայում, եթէ Տաճկ. Հայաստանից չէզոք երկիր կազմուի: Այստեղ խնդիրը այնպիսի երկրի վրայ է, որի աննշան մասերը միայն միացել են Ռուսաստանի և Պարսկաստանի հետ, այն ինչ երկրի համարեալ չորս հինգերորդականը մնացել է Թուրքիայի իշխանութեան ներքոյ: Բաւական էր լի թուրքիայի Հայաստանից կազմել մի ինքնուրոյն չէզոք երկիր. այդ այնպիսի արդիւնք կը լինէր, որ լրումն կը տար Տաճկաստանի հայոց բոլոր ըղձերին և հեռու կը պահէր նոցա ամէն տեսակ աշխարհակալական դիտաւորութիւններից...

Գտնուելով երեք տէրութիւնների մէջ և միջազգային իրաւունքներով ապահոված լինելով օտար արշաւանքներից, չէզոք Տաճկ. Հայաստանը կարճ ժամանակում ինքն իւր մէջ այնքան զօրութիւն ու միջոցներ կը գտնի, որ կը յաջողն ներքին խաղաղութիւնը ու բարօրութիւնը վերականգնել: Արդիւնաբեր երկիր լինելով և իւր համար պէտք եղածից շատ աւելի արտադրելով, միանգամայն և այնպիսի հաղորդակցութեան ճանապարհներ ունենալով որոնք համաշխարհային նշանակութիւն ունին, և այնպիսի ժողովուրդ լինելով որ յայտնի է իւր աշխատասիրութեամբ, վերին աստիճանի ճարտարութեամբ ու հնարագիտութեամբ, Տաճկ. Հայաստանը շուտով կը կարողանայ այնպիսի զինուորական զօրութիւն կազմել, որ քուրդերի և ուրիշ բարբարոս ցեղերի աւաղակութիւնների առաջը կ'առնէ, որոնք մինչև այսօր ամենամեծ արգելք են կրթութեան ու վաճառականութեան բարգաւաճմանը Փոքր-Ասիայի մէջ: Բաւական կը լինէր առ այժմ այդ աւաղակ ցեղերը զսպել և Եւրոպայի վաճառականութիւնը Արևելքի հետ այնպիսի ընդարձակութիւն կը ստանայ որ ոչ մի քաղաքական միջոց չէր կարող տալ նորան: Տաճկ. Հայաստանի նման յարմար դիրք ունեցող երկրի մէջ քաղաքակրթական կարգեր հաստատել ոչ միայն կը նպաստէր եւրոպական վաճառականութեան զարգացմանը՝ նորանոր և ընդարձակ վաճառանոցներ բանալով նորա համար, այլ և յիշեալ երկիրը քաղաքակրթութեան բուն կրգաւորար և բարի օրինակ շրջակայ ժողովուրդների համար: Ինչ որ ոչ մի եւրոպական պետութիւն չի կարողանալ երբեք անել՝ որքան էլ արիւն և դանձիր սպառէ, Եւրոպան կարող է դիւրութեամբ յաջողեցնել հայ ժողովուրդի տոկուն աշխատասիրութեամբ որի համար կարգն ու խաղաղութիւնը երկու թանկագին սկզբունք-

ներ են: Եւ ո՞վ կարող է չհամաձայնել որ Ասիայի քաղաքակրթութեանը կենսական խնդիր է Եւրոպայի խաղաղութեանը և նորա ճարտարութեան զարգացման համար, որ քանի զնում նորանոր վաճառատնիկների կարօտութիւնը զգում է:

Այս է մեզ համակրող պետութեան ընդհանուր կարծիքը. սակայն եւրոպական և ուսմական առաջադէմ մամուլը իւր մեծ թերթերի բերանով ուղղակի ազատութիւն ու անկախութիւն էր պահանջում Տաճկանի Հայաստանի համար: Թոյլ տուէք ինձ միայն մի կարծիք առաջ բերել այստեղ. ահա ինչ էր գրում *Independence Belge* լրագիրը 1877 թուին:

«Այսպէս, օրինակ, հայերի վերաբերութեամբ, որոնք չարաչար վումբեն տաճիկների ձեռքից ոչ պակաս բան թէ բալխանեան պաշտոնները, ասուել է թէ իբր ուսմները կամենում են ձեռք բերել այդ երկիրը (Տաճկ. Հայաստանը) որ ապահովայնեն իւրեանց ճառագարհը դէպի Հնդկաստան ի վնաս անդլիացոյ շահերի: Գորանից աւելի սխալ բան չկայ: Բայց ազատ Տաճկ. Հայաստանը քրիստոնեայ իշխանով, որ չլինի ոչ ուսմ և ոչ անգլիացի, կը լինէր մի ճշմարիտ յառաջադիմութիւն քաղաքակրթութեան: Այդ օգտակար կը լինէր որչափ Ռուսաստանի համար, նոյնչափ և Անգլիայի համար և ամբողջ մարդկութեան, կ'աւելացնենք մենք մեր կողմից:

Այս չափով միայն կարողացանք առաջ բերել այստեղ եւրոպական մամուլի խորհրդածութիւնները Տաճկ. Հայաստանի ինքնավարութեան և ապագայ կազմակերպութեան մասին: Նորա պահանջները իսկապէս շատ աւելի ընդարձակ էին, ինչպէս յայտնի է անշուշտ այս զրոյցը իւրեանց ներկայութեամբ պատուով այն հանգիստականներին, որոնք հետեւել են եւրոպական, նոյն իսկ ուսմական լրագրութեանց վերջին երկու տարուայ ընթացքում:

Այժմ, խրախուսուած ձեր համակրութեամբ, որ անշուշտ կարող է միայն վերաբերուիլ մեզ զբաղեցնող առարկայի վտեմութեան, թոյլ տուէք ինձ յիշեցնել ձեզ 1878 թուի յուլիսի 1-ը, այն նշանաւոր օրը, երբ մի մեծ ազդ յայտնեց մեզ իւր ջերմ համակրութիւնը. խօսքս այն միտինգի մասին է որ տեղի ունեցաւ Լօնդօնում Հայոց ազգիկ համակրութիւն յայտնելու և նորա իրաւունքները պաշտպանելու նպատակով:

Երկուշաբթի յուլիսի 1-ին Լօնդօնի Անգլո-Հայկական յանձնա-

Ժողովի հրաւերքով Երուսաղէմեան ղազընում ժողովուեցաւ մի որոշ
թիւ այր և կին մարդոց, այն նպատակով, որ յայտնեն իւրեանց
համակրութիւնը հայոց ազգին, միջնորդ լինին նորա համար ներկայ
քաղաքական ճգնաժամին և շնորհակալութիւն յայտնեն բրիտանա-
կան կառավարութեանը նորա տուած խոստմունքների համար՝ հո-
գալու որ վեհաժողովում պատշաճաւոր ուշադրութիւն դարձուի
հայերի վիճակի վրայ:

Նախադահումէր վեստմինեստրի դեկանը կոմս Շէֆտսբիւրու
և կոմս Կօրնորվանի աջակցութեամբ: Ներկայ եղողների մէջ, որոնց
թիւը շատ մեծ էր, գտնվում էին Ջիբրալտարի եպիսկոպոսը, պար-
լամենտի մի քանի անդամներ, Մանչեստրի հայոց քահանան և մօտ
երեսուն մարդ հայ Մանչեստրից, Լօնդօնից և Իրվերպուլից: Նախ կար-
դացուեցան մի քանի նամակներ որոնցով բացակայ լինելու համար
ներողութիւն էին խնդրում Կէնտերբերիի արքեպիսկոպոսը, մարկիզ
Բատրի, վեստմինեստրի դուքսը և վ. Ե. Ֆօրստերը: Յիշուեցաւ նմա-
նապէս որ սոյն տեսակ նամակներ ստացուել են և Լօնդօնի, վիկտու-
արի, Ոքսֆորդի և Մանչեստրի եպիսկոպոսներից և շատ ուրիշ ան-
ձինքներից ¹⁾:

Ընթերցուած նամակները հետևեալ պարունակութեամբ էին.

Սիրելի պրօֆեսոր Բրայս.

Ես շատ ցաւում եմ որ ինձ անհնարին է ներկայ գտնուել յօ-
գուտ Հայաստանի քրիստոնեաների կազմուած միախնդին: Եթէ դուք
ներկայ գտնուիք այդ ժողովին, կը խնդրէի Ձեզ Հայոց եկեղեցու այդ-
տեղ գտնուած ներկայացուցիչներին յայտնել իմ համակրութիւնը
դէպի նոցա գործը և այն յոյսը, որ Աստուած կ'օրհնէ այն անձանց
թափած ճիգը, որոնք աշխատում են բարւոքել իւրեանց ազգի և
եկեղեցու դրութիւնը:

Ա. Կ. Լոնդոն:

Մեծապատիւ պարոն.

Շատ ցաւում եմ, որ դալով այս քաղաքը մէկ կամ երկու օ-
րով, ինձ անկարելի է ներկայ գտնուիլ այն միախնդին որ տեղի պէտք

1) Դասախօսելու միջոցին մենք առաջ բերինք միայն զլիսաւոր ա-
տենաբանների ճառերը, յուսով ենք որ ընթերցողը յօգուտ է լինիլ մեզա-
նից, եթէ այժմ ներկայացնում ենք այս միախնդի լիակատար (որքան հնար
եղաւ) հանդիւր:

է ունենայ վաղը Նորոսողեմեան դահլիճում այն նախատակով որ մեր մեծ երկրի համակրութիւնը յայտնի այն ազնիւ և լուսաւորուած ազգին, որ իւր վրայ իշխող արհամարհելի աաճիկների կողմից աւելի լաւ վարմունքի է արժանի քան մինչև այժմ: Տայ Աստուած որ շուտով անցնի ասելի բռնակալութեան հարստակութեան ժամանակը հայերի համար, մի միջոց գտնուի օգնելու նոցա, որպէս զի ազատութեան և անկախութեան աւելի մեծ աստիճանի հասնեն, առանց անցնելու Ռուսաստանի ձեռքը: Աօրդ ԲիկոնաՅիլդը կարող է դործել այս մտքով:

Ուշադրութեամբ:

Սիրելի միտեր, Բրայն:

Ես երկիւղեմ կրում, որ դուք չկարողանամ ներկայ դանուիլ այն միտինգին որ դումարուելու է հայերին համակրութիւն յայտնելու համար: Ես շատ ցաւումեմ այդ բանի համար, որովհետև շատ ուրախ կը լինէի թէ կարողանայի նպաստել ընդհանուր ուշադրութիւնը գրաւելու այսպիսի մի աշխատասէր և խաղաղ ազգի վրայ, որ այնպիսի պատմական անցեալ ունի և որ, վերջապէս, միայն այն է ինցրում որ ում իշխանութեան ներքոյ և զանուէր, նորան տային այն արածնութիւնները, առանց որոնց կեանքը հազիւ թէ տանելի կարող է համարուիլ:

Միտեր, Ֆորստերը, գրել էր:

Սիրելի Դեկան:

Իմ կարծիքով հայերը կատարելապէս արժանի են անդլիացոյ համակրութեանը թէ իւրեանց պատմութեամբ և թէ իւրեանց ներկայ դրութեամբ: Արժեւ՝ չի կարելի կասկածել որ Ռուբրիայի վատ կառավարութիւնը շատ ստոր է, ոչ միայն թուրք աստիճանաւորների հալածանքների նկատմամբ, այլ և ոչինչ պաշտպանութիւն չգտնելով քուրդերի յարձակմունքներից: Ես նմանապէս չեմ կասկածում թէ քանի որ այս խնդիրը անվճիռ է մնում, չի կարող վճռուել և Արևելեան հարցը Ասիական ճաճ կատանում: Ես այն մարդկերանցից չեմ որոնք համարում են թէ անդլիական շահերը կախումն ունին հայոց նահանգի դրութիւնից, բայց թէ ես այդպէս մտածում լինէի, այն ժամանակ համոզուած կը լինէի որ վատ

կառավարութիւնը մեծ պայթակղութիւն կը լինի Ռուսաստանի համար երկիրը ձեռք ձգելու և ուսաց ինտրիկներին մշտական սնունդ տալու:

Բայց մի կողմ թողնելով թէ արդեօք այս բոլորը շոշափում է անգլիական շահերը թէ ոչ, այս անկասկած կարելի է ասել որ Անգլիայի պարսաւորութիւնն է քանի որ նա նպաստում է Հայաստանը թիւքիայի իշխանութեան ներքոյ թողնելու, համոզել բերլինի վեհաժողովը որ նա վստահ լինի որ այդ տիրապետութիւնը չի լինելու ճնշման և անիշխանութեան խառնուրդ:

Վ. Ե. Ֆորսթեր:

Կարդացուեցաւ նմանապէս հետեւեալ հեռագիրը որ ուղղուած էր Լօնդօնի հայկական յանձնաժողովի նախագահ պարոն Սէթ Աբգարին:

Կալկաթա յուլիսի 1-ին

«Հնդկաստանի, Պարսկաստանի և Կալկաթայի հայոց ժողովրդի առաջնորդ Գրիգորիս արքեպիսկոպոսից:

«Մենք ցանկանում ենք յայտնել մեր խորին երախտագիտութիւնը Անգլիային այն համակրութեան համար որ նա ցոյց է տալիս դէպի մեր հայրենիքը և մեր ազգի թշուառ դրութիւնը: Մեծաշոյս ենք, որ բրիտանական կառավարութիւնը կ'աշխատի քանի որ դեռ կարելի է, որ հայերին ինքնավարութիւն շնորհուի և ազատութիւն օտարի տիրապետութիւնից: Հաղորդեցէք այս ում հարկն է»:

Վեաթմինիստրի դեկան, բազմեւով նախագահական աթոռի վրայ, ասաց:

«Այս միտինգը մի կուսակցութեան գործ չէ, այլ արտայայտում է այն համակրութիւնը, որով բոլոր անգլիացիք պէտք է մասնակից լինին հայոց եկեղեցու և ազգի բախտին: Հայոց եկեղեցին համարեա թէ առաջինը աղգային եկեղեցի դարձաւ և ունի մի քանի կարգէ դուրս առանձնութիւններ, որոնցով նա միակ է բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիների շարքում: Որինակ, նա բոլոր եկեղեցիներից միակն է որ հետեւում է Նիկիոյ ժողովի հաւատի հանգանակին, պահպանելով շատ կարեւոր վճիռներ, որ միւս եկեղեցիները բարձի թողն արին և չէ ընդունում շատ ուրիշ ծանրակշիւ վճիռներ, որ միւս եկեղեցիքը աւելացրին: Նորա Աստուածաշունչը պարունակում

է իւր մէջ երկու գերք հին կտակարանից և երկուսը նոր կտակարանից, որ ոչ մի ուրիշ եկեղեցի չունի: Բացի այդ, հայ ազգը հին պատմական ազգ գոյով, նաեւ այն կողմից արժանի է մեր ուշադրութեանը, որ Թուրքիայի իշխանութեան ներքոյ զտնուած այն սակաւթիւ քրիստոնեայ ազգութիւններից մէկն է, որոնք ինքնուրոյն մտաւոր զարգացումն ունին: Զոյները ի հարկէ Թուրքիայի քրիստոնեայ ազգութիւնների պարագլուխն են, բայց նոցանից յետոյ ամենայն իրաւամբ պէտք է զատել հայերին, որոնց արագ ըմբռնողութիւնը և թափանցիք խելքը մեծամեծ տեղեր են տալիս նոցա ամենուրեք ուր հնար ունին այդ յատկութիւնները արտայայտելու: Պարզ է որ չի կարելի արհամարհել և բարձի թողն անել այս ազգը առանց փնտսելու մարդկութեան ընդհանուր շահերին:

Նոցա գրութիւնը, ի հարկէ միակ կարող համարուիլ այն բարդ և ծանրակշիւ խնդիրների կարգումը, որ ներկայացնում է մեզ տաճկական կայսրութիւնը, և ահա սոյն իսկ բարդութեան և բազմակերպութեան պատճառով է որ արեւելեան հարցը չի կարող որեւէ կուսակցութեան նշանաբան դառնալ: Եթէ հայերը այս բոլէիս չեն դարձնում իրանց վրայ պետական անձանց ուշադրութիւնը, ապա ուրեմն մասնաւոր անձինք պարտաւոր են համակրութիւն ցոյց տալ նոցա: Բայց երկութիւն ճաճի, Հայաստանի չարիքը առաջանում են ոչ այնքան վատ կառավարութիւնից, որքան վայրենի քուրդ ցեղերի յարձակմունքներից, որոնց տաճկական տէրութիւնը, ինչպէս և զույգ ամենայն տէրութիւն այսպիսի հանգամանքներում, դիուար է համարում հնազանդութեան մէջ պահել, և մեր մէջ զտնուած հայերի (ինչպէս և նոցա անգլիական բարեկամների) գլխաւոր նպատակն այն է, որ այնպիսի միջոցներ գտնեն, որոնցով նոցա քաղաքակրթութեան, մասւորապէս զարգացած և քրիստոնեայ հայրենակիցները ապահովուած լինին այդ տեսակ հարստահարութիւններից: (Ծափահարութիւն):

Պ. Սօրգումը առաջարկեց ընդունել այս որոշումը, որ այս միտինգը շնորհակալութիւն յայտնի ն. մ. թաղութեան կառավարութեան, որ խոստացել է նոցա՝ քննել վեհաժողովում ասիական ճաճ կատանի հայոց խնդիրը, և Հայաստանում լինելիք վարչական բարեփոխութեան վերայ ուշադրութիւն դարձնել: «Առաջարկելով այս որոշումը, որ ներկայ հանգամանքում կարող է համարուիլ իրիւր ընդհանուր հայոց ազգի անեղձ շնորհակալութիւն դէպի Սեծ Բրիտանիա»:

տանից ազգը, ես մասնաւոր շնորհակալութիւն կը յայտնեմ իմ այստեղի հայրենակիցներին կողմից Անգլիոյ այն նշանաւոր գործողներին, որոնք իրանց զբոլ կամ խորհրդով օգնեցին մեր ազգային զործին: Կենք կարող ենք ասել որ նոցա վեհանձն ջանքերի շնորհով առաջ անցաւ հայոց խնդիրը. և մենք նոցա շատ պարտական կը մնանք այն բարեյաջող արդիւնքի համար, որ սպասուեցինք Բերլինի վեհաժողովից: Երեք միլիոն հայք անհամբեր սրտով սպասում են Բերլինում հաւաքուող արիստոքրոսից կենաց նոր արշալոյս և երաշխաւորութիւն նոցա կենաց, ընչից, պատուոյ և սեպհականութեան ապահովութեան համար: Ժամանակ առ ժամանակ անգլիական լրագրերում տպուած լուրերից դուք կարողացաք տեսնել, որ մեր հայրենակիցներին՝ քուրդերի երեսից քաջած վիշտերը դեռ շարունակվում են և մինչև անգամ աւելանում օրէ ցօր: Այսօրուայ առաւօտեան լրագրում հրատարակուած է հետեւեալ պատմութիւնը այն նոր արհաւիրքի մասին, որ յիշեալ աւազակները հասցրել են Վանայ քրիստոնեաների գլխին:

«Վանից ստացած մեր վերջին տեղեկութիւնները բովանդակում էին իրանց մէջ քուրդերի այնտեղ կատարած սոսկալի չարագործութիւնները: Այս տեսակ լուրեր մենք ստացել ենք նաեւ Մուշից և Հայաստանի ուրիշ տեղերից: Թուրքերը փակում են իրանց աչքերը այն բանի վերայ որ կատարվում է իրանց ներկայութեանը և այս պատճառով քուրդերն այժմ աւելի են կատաղել, քան երբեքից: Քրդական խումբերն այնպէս են ամայացրել երկիրը, որ մի քանի տեղերում սով է երևում և ժողովուրդն սկսում է սովամահ լինել: Այս վայրենիները բազմաթիւ սպանութիւններ են կատարում: Հայոց պատրիարքը թոյլտուութիւն խնդրեց Բերլին գնալու, բայց նորա խնդիրը մերժուեցաւ: Արնից տասն անձինքներից բաղկացած մի պատգամաւորութիւն է գնում Բերլին, որպէս զի այս իրողութիւնները յայտնի վեհաժողովին:»

«Անկարելի է խօսքերով նկարագրել, թէ ինչ մեծ բաւականութեամբ էին կարողում մեր հայրենակիցները հայերին վերաբերեալ այն անիւս խօսքերը, որ Շեքսպիւրի, Գրեյվիլ և Կօրնարվոն լորդերի նման անձինք արտաբերեցին լորդերի պալատում, և ինչ յոյսեր ծնեցրին նոցա սրտերում այն մտիթարական խոստմունքները, որ նորին մեծութեան թագուհու կառավարութիւնը տուել էր արտաքին գործերի գլխաւոր խորհրդականի, լորդ Սալիսբիւրիի, բերանով:

Հայերը յուսով են, որ վեհաժողովն լիազօր ներկայացուցիչները իրանց դիրքին համապատասխան խոհեմութեամբ կը պաշտպանեն ազգայնութեան սկզբունքը իբրեւ միակ միջոց արեւելեան հարցի լուծուելուն, և Թուրքիոյ զանազան ազգութիւններին հաւասարաչափ բաժանելով այն անհրաժեշտ բարեկարգութիւնները, որոնք հարկաւոր են նոցա շուտաւիոյթ վերածնութեան համար, կը հաստատեն և կ'ապահովեն խաղաղութեան տեւականութիւնը: Հայերը իրանց լեզուով, գրականութեամբ, պատմութեամբ, կրօնով և սովորութիւններով այնպիսի մի որոշ ազգութիւն են կազմում ճաշկաստանում, որ նոքա իրաւունք են համարում յուսալ ստանալու վեհաժողովն ձեռքից յատուկ և իրանց պահանջներին յարմար կազմակերպութիւն: Խիստ նշանաւոր է ազգերի պատմութեան մէջ այն, որ հայերը կարողացան դիմանալ այնքան բազմաթիւ և սարսափելի անցքերին, որ տեղի ունեցան Արեւելքում, և իրանց անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ, 5 դար շարունակ, պահպանել ամբողջութեամբ իրանց ազգային բոլոր յատկութիւնները, մինչդեռ նոցա հարեւանները անհետացան այս աշխարհից և նոցա անուններն էլ եղծուեցան ազգերի ցանկից: Հաստատամտութիւնը, տոկոնութիւնը, ազգայնութեան պահպանութիւնը և հայրենասիրութիւնը միշտ հայերի գերազանց յատկութիւններն են եղել, որով և բացաւրվում է նոցա հաստատուն սէրը դէպի հայրենի երկիրը, և այն, որ նոցա մեծ մասը, չնայելով ամէն տեսակ թշուառութիւնների, դեռ բնակւում է սրբազան Արարատի հովիտներում: Կոստանդնուպօլսոյ նախկին պատուրիարք արքեպիսկոպոս Խրիմեան Հայրիկին անգլիական ժողովրդի և կառավարութեան ցոյց տուած համակրութիւնն ու ընդունելութիւնը յուսալ են տալիս հայերին, որ վեհաժողովում Մեծ Բրիտանիոյ ներկայացուցիչ նշանաւոր պետական անձինքը սրտանց հետամուտ կը լինին նոցա գործին և եռանդով կը պաշտպանեն նոցա շահերը: Միւս կողմից մենք պէտք է ուրախանանք, որ միւս տէրութեանց ներկայացուցիչներն էլ բարեացակամ են մեր ազգին, և չունին պատճառ հակառակելու նորին մեծութեան թազուհու կառավարութեան, այլ, ընդհակառակն, կարող են նաև օգնել նորան ձեռք բերելու հայերի համար նոցա թշուառութեանց դէմ այն միջոցները, որ ձեռք բերուելու են միւս սլավոնական և յունական ցեղերի համար:

Հայաստանի լաւ վարչութիւնը, հայերի ազատութիւնը քուրդերի և տաճկական հարստահարիչ և ապականուած վարչութեան

իշխանութիւնից, հայերի կենաց, ընչեղ և արտուոյ ապահովութիւնը, — ահա այն բարիքը, որոնց ձգտում են մեր միլիոնաւոր հայրենակիցները, և այս է այն փառաւոր հարցը, որ իւր հզօր ազդեցութեամբ լուծելու կոչուած է քրիստոնեայ Անգլիան: (Յաւիահարութիւն:)

Կամ Շեփարիւրին, համաձայնելով անաջարկուած որոշմանը, ասաց, թէ նոյն իսկ նորա քանդորութեան ձեռքից է աւելի, որ միտինգը ազատ է որեւէ կուսակցական մարից: Նորա պահանջը խիստ իրաւացի, բոլորովին օրինաւոր և շատ չափաւոր էր: Այս այն ազգի ձայնն էր, որ ունի իւր առանձին լեզուն, իւր պատմութիւնը, գրականութիւնը և եկեղեցին և որ նշանաւոր է իւր աշխատասիրութեամբ, ճարտիկութեամբ և վաճառականութեամբ: Երբ լորդ Սալիսբիւրին պատասխանեց այն հարցերին, որ անաջարկուել էին նորան այն մասին թէ ինչ դժուարութիւններ կարող էին առաջ գալ՝ զանազան երկրների մէջ ցրուած ազգերի օրէնսդրութեան նկատմամբ, նա չջօշափեց մի կարեւոր կէտ, իսկապէս այն, որ ճաճ կատանում գտնուող հայերի թիւը հասնում է մինչև 3, թերեւ և մինչև 4 միլիոնի (լսեցէք, լսեցէք): Այս այն ազգութիւնն է, որ շատ աւելի բազմաթիւ է քան հին յոյները կամ զուիցերացիք, որ կենդանի մնաց ապրող ազգերի թւում և օրինակ կարող է լինել իւր շրջապատող աշխարհին: Հայոց ազգը պահանջում է ինքնավարութիւն: Նա խնդրում է վարուել իւր հետ համաձայն այն ծրագրին, որ ներկայացել է Բերլինի վեհաժողովին: Եւրոպայի համար աւելի ապահով և լաւագոյն ճանապարհ չկայ, քան բազմապիսիք Արեւելքում զօրաւոր և անխախտ թաղաւորութիւնների, որոնք ազատութիւն ունենալով՝ մեծամեծ արդիւնքներ յառաջ կը բերէին ընդհանուր մարդկութեան համար: (Յաւիահարութիւն:)

Սա տուեալաւ միջոցը կը լինէր ներկայ խրոուիչակի, ռուսական զօրութեան դէմ (լսեցէք, լսեցէք): Բայց արեւելեան զանազան ազգերին ազատութիւն և իրաւունք տալիս, հարկ է կրօնական լիակատար ազատութիւնը պայման դնել: Տարբերութիւն չպէտք է լինի քրիստոնեաների, հրէաների և մահմետականների իրաւունքների մէջ: Նա (լորդ Շեփարիւրին) ուրախ եղաւ փեսելով, որ վեհաժողովում այս սկզբունքը Ֆրանսայի լիազօր ներկայացուցչի, պ. վաաինգտօնի, յատուկ պաշտպանութեամբ հաստատուեցաւ: (Յաւիահարութիւն:)

Ես քոնիւրուած եմ աղնիւ լորդի վերջին խօսքերը՝ առանց ընթերցանութեան թողնել:

Որոշումը միաձայն ընդունուեցաւ: «Էդմն Կօրնարվօն առաջարկեց հետեւեալը, թէ, միտինդի կարծիքով, վարչական այն բարեփոխութիւնների հիմքը, որոնք կարող են երաշխաւորութիւն համարուիլ քրիստոնեայ բնակիչների հետ արդար վարմունքի և Հայաստանի բոլոր ցեղերի և կրօնների լաւ կառավարութեան համար, այդ հիմքը տեսնվում է այն յստակագծի մէջ, որ հայ պատգամաւորները բերլինում ներկայացրել են վեհաժողովի դիտողութեանը, և որով խնդրվում է առանձին հայկական նահանգ կազմել այնպիսի տեղական հաստատութիւններով, որ բնակիչները կը կարողանան զուլա բերել Նա ասաց թէ վտահ է, որ ներկայ գտնուողների մէջ մի մարդ չի լինի, որ նախագահի խօսքերին համաձայն Հայոց ազգայնութեան հարցին պէտք եղած նշանակութիւնը չտայ: Հայաստանը նշանաւոր երկիր էր, և նորա բնակիչները նշանաւոր մարդիկ: Հայերն ունին իրանց գրականութիւնը, իրանց լեզուն, իրանց պատմութիւնը և, վերջապէս, իրանց ազգային անհատականութիւնը, որ դարեւոր պատերազմների և հալածանքների ժամանակ կուլ չգնաց: (Մափահարութիւն:) Իսկ ինչ որ իրան է վերաբերում, նա ամենևին չի կարող հասկանալ, թէ ինչպէս եղաւ, որ նոցա ազգութիւնը բոլորովին չոչնչացաւ: Եթէ հուր ու սուրը, տեղութ ճնշումներն ու անվերջ հալածումներն կարող էին ազգութեան ամենափոքրիկ հետքերը ջնջել, ուրեմն դոքա արդէն բաւականից աւելի վիճակուել են հայերին: Բայց այսօր ցոյց տրուեցաւ թէ ինչքան բազմաթիւ են նոքա, ինչպէս նշանաւոր են իրանց վաճառականութեամբ, իրանց աշխատասիրութեամբ, իրանց խաղաղ սովորութիւններով, մի խօսքով, այն ամեն բանով, որ մի ազգի ընդունակ է անում ինքն իրան և իւր գործերը կառավարելու: Մի ազգ, որ չնայելով իւր քաջած նեղութիւններին՝ երկար տարիների ընթացքում, պահպանեց իւր անհատականութիւնը, օգնութեան արժանի է: (Մափահարութիւն:) Բայց եթէ այս ազգի համար երբ և իցէ փորձութեան և վտանգի ժամանակ է եղել, այդ այժմ իսկ է: Բոլոր ինչ որ շրջապատում էր նորան, այսպէս ասել, քանդուել է: Բ. Գրան կենտրոնական իշխանութիւնը, որ ամենայանոյ հանգամանքներում խիստ քիչ ներգործեց յօգուտ հայերին, այժմ այնչափ թուլացել է, որ հազիւ թէ կարելի լինի նորա գոյութեանը հաւատ ընծայել: Ամբողջ երկիրը մի քաղաքական և վարչական խաօս է ներկայացնում այն բոլոր թշուառութիւններով, որոնք հետեւում են այսպիսի դրութիւններին: Եթէ հաւատ

տանք Բերլինից անգաղար եկող տեղեկութիւններին, օսմանեան կայսրութիւնը քայքայուելու է: Նա ոչնչանում է, և նոքա կամայ ակամայ պէտք է խոստովանեն այս իրողութիւնը: (Լսեցէք, լսեցէք:) Նա կրկնում է, թէ նոքա պէտք է խոստովանեն, որ Տաճկաստանը բաժանուում է այնպէս ինչպէս բաժանուեցաւ Ղեհաստանը անցեալ դարում: (Լսեցէք:) Այս դրութեան մէջ ինչպէս պէտք է լինի հայոց բարեկամների գործելու եղանակը: Նա յայտնեց այժմ ինչպէս յայտնի էր արդէն ուրիշ շատ հանգամանքներում, որ գլխաւոր կէտը, թէ հայերի և թէ ամբողջ օսմանեան կայսրութեան վերաբերմամբ, այն պիտի լինի որ առաջինկայ կարգադրութիւնների մէջ պէտք է աշխատուի ոչ թէ այժմեան դժուարութեան ժամանակաւոր բարձման հասնելու, այլ մի այնպիսի դրութեան, որ ապագայ քաղաքականութեան համար հաստատուն հիմք լինէր (լսեցէք, լսեցէք), այնքան զօրաւոր և հաստատուն, որքան արևելեան արդի կացութիւնը հնարաւոր կ'անի: Բայց ուր կարելի է գտնել այնպիսի հաստատուն դրութեան համար հարկաւոր եղած պայմանները: Ի հարկէ ոչ թէ թուրքերի մէջ. նոցա ժամանակն անց է կացել: (Լսեցէք:) Նոյնպէս չի կարելի և վայրենի քուրդերի մէջ գտնել: Ի վեր կը լինէր նոցա մէջ քաղաքակրթութիւն կամ քաղաքակրթութեան պտուղներ որոնել: Նա կարծում է թէ պետական մարդիկը այդ պայմանները պիտի որոնեն այն ազգերի մէջ, որոնք հայերի նման իրանց քաջած դարեւոր նեղութիւններով ցոյց տուին, թէ բաւական տուրու ու գիմացկուն են, և թէ ընդունակ են կանգնելու այն դիրքի վերայ, որ մենք ցանկանում ենք նոցա համար: Նա գիտէ, որ երբեմն ասում են, թէ հայերը ապրահանուած են, թէ նոքա մոլութիւններ ունին, որոնցից հիւսիսային փարիսեցիները իրանց ազատ են համարում: (Ծիծաղ:) Բայց պատասխանը պարզ է ինչպէս ցերեկուայ լոյսը: — Մի ազգ, որ դարերով ճնշուած և փոշու մէջ ընկած է եղել, այնպէս որ եթէ նորա զարմանալի կենսականութիւնը և անդրդուելի վստահութիւնը եղած չլինէին, հազիւ թէ կը մնային նորա կրօնի և ազգութեան հետքերը, այսպիսի ազգ ամենայն ժամանակ արժանի է քիչ թէ շատ ներողամտութեան: Բայց նա հաստատում է, որ հայոց ազգը ամեն տեսակ նեղութիւններ կրելով միշտ իրաւունք է ունեցել անգլիացիների համակրութիւնն ու օգնութիւնը վայելելու: (Պատահարութիւն:) Ինչպէս որ հին գերեզմաններում ըստ վաղեմի աւանդութեան ճրագները դարերով վառ էին մնում:

այսպէս էլ կարելի է, որ, երբ ազատութիւնը կը վերադարձուի այս հին և յարգանաց արժանի ազգին, առաջուայ օրերի լոյսը նորից կ'արծարծուի և կը լուսաւորի ոչ միայն նորա սեպհական կեանքը, այլ և շրջապատող ազգերի կեանքը: (Ծափահարութիւն:) Եթէ նա հասկանում է հայերի պահանջները, որոնք, իւր կարծիքով, խիստ չափաւոր են, նոքա խնդրում են միայն այն աստիճանի ինքնօրինութիւն և ինքնակառավարութիւն, որ համապատասխանում է երկրի և ժամանակի ներկայ հանգամանքներին: Նա կարդաց այն տեղեկագիրը, որ, ինչպէս ինքը կ'արժանացէ, ներկայացուեցաւ Բերլինի վեհաժողովին և որ բացատրում էր հայերի իղձերը խիստ բարեխիղճ և չափաւոր եղանակով, և նա չտարակուսեցաւ ներկայացնել այժմ այդ առաջարկութիւնը, որ ամենքը կարող են ընդունել, առանց հարկադրուելու նորա բոլոր մանրամասնութիւններին էլ համաձայնելու: Նա մեծ յոյս ունի, որ այս միտինգում արտայայտուած համակրական և կարեկցական ցոյցերը ասարդիւն չեն անց կենալ, և թէ՛ ինչպէս երբեմն Սրարատը, որի զաղաթների շուրջը հաւաքուել են քրիստոնէական եկեղեցու այնքան աւանդութիւններն ու զրոյցները, և որի ստորոտում զանվում են ոչ թէ մի կամ երկու, այլ բազմաթիւ ազգեր, իրան շրջապատող ջրհեղեղից բարձրացաւ և պահպանեց խոստումներով լի տապանը, այսպէս էլ նա յոյս ունի, որ մերձաւոր ապագայում նոյն ինքն չայսատանը կեդրոն կը դառնայ շրջապատող բազմաթիւ ազգերի քաղաքակրթութեան և բարօրութեան: (Ծափահարութիւն:) Նա անդեց այս մոքի մասին երկու պատճառներով, նախ՝ որովհետեւ Անգլիան — ինքը սիրելէ ազատութիւնը, վայելել է նորան և յառաջախ ուրիշ ազգերին է շնորհել — ցանկանում է, որչափ որ հնար է, անկասութիւնն ու ինքնավարութիւնը վերադարձնել այն հին ազգին, որ այնքան տառապանքներ է կրել և իւր արիւթեամբ իրան արժանի է կացուցել ազատութեան, իսկ երկրորդ՝ այս կերպով նոքա օրինաւոր սահման կը դնէին ռուսաց՝ այս երկրի վերայ ունեցած՝ անօրինակ ազդեցութեան տարածուելուն: Ես, ի հարկէ, ինքնարկուած չեմ, ինչպէս իմ բարեկամներից մի քանիսը ռուսօթօբ ասած տարածուած հիւանդութեանը: (Ծիծաղ:) Շատ քիչ քաղաքական հարցեր կան, որոնց նշանակութիւնը, իմ կարծիքով, այսքան մեծացրած լինէր: Բայց մի և նոյն ժամանակ ապուշ և անխելք կը համարեմ այն մարդուն, որ

կ'աշխատի մերժել Ռուսիոյ Արևելքումն ունեցած մեծ և անպատշաճ ազդեցութիւնն ու զօրութիւնը: Ես կը ջանկայի բոլոր ուժերը հաւասարակշիւ տեսնել ինչպէս Եւրոպայում, նոյնպէս և Արևելքում: Բայց պէտք է միշտ յիշել, որ երկու միջոց կայ այս բանին հասնելու: Նոցանից մինը բռնի է և, ինչպէս ես կարծում եմ, ՚ի վուր. իսկ միւսը բնական և այս պատճառով էլ օրինաւոր: Քանի որ դուք բնութեան համաձայն էք դործում՝ ամենակարող էք, իսկ նորան հակառակ վարուելով՝ ամօթապարտ կը լինէք և անյաջող: Դէպքերին կարելի է ուղղութիւն տալ, բայց ազդել նոցա վերայ անկարելի է: (Ասեցէք, լսեցէք:) Ջի կարելի պատմութեան ընթացքը դադարեցնել, նորա կառքը յառաջ է դնում և փշրում ամենքին, որոնք կամենում են դէմ կենալ նորան, և այն քաղաքականութիւնը, որին նոքա պաշտպանում են: Միւս կողմից, եթէ դուք որոնում էք այնպիսի տարրեր, որոնք պարունակում են իրանց մէջ սղգերի ոյժը, հաստատութիւնը և ապագայ բարօրութիւնը, դուք դորանով կը ստեղծէք մի բան, որ՝ մինչև անդամ մեր անհաստատ ու փոփոխական աշխարհում, կը խոտտանայ մի նշանակեալ ժամանակամիջոց դիմանալ: Այս է, կարծեմ, ճշմարիտ քաղաքականութիւնը, որ իւրաքանչիւր նախարար և քաղաքագէտ, աշխարհական կամ հոգևորական պէտք է պահպանէ և պաշտպանէ: Արևելքի ամենակարեւոր բարեփոխութիւններն մէջ, որոնց չի կարելի կանդնեցնել, կամ դիմադրել, որոնեցէք այնպիսի պայմաններ, որոնք հաստատուն և տևական հիմք կը դառնան. նոցա մէջ է պարունակվում, իմ կարծիքով, հայոց ազգի հաստատութիւնը և պահպանութիւնը: (Այս խօսքերին մեր ունկնդիրները ծափահարում են): Քաղցր է ինձ յայտնել որ այս խօսքերը բարձր ծափահարութիւնով ընդունեց և անդլիական հասարակութիւնը: (Երկնակի ծափահարութիւններ):

Սէր Զօն Քեննամէյ, բարօնէտ, խորհրդարանի անդամ, ասաց թէ ինքը չէ պատրաստուած այս դէպքի համար խօսելու, բայց չկարողացաւ ուշադրութիւն չդարձնել նախագահի հրաւերի վերայ: Այն դոյզն օգնութիւնը, որ նա կարողացաւ տոյց տալ հայերին, օգնելով նոցա իւրեանց խնդիրը ներկայացնելու կառավարութեան և սորա միջոցովն էլ՝ վեհաժողովին և Եւրոպային, ուրախութեամբ կատարեց: Նա իսկոյն ըմբռնեց, որ հայոց դործը պէտք է հեռացնել քաղաքական կուսակցութիւնների առաքարիզից, և ջանաց հասնելու այս նպատակին: Անցեալ տարու քաղաքական յուզմունքների ժամանակ շատ հեշտ չէր այս բանը, իսկ այժմ դործը բոլորովին սւրիշ

վիճակի մէջ է: Զատիկից առաջ երբ պ. Բրայսի տունը հաւաքուեցան, նոր էր ստորագրուել Սան-Ստեֆանօի դաշնագրութիւնը, որով հայերը պէտք էր Ռուսիոյ պաշտպանութեան ներքեւ մննէին: Այժմ ըստ երեւութիւն, նոցա կը յաջողուի աւելի լաւ դրութեան հասնելու, որի համար և խնդրում է նա ընդունել իւր անկեղծ շնորհաւորութիւնը: Նորան մեծ բաւականութիւն է պատճառում այս առաջարկութեան պաշտպանութիւնը:

Լոնդոնի հայոց մասնաժողովի նախագահ պ. Փանոսեանը ասաց, «Մենք պարտք ենք համարում Անգլիայում բնակւող հայերի կողմից ջերմ ու անկեղծ շնորհակալութիւն յայտնելու այս ժողովին և ամբողջ անգլիական ազգին՝ նոցա մասնակցութեան և կարեկցութեան այն բազմաթիւ նշանների համար, որոնք ցոյց տուին մեր ազգային դործի նկատմամբ: Մենք չենք կամենում խօսել այս միտինգի նպատակի վերայ, որ գումարել են մեր անգլիական բարեկամները, և ոչ մեր հայրենակիցների Հայաստանում կրած դարեւոր տառապանքները մի առ մի թուել: Բայց կ'աշխատենք մի քանի խօսքով բացատրել թէ ինչու մենք հայոց ազգի պահանջն ու իղձը այս հանդիսաւոր բողոքին, երբ ամբողջ Ներսիսի ուշադրութիւնը դարձել է այն վեհ ժողովի վերայ, որ իւր նստերն ունի Բերլինում: Ի՞նչ է որ հայերը անհանգիստ խնդրում են Ներսիսից, այն, որ նոցա հետ հաւասար արդարութեամբ վարուին, և որ նոցա ևս տրուին նոյն իրաւունքները, որ տրվում են Օսմանեան կայսրութեան միւս քրիստոնեաներին: Ի՞նչ է հարկաւոր հայերին և ի՞նչ են ցանկանում նոքա, այն, որ լաւ և հաստատուն կառավարութիւն սահմանուի իրանց երկրում, մի տեսակ տեղական ինքնավարութիւն սուլթանի գերիշխանութեան ներքոյ և եւրոպական տէրութիւնների երաշխաւորութեամբ: Նոքա չեն կամենում անկախ լինել Տաճկաստանից, այլ միայն կառավարել իրանց սեպհական դործերը՝ վճարելով սուլթանին սահմանեալ հարկը: Մի խօսքով, նոքա կամենում են, որ Հայաստանը կառավարուի հայերի ձեռքով, և այս, մեր կարծիքով, միակ միջոցն է, որ կարող է երաշխաւոր լինել ապագայ խաղաղութեան և բարօրութեան: Մենք շատ լաւ ենք իմանում, որ բաւական չէ մեր ցաւերը յայտնել Ներսիսին և այս կամ այն կառավարութեանը խնդրել, բայց մենք պատրաստ ենք ապացուցանելու, որ Ներսիսի և մանաւանդ Տաճկաստանի համար շահաւէտ կը լինէր այսպիսի մի բարեկարգութիւն մտցնել Հայաստանի մէջ: Երկու ղեկաւոր կէտեր կան, որոնց վրայ ևս համարձակվում եմ դարձնել ձեր ուշա-

դրութիւնը. նախ՝ ի՞նչ վիճակի մէջ կ'ընկնի Հայաստանը, եթէ Եւրոպան դատաւարտի նորան մնալ այժմեան թշուառ դրութեան մէջ: Պարզ է, որ քրիստոնեայ բնակիչները՝ չունենալով կեանքի և սեպհականութեան ապահովութիւն՝ կը գաղթեն դրացի երկիրներ, երկրագործութիւնը երեսի վերայ կը մնայ, մի խօսքով, երկիրը կ'ամայանայ: Միւս կողմից, մենք վստահ ենք, որ՝ եթէ արդար և հաստատուն վարչութիւն սահմանուի Հայաստանում՝ երկիրը անմիջապէս կերպարանափոխ կը լինի: Այս բոլէիս բուն Հայաստանում մէկեկէս միլիոն հայեր կան: Բազմաթիւ դաղթականների վերադարձը շուտով կը մեծացնի այս թիւը: Վաճառականութիւնն, արհեստներն ու երկրագործութիւնը արագ կը ծաղկեն քրիստոնեաների խնայի մրցման շնորհիւ. նոցա երկրի բնական հարստութիւնները կը դարձանան: Շատ հաւանական է, որ այնտեղ կ'երևին նաև եւրոպական դաղթականներ. այսպիսով Հայաստանը կը դառնայ սուլթանի ամենածաղկեալ նահանգներից մինը, և նորա նշանակութիւնը՝ քաղաքական տեսակէտից՝ չի մնալ անուշադիր եւրոպացի քաղաքադէաների կորովամտութիւնից: Ահա այն ցանկութիւնը, որի իրականացման մասին այնքան եռանդով խնդրում են հայերը, և հաւատացած են, որ իրանց երկրի վերակենդանութիւնը միայն հայկական տարրերի միջոցով կարող է կատարուել:—Մենք կարող ենք ասել նաև, որ այսպիսի մի փոփոխութիւն հաճելի կը լինի և թուրքերին, որոնք քրիստոնեաներից ոչ պակաս տառապում են տաճկական պաշտօնեաների անկարգութիւնից և երկրի թշուառութիւնից: Վայելելով այս ազատ երկրում ամենաքաղաքակիրթ և լուսաւորուած հասարակութեան բոլոր բարիքը՝ չենք կարող չմտածել մեր հայրենակիցների կրած վշտերի վերայ, և մեր առևտրական պարսպմունքների մէջն անգամ պարագ ենք համարում, իբրև մարդ և իբրև հայ, պաշտպանել նոցա գործը, և խնդրել այս մեծ և մեծահոգի տէրութեան կարեկցութիւնն ու բարոյական օժանդակութիւնը: Եթէ մի մարդ, ուր որ էլ դանուի, մի որևիցէ ազգի ճգնաժամին ձեռքից եկած ողնութիւնը չցոյց տայ իւր ազգային գործին, այն միջոցին երբ միւսները պատերազմ են մղում և իրանց կեանքը զոհում նորա համար, այն մարդը, մեր կարծիքով, զուրկ է մարդասիրական և ազգասիրական որևէ զգացմունքից: Այն մեծ համակրութիւնը, որ անդլիական կառավարութիւնն ու ժողովուրդը ցոյց տուին մեր գործին, յոյս է տալիս մեզ, որ նորին մեծութեան թաղուհու լիալօր պատգամաւոր-

ները կը պաշտպանեն նորան վեհաժողովում՝ հասնելով արդարու թեան այն չափին, որին, կարծում ենք, իրաւունք ունինք: (Կափահարութիւն:)

Գիբրալտարի եպիսկոպոսն ասաց. «Ես մեծ ուրախութեամբ վեր եմ կենում՝ պաշտպանելու այս առաջարկութիւնը: Ամենայն քրիստոնեայ պարտական է համակրել հայոց ազգի վիճակին, թէ կուզէ՝ հէնց միայն այն պատճառով որ նոցա մէջ հաստատուեցաւ առաջին քրիստոնէական եկեղեցին: Հայոց ազգը նախնի դարերում բազմաթիւ ակօղեաններ տուաւ խաչի համար և շատ քաջ մարտիրոսներ: Անգլիացիները պարտաւոր են կարեկցելու հայերին այն բարեկամական յարաբերութիւններէ համար, որ մենք ունեցանք նոցա հետ Հնդկաստանում: Իմ մէջ յատկապէս համակրութիւն զարթեցաւ դէպի նոցա վիճակը այն տեսակցութեամբ, որ սորանից երեք տարի առաջ ունեցայ Կոստանդնուպօլսումն հայոց պատրիարքի հետ: Երբ ես պատրաստվում էի մեկնել այս քաղաքից՝ լսելի, թէ իմ կողմից հայոց պատրիարքին ևս այցելութիւն է սպասվում, ինչպէս և այցելել էի յունաց պատրիարքին: Այս բանը լսելով պէտք եղած կարգադրութիւնները արի մեր տեսակցութեան համար, և անդիական երէցների ընկերակցութեամբ դնայի պատրիարքի բնակարանը, ուր սիրալիր ընդունելութիւն զտայ նորանից և նորա հոգևորականներից: Բարեկամական փոխադարձ խօսքեր ասելուց յետոյ՝ պատրիարքը մի բաւական երկար ճառ խօսեց: Նա սկզբում աշխատեց բացատրել այն մի քանի կասկածները, որոնք նորա կարծիքով կարող էի ունենալ նորա եկեղեցու ուղղափառութեան մասին: Նա հաւատացած է, որ նոքա հաստատ են մնում սկզբնական վարդապետութեան վերայ: Մեր մէջ, ասաց նա, հիմնական ճշմարտութիւնը մնաց անարատ, մեր կրօնը փաղկեղտնի ժողովից առաջ տիրապետած ընդհանրական եկեղեցու կրօնն է, եթէ զանվում է որևէ տարբերութիւն մեր և միւս քրիստոնէից եկեղեցիների մէջ, այն էլ բաւերի մէջ է և ոչ խիւղթեան, և, ինչպէս ուրիշ շատ աստուածաբանական անհամաձայնութիւնների, մոլթ խօսքերի զործածութիւնից է ծաղում: Մեր եկեղեցին պահպանել է նոյնպէս նախնական սովորութիւնները, այսպէս օրինակի համար, նա իրաւունք է տալիս աշխարհականներին մասնակցելու հոգևորականների, եպիսկոպոսների և պատրիարքների ընտրութեանը: Բացի սորանից, ես պարծենալով պէտք է ասեմ, որ մեր մէջ թաղաւորում են վաղեմի վարքութարքը,

ընտանեկան կեանքի մտքութիւնը, համեստութիւնը և յարգանք
 դէպի ծերերը: Յետոյ պատրիարքը յիշեց իւր ազգի երկու յատ-
 կութիւնների մասին էլ, որոնք, նորա կարծիքով, անդիւսցու հա-
 ւանութեան և կարեկցութեան արժանի են: «Մենք յայտնի ենք, ա-
 սաց նա, մեր ներողամտութեամբ դէպի ուրիշ եկեղեցիները: Մենք
 հեռուում ենք Անդլիայ օրինակին, որ պաշտպանում է կրթութիւնն ու
 լուսաւորութիւնը:» Նորա վերջին խօսքերն եղան. «Մենք կարօտ ենք
 զօրեղների օգնութեանը: Անդլիան միշտ ցոյց է տուել մեզ իւր վե-
 հանձն պաշտպանութիւնը, կը յուսանք որ նա այժմ ևս չի զրկիլ
 մեզ այդ պաշտպանութիւնից: Երբ ես այս տեսակցութիւնը ունե-
 ցայ պատրիարքի հետ, երբէք չէի երեւակայում, որ նորա Անդլիայից
 խնդրած այս պաշտպանութիւնը այսքան շուտ և այսքան շատ հար-
 կաւոր լինէր, և թէ ես ինքս անպաղար կրկնելու եմ այս խնդիրը
 անդլիացիներին հրապարակական միտինգներում, ինչպէս այսօր: Այն
 բոլոր բաներից որ ես տեսայ և լսեցի Սրնէլքում, եղբայրացի որ
 ամպեր են հաւաքվում, բայց երբէք չէի պատում, որ փոթորիկն
 այսպէս շուտ բարձրանար: Երբ ճգնաժամը հասաւ, բոլոր քրիստո-
 նեայքը անշուշտ յոյս ունէին, որ շուտով պայծառ աւուր արշալոյս
 կը ծագի բաղմաթիւ տառապող ազգերի համար, և թէ Անդլիան,
 հաւատարիմ մնալով իւր սկզբունքին, օգնութեան ձեռք կը հասցնի
 աղատութեան և բարեկարգութեան դործին: Մի քանի ժամանակ
 մենք ստիպուած եղանք մեր յոյսը կտրել. անխառն հոգիներն ու
 վրդովմունքը մեզ մի քանի ժամանակ արդելք եղան հետեւելու մեր
 աւանդական քաղաքականութեանը, այսինքն, ազատել ճշունածներին
 և վրէժխնդիր լինել անպատուածների համար: Բայց հազիւ թէ մեծ
 պետութիւնների ներկայացուցիչները երես առ երես պատահեցան
 վեհաժողովում, որ այս անխառն հոգիների և վրդովման զգայմունքը
 անհետացաւ, և մենք այդ անկալութեան և յուզման ժամանակի
 վերայ յետ ենք նայում իբրեւ մի չար ճիւղաղե վերայ, որ զիշե-
 րուան մթութեան մէջ վրդովում էր մեր հանգստութիւնը, խաւա-
 րում մեր միտքը և ի դերեւ հանում մեր դործունեութիւնը: Այժմ
 մենք վերադառնալով մեր ազատ շունչ քաշել, այժմ վերադառնալով
 բոլոր ներդրման մեր ամենաընտիր ազնիւ ու վեհ յօժարութիւն-
 ների համաձայն: Բայց որքան որոշունքից ոչ ոք չէր կարող, ի հարկէ,
 աւստել որ Անդլիան պաշտպան հանդիսանար աշխարհի ամէն ան-
 կիւնում տառապող ժողովրդներին, բայց և միւս կողմից՝ միայն ցած

ողիք կարող էին ցանկալ, որ մենք նեղ և կսական ազգայնութեան շրջանից չգորս զայլնք: Մենք Եւրոպիոյ ազատութեան համար բոլորեցինք Նապոլէօն մեծի գէմ, մենք Յունաստանին ազատութիւն և ինքնավարութիւն տուինք, եթէ մենք նիւթական օգնութիւն չտուինք Խտալիոյ, նա գոնէ ունեցաւ մեր բարոյական պաշտպանութիւնը, իւր վերջին յաղթական պատերազմում, որ մղեց միութեան համար: Մենք միշտ մեր պարտականութիւնն էինք համարում աշխատել, որ տկարի հետ արդարութեամբ վարուին և հարստահարողը բռնաւորից պաշտպանուի: Ամենայն հայրենասէր, որ սրարդել է ազգային անկախութեան գրողակը, սովորած է եղել մեր մշտական քաղաքական նախնիներից Անդլիոյ վերայ նայել իբրև այնպիսի երկրի վերայ, ուր նա անպատճառ կը գոնի եթէ ոչ իսկապէս ջերմ օգնութիւն, գոնէ կարեկցութիւն, և ուր ձախող գէտքում կարող է ունենալ ապաստանարան և սիրալիր ընդունելութիւն: Համարելով թէ մինչև այժմ էլ այս է մեր քաղաքականութիւնը՝ հայերը այս րոպէին մեզ են դիմում և ևս հաւատացած չեն, որ ազատութեան իւրաքանչիւր պաշտպանը, իւրաքանչիւր ճշմարիտ անդլիացի ցանկանում է, որ մեր կառավարութիւնը յարմար րոպէին պաշտպանի այս աշխատասէր և խաղաղասէր ազգի հարցը եւրոպական մեծ ժողովում, որ այժմ հաւաքուել է Բերլինում:

Պ. Անդրէասեան ասաց. «Մեծ եւրախութիւն է ինձ համար այս միտինդի կողմից անկեղծ շնորհակալութիւն առաջարկել բարձրագատիւ նախագահին, ղեկավարին տեսչին, իւր նախագահութեան համար: Մենք հայերս մեծ պատիւ ենք համարում մեզ, որ անդլիացոյ կարեկցութեան այս արտայայտութիւնները լինում են մյն յարկի տակ, որի հետ կապուած են բազմաթիւ պատմական և կրօնական յիշատակներ, և որ այս ժողովի նախագահ այնպիսի մի անձն է, որի ձայնը միշտ լսելի է լինում երբ խօսքը ազատութեան պաշտպանութեան համար է և որի մշտական կարեկցութիւնը դէպի մարդկութեան տառապեալ մասը՝ թանդաղին է անում նորան անդլիացոյ բոլոր դատարարներին, իսկ ներկայ գէտքում նաև բոլոր հայերին: Մենք շնորհակալութիւն ենք մատուցանում նորան և մեր անդլիացի բոլոր բարեկամներին, որ այս փորձութեան ժամին մեզ կարեկցեցին: մենք շնորհակալ ենք նոցա իրանց պաշտպանութեան համար, որ ապագայում մեզ աւելի ևս հարկաւորուելու է, և որ, յոյս ու-

նինք) զլանալու չեն մեզ: Բոլոր սրտանց շնորհակալութիւն ենք յայտնում նախագահին և մեր բոլոր բարեկամներին»:

Պ. Օհանեսն ասաց. «Ես կամենում եմ պաշտպանել իմ բարեկամ. այժմ Անդրէասեանի առաջարկութիւնը, նախագահին յայտնելիք շնորհակալութեան մասին: Նորերումն անդլիական նշանաւոր լրագիրներից մէկի մէջ կարդացի մի նամակ Բաթումի հարցի վերաբերմամբ՝ ուր հեղինակը, ի միջի այլոց, արմենօֆիլ (հայասէր) է կոչում այն անձանց, որոնք համակրում են հայերին: Այս բոլորովին նոր բառ է: Ես լսել և կարդացել եմ ատուկօֆիլների, ռուսօֆիլների, ֆիլէլինների մասին, իսկ արմենօֆիլների մասին երբեք: Սակայն ես կարծում եմ, որ այս բառը ճիշտ արայայտում է այն անձանց զգացմունքը, որոնց կարեկցութիւնը հաւաքել է այստեղ այսօր, որոնք ցանկացան պաշտպանել և նպաստել մեր զործին վահաժողովի մէջ: Ես հաստատ յոյս ունիմ, որ արմենօֆիլ բառով բացադրուած վեհ և ազնիւ զգացմունքը երկարատեւ կը լինի և հաստատուն: Ես ուրախութեամբ ձայնակցում եմ մեր յարգելի նախագահին յայտնած շնորհակալութեանը. մեր նախագահին, որ այնքան հմտութեամբ կատարեց իւր նախագահական պարտականութիւնները այս՝ մեզ համար կարեւոր միախնդում»:

Շնորհակալութիւնը միաձայն ընդունուեցաւ:

Նախագահը յետոյ կարդաց հետեւեալ հեռագիրը, որ ուղարկել էր Բերլինի հայոց ներկայացուցիչներից մէկը՝ Խորէն Իրեպիտեան պաշար—բէյը. «Ցաւում եմ, որ չեմ կարող ներկայանալ Երուսաղէմեան պալատի միտինգին, բայց սրտով և հոգով ձեզ հետ կը լինիմ: Ողջոյն և օրհնութիւն ատենախօսաներին և շնորհակալութիւն նոցա»:

Նախագահը մի քանի խօսքով պատասխանեց իրան յայտնուած շնորհակալութիւններին և այնուհետեւ, ցրուեցաւ այս միտինգը, որ մի գեղեցիկ երես կը կազմէ մեր նորադոյն պատմութեան մէջ: Հային և Հայաստանին օտարները ոչ միայն խօսքով այլ և գործքով կը համակրեն, եթէ հաստատամտութեամբ զիմենք մեր նպատակին, որի խիստան ճանապարհն այն է, որ նախ և առաջ ամէն հայ... արմենօֆիլ լինի:

Շ Ա. Հ Է Ն

(Շարունակութիւն *)

ՃԽԱ.

Սուրբ Զատիվը այսպէս ուրբաթ երեկոն է, վանքի մայր եկեղեցւոյ տօնն է, ըստ Թիֆլիսեցւոց աստութեան վանքօբայ է:

Գաւիթը բաղմութիւնով լիքն է, ասեղ վայր ձգես, զեռնը չի ընկնիլ, որ կողմը նայում ես՝ խայտաճամուկ կերպաների ու շղարշների մէջ կոլորուած գեղեցիկ սեւն է վխտում:

Հազարամէկ տեսարաններ, բազմադան գեղեցիկօհներ, երեսները ալ ու սպիտակ դեղերով շարաւած նորահարներ ու օրիորդներ ամէն մի քայլին արգելք են լինում ներս մտնողին, Թիֆլիսի ձմեռուան ամենապատուական և տաք օրերից մէկն է, դեռ մի կտոր ձիւն զետին չի ընկել, դեռ աշնան վերնահանդերձներով են պտրտում, գետնից փոշին բարձրանում է, ում մեղադրես, ում զրկես սյուպիսի փառաւոր տեսարանից:

ՃԽԲ.

— Մայրիկ, հոգուդ մատակ, թող քո զլիւս փաթաթանը, դեռ արի, նայիր, թէ իմ կրծկալը լաւ է կապած, այս անպիտան աղախինն ինձ համբերութիւնից հանեց, ծանր ու բարակ ժամա-

*) Տես «Փորձի» նախընթաց համարը:

նստի է ծախում, սորա լիճհ հոգն է, թէ վաճառք օրան կը վեճանայ:

— Քա՛ն լիճհ ես քեղնուքեղ կտրատում, աղջիկ, մի՛ վախիլ, քեղ էլ բաժին կը մնայ, սպասիր երեսս ներկելուց պրծնիմ ու գամ:

— Քո ցաւն ինձ, մայրիկ, շտապիր, կը միմնանայ ու...

— Մայրիկ մեռնի՛ արեւիդ, դու կարծում ես, թէ ես նոր գեղեցկանալու կարիք ունիմ, իմ հագուիլ զուգուին էլ քո համար է, աղջիկ անաղողը մօրն էլ կընայի, եթէ ես օրինաւոր հագուած չլինիմ, քո ճանապարհիդ քար կը ձգեմ, լիճհ կ'ասեն՝ սրա մայրն լիճհ է, որ ինքն լիճհ լինի:

— Երանի՛ իմանամ, մայրիկ, նա լիճհ դոյնն աւելի սիրում է:

— Դու անհոգ կ'աց, սիրունիկս, ես քեզ համար այն շորն եմ կարել, որ իւր շաւղովը երեք անգամ բնականից աւելի գեղեցիկ ցոյց տայ քեզ:

— Վախում եմ, մայրիկ, սիրտս բարախում է, երբ միտքս եմ բերում:

— Բացումս արեգակ ես, 15 օրուան լուսնեակ ես, հոգիս, լայն շրջազգեստի լաշխոցի ձայնը սենեակը բռնելով, դուրս եկաւ երիտասարդ մայրն իւր հարազատ դստեր սննտին և սրտի հըրձուանքը չկտրողանալով զսպել, դրկեց ու լիաբերան համբուրեց:

— Վայ, վայ, վայ, մայրիկ, այս լիճհ արիր, կարմրադեղը լուրը քսուեցաւ պռօշներով, մի դործն երկու շննցիր:

— Իրո՛ւ, էս լիճհ շատ ես քսել, անսպասձառ կամեցել ես բոլոր աղջկներին սեւացնել:

ՃԽԳ.

Միմիայն կանացի սեռը չէ այս երեկոյեան հանդիսականը, մենք շատ երիտասարդների ու պատանիների հետ գլխացաւանք ունինք անելու:

Ահա մի խմբեակ, որի սեռւ մահուտեայ եւրոպական հագուտի առաջն ու յետը բոլոր պղնձեայ կոճակներ են շարած և գլխարկի վերայ ճակատի կողմից փայլում է մի առաղ, նոքա մեր քաղաքի նորահաս կիսաբաց ծաղիկներն են, նրանց անունը աստիճանաւոր է, նրանք զրջի ծայրով մեր բաղիլը որոշում են: Շատ ան-

տարբերութեամբ են կանգնած նրանք, կարծես ուշք չեն դարձնում իւրեանց շուրջը կատարուող հանդիսին:

Թող մեր կառավարիչներն այստեղ կանգնած իւրեանց դատողութիւնները տան, նրանց մէջ խառնուած անկոճակ երիտասարդներն էլ, որոնք իրանց ուսումնական անուն են տալիս, թող երկրի վերայ կանգնած երկնքի աստղերը քննեն, մենք էլի մի երկու կարգի մարդիկ ևս որոնենք այս հանդիսի մէջ և ապա թէ մէկ մէկ ծանօթանանք նրանց այս երկիցեան նպատակի հետ:

Եթէ հաշուի տակ էլ չառնենք քնքուշիկ մայրերի սիրելի մանուկներին, որոնք սլիստակ չերքեցի չուխան հաղած, նոյն գոյնով զլիարկը ծածկած, արծաթեայ դաշոյնը կանդած, մի կատարեալ չերքեցի որդու կերպարանք, արտաքուստ միայն առած իւրեանց քոյրերի հետ մօրիցն անբաժան լցուած են վանքի բակումը, եթէ որանց էլ հաշուելու չլինենք, ասում եմ, մենք չենք կարող ուշադրութիւն չդարձնել վանքի բակի արեւելեան կողմը հատարուած փոքրիկ չարերի վերայ: Հաղուսաները ցոյց են տալիս, որ ստորին դասակարգի երեխայքն են: Ի՞նչ կրակ ու պատիժներն են երևում անպիտանները, ամբողջ ուխտաւորներին զուեցրել են, հազար բարկացի ու զլիններին էլ շարունակ խփիր, նրանք էլի միմեանց քամակից վազկուում են, սրան նրան զիպէլով և կրկին ժողովում իւրեանց կեդրոնատեղին:

Բնատառիկելու արժանի է այդ ապագայ արհեստաւորների, վաճառականների ու Թիֆլիսի բողմամարդութիւնը կազմող ժողովողի կեանքը, դրանք ուսումնարաններ չունին, դրանք կրթուում են Թիֆլիսի քունջաւոզաւաններում, ջրանցների կամարների տակ, խոր ճորերում և հրապարակներում, դրանց դաստիարակներն են ցորեկը իւրեանց արհեստաւոր վարպետները, իսկ խանութները փակելուց յետո՛յ այն սրիկաները, որոնք յայտնի են կիսնոս անուամբ և որոնց հիմի մենք պիտի անանք վանքի դռմի դռանը պարսպից դուրս:

Ահա նրանց վարժապետները հաւաքուել են վանքի դռմի առաջևի հրապարակումը և քշկշում են: Այն գոյնզգոյն հաստ ուխտարները, որ զրեւ են զլիններին, որոց ծայրը վերաբաձն է, իսկ գէպի ներքև լայնանում է, ուղտի բրդի մազից գործած չուխէն շրջապատը արծաթ է, կամ մետաքս է երկղով պատած, քղանցքների ծայրերն էլ դրպաններովը հանած, արծաթեայ չորս մասնաչափ լայն դօտին, սկաւ ու կարճ արկաւուղը, կարմիր մետաքսեայ կրճիւղը նոյնպէս ոսկեայ փապա-

ւէնով պատած, լայն շալի կրկնավարտիկը, կաշեայ զանգասպանները սրունքների վերայ դոյզդոյն երկնէրով վարդարած, սրածայր կտուցը յետ ծալուած չէք մայ կոչուած կօշիկը՝ երկու բթաչափ երկայնութեամբ պայտի (նալչայ) մեխերով, ոմանց վերայ էլ անձայն չուստը, այս ամէնը պարզ ցոյց են տալիս, թէ սրանք հաղնողներն ի՞նչ պտուղներ են:

Մենք տեսնում ենք այստեղ կանանց մէջ խառնուած մի կարգի մարդիկ ևս, բուխարայու թանդաղին ոչխարի զլխարկով, հագած քաղքի անուանուած կարէն երկայն թւերով՝ խաղողի տերևանման ծայրով, որին ղօշ, կամ պարսկերէն ալջակ անունն են տալիս, կերպասեայ ոսկեայ ժապուէնով պատած արխալուգով զարդարուած. — դրանք մեր վաճառական դասն են կազմում, դրանց հետ մենք շատ դործ չունինք, դրանց քարշ են տուել այստեղ իւրեանց ետական ամուսինները, որոնք կամեցել են ընկերուհիների մօտ պորձենալ իւրեանց այրերի շքեղ հաղուստներով ու մասների վերայ փայլփայլող անդամանդներով:

Մենք վերադառնանք կրկին լսելու մեր նկարագրած իւրաքանչեւր խմբերի խօսակցութիւնները, որպէս զի խմանանք այսպիսի ժողովների նպատակները:

Ախենք ծառայող աստիճանաւորներին:

Բայց եթէ մեզանից մէկն ռուսերէն չգիտէ, աւելորդ է դրանց մօտ գնալը, ինչպէս ռուսերէնից բորբիկներն համար չէ դրանց խօսք ու զրոյցը, դրանք ամօթ և նախատինք են համարում մայրենի լեզուով խօսելը, դրանով նրանք անպատուած կը համարեն իւրեանց պաշտօնը և բարձր (!) զիրքը: Այնիւ պարոններն ակամայից միայն ստիպուած են վրացերէն խօսել իւրեանց անկիրթ ու դուեհիկ ծնողած և ծառաների հետ. ի՞նչ անեն խեղճերը, շատ էլ ատում են այդ աղճատուած կովկասեան լեզուն, բայց ոչ իւրեանց կիսավայրենի ծնողքն և ոչ խմբէլ ծառան չեն հասկանում ժամանակի քաղաքակրթութեան լեզուն: Չենք կարող ժխտել, որ նրանց մէջը հայերէն հասկացողներ կան, բայց այդ թողել են իւրեանց վաճառական հայրերին, որ Թիֆլիսի անտաշ հայ բարբառով ապրանք ծախելու ժամանակը ջուրը քաշին Նրենեցի, Գանջեցի ու Ղարաբաղցի շանճրագներին, կամ Ախալցխեցի կռօներին:

Վերջապէս, Ատոուած իրանց հետ, մենք եկել ենք ուխտին

հանդիսատես լինելու և այս բուլեիս կանգնած լսումենք աստիճանաւոր երկտասարդների խօսակցութիւնը:

— Լաւ նայիր, վասեա՛յ, մեր մօտով անցնողին, ի՛նչ իւզալի պատառ է:

— Ճակատի վայլուն անդամանդիցը չե՞մ նկատում:

— Գիտես ով է:

— Հըմ, դու իմացիր, Լօլեան, պարծենում է վասեան, բացի օրը տասն անգամ հօրս ու մօրս անհանգիստ անելուց, կանցեւաբումն էլ չեն ինձ դադար տալիս:

— Կը հաւատամ, եղբայր, հէնց այսօր մայրս բոցասական պատառիս տուեց, 10,000 մանէթը քիչ է, ասաց, իմ Լօլեան մի քանի տարի էլ որ կենայ, սեղանապետի օգնականութիւն կը տառնայ, 15 հազարին էլ փող չե՞մ ասիլ:

— Ետտ չե՞ք մեծ մեծ բրդում, պարոնների, մէջ մտաւ մի երրորդը, որ շատ ժամանակ չէր Գոսկուայից՝ Լազարեանց ճեմարանի չորրորդ դասատանից վերադարձել էր իւր անընդունակութեան համար և իւր հարուստ հօր շնորհիւր առանց ամսականի ծառայում էր մի դատարանում, դա գեղեցիկ աղջիկ է, առանց փողի էլ կարելի է դորա վերայ ամուսնանալ:

— Ի՛նչ կընշանակի անխորձ լինելը, ղիտես, սիրելիս, դորա գեղեցիկութիւնը երկարա՞ն չէ:

— Սխալ էք, պարոնների, դորա սպիտակ ու կարմիր այտերը փլուկերայ կուրծքը, թուխ թուխ աչքերը խիստ դաւիչ են:

— Այդ ամէնը ոչընչացնելու և առկից մի այլանդակ սև ու դեղնած հրէշ դուրս բերելու համար բաւական է մի բաժակ ջուրը. այդքանն էլ շատ է, կամիս ներս մանենք դորա ետեւից եկեղեցին և մասունքի առաջին՝ համբուրողների խիտ տեղը, ուր ամէնքը քրքուռում են, նկատենք դորա ծնօաներով լծնող կարմրախառն պղտոր կայլակները:

— Իսկ այն պատի տակ կանգնողին ի՛նչպէս էք հաւանում, խօսակցութեան մէջ խառնուեց մի ուրիշը, նորա գեղեցիկութիւնը բնական է, այնպէս չէ:

— Այո՛, սակայն ի՛նչ օղուա հասարակ մանրալաճաւի աղջիկ է, անփող անբաժինը:

— Նա մեղ համար չէ, այլ ազնիւ կոտորը կինտօների բաժինն է, անտառի համեղ պտուղն արջն է բափում:

— Իսկ սեան քամակից մեզ նայող սպիտակ հագնողին ի՞նչ կ'ասէք: Կօլեան կարմրեց: — Ե՛հ, պարոններ, թողնենք աղջկներին, ուրիշ բան խօսինք, միւս կողմը նայելով՝ ասաց նա:

— Ո՛ւշ, Կօլեա, խաբել չես կարող, դու անտարբեր չես դէպի այն օրիորդը, ձեր մէջը մի բան կայ:

— Թողէք, խնդրեմ, ղուխ չունիմ ձեր յիմարաբանութիւններին, ես զնումեմ, մնա՛ք բարեւ:

Կօլեան անցկացաւ եկեղեցու միւս կողմը, բայց եթէ մէկը նրանից աչք չհեռացրինք, նա մի ականարի ձգեց օրիորդի մօտ՝ կանգնած միջահասակ կնոջ վերայ և նոքա մտան եկեղեցին:

Կօլեան էլ միւս դռնով ներս մտաւ:

Ներկայ պարոնների ղիտաւորութիւնը հասկանալու համար՝ բաւական է մեզ հետեւիլ Կօլին:

Եկեղեցու աջակողմեան կողմից պատկերները կարգաւ համբուրելով, դէպի մասունքն են գալի յիշեալ տիկինն ու օրիորդը:

Աղջիկը, որպէս թէ ոչինչ չգիտէ և միայն իւր քրիստոնէական պարտաւորութիւնները կատարելով է զբաղուած. մօրն էլ եթէ վայր ի վերայ նայելու լինինք, նոյն ենթադրութիւնը կ'անենք, բայց ոչ, նա շուտ շուտ դէպի եկեղեցու ձախակողմն է նայում, նա աչքով որոնում է մէկին և այդ մէկը մեր Կօլէն է: Ահա նա կռացաւ իւր դասեր ականջին մի բան վտխայ:

— Ահէկէլ ջնն, ղուխդ մի փոքր բարձր բռնիր, վիզդ ուղիղ, որ կրծքիդ բաց տեղն երևայ, երեսիդ յաճախ խաչակնքիր, որ մատանիները տեսնուին, էն աղէն աչքը վրայիցդ չի հեռացնում, շատ ուրախ է երևում, անկարծիք քեզ հաւանել է, մեռնիմ վանքի զօրութիւնին, սրտիս խորհուրդը կատարում է, այ, զնոց մոմ առնելու:

Մօրից շուտ աղջիկն է նկատել, բայց ընչի՞ն է պէտք իւր սրտի ուրախութիւնն ամէնքին ցոյց տայ, զրան էլ տեղ և ժամանակ ունի, նա հիմա կեղծ պարկեշտութիւն է ձեռք առել և խոր աղօթքի մէջ է: Սակայն ի զուր են մայր ու աղջիկ պատրուակուում, մի քանի կանայք սրանցից շուտ տեսան Կօլին մոմալաճառի մօտ դիմելու:

— Հաւանեցար, Կօլեա ջան, աչք չդիպչի, շատ լաւն է երևում:

— Գեղեցիկ է, մայրիկ, բոլորովին իմ ցանկացածն է:

— Ես քեզ չապի՞, որ վանքօրան սուրբ Սարգիսօրից — սրակաս
դօրաւոր չէ:

— Իմ որդու առաջը զայլ ինչ որ ես քո կօլին եմ կամեցել,
Նասօ՛, տեսնու՞մ ես ինչ պետլած (չեղեցիկ) է, մի աչք ածի՛ր, կը
դաննս սորա հասն ու կտորը, կարծես լուսնեակ լինի աստղերի մէջ
դուրս եկած:

— Ես ու իմ հոգին, Թինաթին, արեղակ էլ որ շննես, չես
մեղանչել, խոստացածիցս դուրս քեզ մի ուսերի շալ էլ կ'ընծայեմ:

— Աստուած կեանք տայ, Նատալիս, էս սուրբ աջն երկու
ձեռքով քեզ բաշխէ:

Թինաթինը միջեմարդ, կամ մօցիքուշն էր,

ՃԽԴ.

— Տեսա՞ր, աղջի՛, լաւ է ճանդել Սաղովմէն, ա՛յլ զիմայ, ձե-
ռաց աղջկանը կապեց կտրուելուն:

— Ո՞ւր է:

— Չես տեսնու՞մ, նրա աղջիկն է մոմ վառողը:

— Ո՞ւմ մօմն է:

— Ա՛յ, դիմացի կանգնած չինովնիկինը:

— Ա՛յդ էլ բաղդ է, կիսին արժանի չէ, հողեմ ձեր զլուխը
տեղեցը վեր կենողը չինովնիկ է որոնում:

— 500 թումանը դու էլ տնւր, քո էդ պէծպծան աղջկայ
համար նրանից լաւը գտնիմ, մի շաբաթ է հողիս դուրս է եկել
շատախօսութիւնով:

— Անհանաք, Թինաթին, քո սարքած բանը կը լինի:

— Ա՛յնքան ինձ կեանք ու արե:

— Երկու աչքիս վերայ, Թինաթին, դու իմ Սոփիօյի համար
մի այդպէսը ճարիր, ես 500 թումանը փեսին, 10 թուման էլ
քեզ տամ:

— Տասը թումանով հողիս ծախեմ, բերան էլ չեմ բանալ,
քո ապրանքի հունարը չդիտե՞ս:

— Հինգ թուման էլ քեզ մատաղ:

— Քսան թումանից հատ կոպէկ սրակաս չեմ անիլ:

— Քո չարը տանի:

— Ուրեմն յետ մտիկ տուր կանանց վանդակապատին մէջքը դէմ տուած զինուորականին, հաւանում ես:

— Թինաթին, քո ցաւն ինձ:

— Շատ լաւ, Նատոյի ցաւիցը պրծայ, հաւանեց, մոմն էլ վառել տուեց, էստեղից էլ կ'երթանք նշանը կը տանք, պմադէ մատանին ծոցումն ունի: Հիմա դուք ոտքերդ, կախ ձգելով, պատկերները համբուրեցէք, ես գնամ օֆիցերի հետ խօսեմ, ես եմ նորան այնտեղ կանգնեցրել: Ասա աղջկանդ՝ դուրսը բարձր բռնի, բայց ի սէր Աստուծոյ այնպէս թող կանգնի, որ վզի տակի վերքի տեղը չերեւայ, դիտես, ուրիշն աղջիկ կայ պատրաստի, բայց քեզ միթէ յայտնի չէ, որ քո սաքը շատերի զլխից ինձ համար առաւել է:

— Դու շտապիր, մենք մեր բանը գիտենք, յիմար հօ չէինք, որ աղջկայ արատն երևեցնէինք, այնքան կարմրադեղեմ քսել, որ փոսը լցուել է:

— Տեսնում եմ, շատ օրինաւոր սարքել ես, դէմքի ծաղկատար տեղերն էլ ուղղել ես, ասաց Թինաթինը կիսաժպիտ և մօտեցաւ սպային:

Մի երկու անգամ Թինաթինը գնաց ու եկաւ օրիորդ Սոփիայի մօր մօտ:

Վերաջադէս զինուորականը մոմեր գնեց և մատուները համբուրող Սոփիային ներկայացրեց:

— Խնդրեմ, օրիորդ, եթէ կարելի է այս մոմերը վառէք:

Աղջիկը դուրսը կախ առաւ և վառեց: Շինծու կարմրութեան վերայ բնական էլ աւելացաւ,

Սպայի սիրտն ուրախութիւնից ճլաաց:

— Շատ շնորհակալ եմ, Թինաթին, ասաւ աղջկայ մայրը, բայց 100 թու մանս աւելի տարար, էլ իմ մարդի ձեռքից պրծնողը չեմ:

Այս երեկոյ մի քանի աղջիկներ իւրեանց համար բոլորովին անձանօթ և առաջին ազամբ տեսած երիտասարդների մոմերը վառեցին: Ուխտաւորներից շատերն էլ սրտաբեկ վերադարձան:

Մեզ ծանօթ խմբեակից մի երկուսին մենք այստեղ ճանաչեցինք:

ՃԻՅԵ

- Հը՛, բան չկարողացար ձեռք բերել:
- Միայն այս թաշկինակը:
- Գնա՛, անշնորհք, այս ամառ Բեթղէհէմի տօնին տեսար, ինչպէս ոսկեայ ժամացոյցը ճանգս ձգեցի:
- Մարդուս գործը հօ՛ միշտ չե՞ յաջողել, Թելեթօբին էլ ես մի աղջկայ ճակատից զմրու խաէ քօրոցը դուրս քաշեցի:
- Վնաս չունի, թող մի փոքր մթնի, նոր մեր գործն սկսենք, դեռ, որպէս թէ, խաղում ենք:
- Եւ մեր փոքրիկ ստահակ երախայքն սկսեցին միմեանց ետեւից վազել:
- Յետո՞յ:
- Կարծեմ ժամանակն է:
- Կվարտալները շատ քիչ են:
- Զե՛ս տեսնում, այս կողմը ոչոք չկայ, մեր կտրիճներից ա՛մէնքը մի տեղ փոքրիկ շիտթներ են հանում և պօլիցիան իւրեանց քաշում, շատ լաւ միջոցն է, Գէվօ՛, սկսենք, հրապարակը մեզ է մնացել:
- Սկսենք, Միլսօ՛:
- Գէվօն երեք անգամ խապոտ ձայնով հազաց:
- Վանքի դռմի առաջը լցուեցան վերը մեր նկարագրած զանազաններով սրիկաներից:
- Միլսօ ջան, դոնէ մեր աշխատանքը չկորչի, ձեռքներս մի քիչ բան դայ, քանի՞ օր է ծարաւ պապակուում ենք, իմ չորացած կոկորդի ծակը երկու թուռգի Վալսէթի կարմիր զինով չի կակզանալ:
- Միամիտ եղեր, էս մուշտակուռի նպատակը բոլորովն ուրիշ է, բարեկենդաններին կամ գատիկն սարքած մուշտակուռը վայելչութեան համար է, իսկ հիմա մեր դրպանի օգուտն է, ես ամէն բան կարգադրելեմ, երբ որ կռիւը կը տաքանայ, բազմութիւնը մեր զլխին կը ժողովուրի մեր լօթիքն իւրեանց գործը կը տեսնեն կանանց մէջ:
- Մեր պատիկ սատանայքն ինչ գործի են:

— Չե՞ս զխուում, նրանք իւրեանց համար անմեղ խաղեր են անում ու վազվզում են, ինչպէս լինի որ նրանք էլ մի քանի աւար չդուրս բերեն: Հէնց հիմա մուկը վասօն մի սպիտակ թաշկինակ բերեց ցոյց տուեց. հասարակ բան էր, իրեն ընծայեցի:

ՃԽԶ.

Մուշտակուիւր սարքուեցաւ. գլխաւոր կառավարիչները՝ Միխայիլն ու Գէվօն միմեանց ղիմաց ակոյեան կանգնած կուիւր ամառացիներէն: Նրանցից մէկը ներքի թաղեցի, միւսը վերի թաղեցի էր համարուում: Ամէն կողմից մի քանի երկսայք մեր երկու հերոսների խրախուսանօքը մէջ մտան և սկսեցին իրար դարկել: Այս սկզբնաւորութեան ձեւն է մուշտակուի, ոչ մի ժամանակ առաջուց մեծերով չի սկսում կուիւր: Պոքրիկ երկսայքը զրգումէն երկտասարդների մէջ բորբոքը:

— Դէ՛հ, ձեզ մատաղ, ապրին իմ Սէրգօն, Գիգօն ու Վահօն, ողևորում է Գէվօն փոքրիկներին, խփեցէք, մի՛ վախէք, կուրծքերդ դուրս ձգեցէք, վերի-թաղի անունը ցեխը մի՛ կտխէք:

— Չեղ տեսնեմ, Գարօ, Տիախօ, Սանդօ, ներքի թաղի երեսը պարզեցրէք, իւր կողմից խրախուսում է Միխօն:

Երկսայքը մի քիչ ժամանակ կռուեցան: Շատ էլ ցանկանում էին պոտիկները փախել. մէջ տեղեց, բայց միջոց չունէին, Միխօն ու Գէվօն մի քանի իւրեանց նմանների հետ երկու կողմից պատնէշի նման մանուկների առաջը կտրել էին:

— Հայ, հայ, գողիւն, գոչիւն, ճի՛շ, աղաղակ օդը բռնել է, սրիկաների խումբն իւրեանց հարայ հրոցով ուխտաանդում գլուխում. բոլոր բազմութիւնն իւրեանց գլխին հաւաքեցին:

— Աորէք, անշնորհներ, վերջապէս ձայն հանեցին իւրեանց կողմից Միխայիլն ու Գէվօն փոքրիկներին և յետ ծալեցին արխաղի թեւերը. դէ՛հ, հիմի դուք մեր չերբեղեցին ու զգալները պահեցէք մինչև որ մուշտակուիւր լաւ սորվիք:

— Հապո՛, ձեզ զուրբան, աղէք ջան, սեւերես լինի յետ փախչողը՝ գոչեցին Միխօն ու Գէվօն իւրեանց կողմի սրիկաներին և մէջ մտան:

Արծկալի կոճակները յետ բացարած, կրծքի տախտակը բոլորովին մերկ, մաշկը զզգվում, զլնները մի կողմի վերայ թեքած

իրարու բռնեցք է որ հասցնում են, էլ ոչ աչք են խնայում, ոչ երես, ոչ կողք, երբեմն շատ մօտ իրարու շարունակ ծեծում ծեծ-վում են, երբեմն էլ զարնան գամից նոր դուրս թողած գոմէշների կամ գերացած ոչխարների արունների նման մին յետ յետ են թըռ-չում, մէկ էլ նորից միմեանց բռնեցում:

— Ապրիս, դռում է կռուողների քամակին զիզուած հա-լարաւոր ամբոխը, հալալ է Գէվոյի կերած հացը, էս սարի վերի թաղը կը յաղթի:

— Եթէ այդպէս լինի՝ Մեխակին էլ դիժ Մեխակ կոչել չարժէ, ձայն են տալիս միւսները:

— Եկ դրաւ դնենք, որ վերի թաղը կը յաղթի:

— Գլուխս կը տամ եթէ ներքի թաղը չքշի:

— Ո՛ւհ, այդ հւմ քիթն արնեցաւ, սարսռում են հանդիսա-տեսները:

— Ոչինչ, դուք ողջ լինիք, պատասխանում է կռուողներից մինը՝ քթից արիւնը աղբրի նման դուրս հոսելով և շարունակում իւր գործը, թէկուզ աչքս էլ դուրս գայ, յետ քաշուողը չեմ, ինձ վերի թաղեցի Պէպան կ'ասեն:

— Ինձ էլ ներքի թաղեցի քօռ Մաթոս կ'ասեն, պատասխա-նում է Պէպանի ակօղեանն ու նորից աւելի ոգևորութեամբ կռվում:

Առիւր սակաւ առ սակաւ յառաջ է դնում դէպի վանքի նեղ փողոցը, խուժանի մի մասը երեսները դէպի կռուողները դարձրած՝ յետ յետ են դնում, միւսները յառաջ են դալիս. հերոսները մէջ-տեղն են, նրանց ոչ մի կողմը պարտութիւն չի յանձն առնում, հինգ հինգ, տասը տասը մէջ են մանում, ծեծում ու յետ քաշում հանգստանում, երբեմն փոքր ինչ հանդարտում է, երբեմն էլ սաստ-կանում. մանաւանդ խիստ է լինում, երբ որեւէ թաղեցիք զգում են իւրեանց մարդիկների թուլութիւնը, խկոյն խառնուում են:

Սկեղեցու բակում միայն մնացել են երկչոտ կանայքն ու մեզ ծանօթ փոքրիկ աւաղակները, նրանց համար այժմ է բռն տօնը, թէպէտ մութը ևս չի կոխել, բայց նրանք իւրեանց գործն յա-ռաջ են տանում, որը ծածուկ, որը յայտնի յարձակուում են մի աղջ-կայ կրծքին կամ գլխին և դուրս կորցում, ինչ որ ճանդներն է ընկ-նում. բայց այսպիսիները ասկաւածիւ են, նրանցից մեծ մասը դրպաններ են կտրում:

Այս երեկոյ սրանց կողոպուտն յաջող եղաւ:

— Հն... հն... հն... ամթ վերի թաղեցւոյ, ապրի զիժ Միխակը, զոռումեն ներքի թաղեցիք և ամբոխը:

Եւ արդարեւ, կեցցէ՛ դիժ Միխակը, նա սրել է իւր երեսի ներքին մասի խալի վրայ բուսած մի փունջ երկայն մազը և լանջը բայ՝ շարժում է իւր թևերը. նա մի քանի ժամանակ մի կողմն է քաշուել և զուարճանում իւր քաջերի յաղթութեամբ, բայց երբ տեսաւ, որ ներքի թաղը մօտ է լքանելու, որից յետոյ դժուար է իւրայիններին սրաապնդելը, մի երկու անգամ ինքն իրեն զլուխն աջ ու ձախ գոմէի նման այս ու այն կողմը դարձրեց և որոտածայն գոչումով մէջ մտաւ: Մէջ մտաւ և որքան զօրութիւն ունէր դործ դրեց:

Այսուհետեւ վայ նրան, ով որ Միխակի բռնեցի տալն ընկաւ, էլ նրա հետ կատակ անել չի լինիլ, նա էլ մէկի կամ երկուսի հետ չի որ դործ ունի, մի անգամ հանդիպում էր նրա սրողվառայ հինգ փթանոց բռնեցին, երեսն յետ էր դարձնում և փախս տալիս, որովհետեւ նա կամ քթից զոկուեցաւ, կամ աչքից, կամ բաղկից. Միխակի հարուածն անվնաս չէր անցնիլ:

Այդպէս է դիժ Միխակը, նա Թիֆլիսի մուշտակաւորի ծաղիկն է, նա, ինչպէս յիշում ենք, սկզբումը միտք չունէր այսպէս ահեղ կերպիւ ծանրացնել կոխը, նրա և իւրայիններին միտքը ուխտաւոր ների զարկերիցն օգուտ քաղելն էր, մեծ և նշանուոր կռիւները նա սկսում էր մեծ և հանդիսաւոր տօներին, զատկին, բարեկեցեանին և այլն: Բայց ի՞նչ անես, բանն ուրիշ կերպարանք առաւ, երբ յանկարծ փողոցի մի ծայրից երեւցաւ սպիտակ նժոյզի վերայ նստած գեղեցկատեսիլ իշխան Արշիլը՝ մուշտակաւորի Արէսը: Այս անձը իւր խմբով — վրաց կրկասարդ իշխաններովն երկու աչքի նման սիրում է դիժ Միխակին և առհասարակ մուշտակաւորի հերոսներին, նորա երեւելուն պէս մուշտակաւոր նոր կերպարանք է ստանում, առ մէն մի թոյլ կռուարարն էլ սիրտ և ոյժ է առնում, ամէն դէպք խառում է իշխան Արշիլին իւր զլուխը սիրել տալ, չի անցնիլ մի մուշտակաւոր, որի ժամանակը դրամական վարձատրութիւն չստանան քաջ կռուարարներն իշխան Արշիլից:

Այս անգամն էլ իշխան Արշիլի ներկայութիւնն էր, որ մի հասարակ մուշտակաւորին ամենաուհեղ ձև տուեց:

Բայց ահա յաղթուած վերի թաղեցւոյ կողմից մի քանի ազիւսի կտորներ օգուտը խաղացին:

— Քնոր, քնոր, քնոր խառնեցին, դոչեց ահա հարամբուն ու ամէն ոք սկսաւ փախս տալը: Գլուխ ազատելու միջոց է, քարը տեղում է կարկառի նման, ողջ ողջ թրձած ազիւսներ են դալիս:

Ահա մի կռու ողի աչքը ճղուեցաւ, — այդ զիժ Միլտակի բոնցքի շնորհքն է, մի ուրիշէ ճակատիցն արեան առուակ է հոսում, — այդ քարի դիպած տեղիցն է:

Շատ ուշ է, ոստիկանութիւնն այժմ չունի խուժանը ցրուելու, երկու կողմն էլ մուշտակա իւր թողեց, քարէկոխն սկսաւ, ցածր պատերին էլ ազիւս չմնաց, վանքի շրջակայ հարեանների դռները փակուեցան, բայց լուսամուտներն էլ փշուռեցան. քար ձգողն աջ ու ձախ չի նայում, նա շարտում է, լուսամուտ փշուռի, մարդ մեռնի, աննպատակ գետին ընկնի, — այդ ձգողների համար միւսնոյն է, նա միայն աշխատում է հակառակ կողմին փակցնելու համար քար դործ դնել:

Վերջապէս ոստիկանութիւնը մի խումբ ձիաւոր զօրքով մէջ մտաւ, վերջիններս երկայն նիզակները շարժելով՝ յաջողեցան ցրուել ամբոխը:

Սուրբ դեպքը բռնելով էր, որ երկու քար վերջին հարուածը տուին. դոցանից մէկը մի կողակի զլխիվայր ձիոյց երկիր կործանեց, իսկ միւսը հանդէպի պատուհանը փշեց և սենեկումը կանգնած սեւագիստ օրիորդի քներակին դիպաւ:

Արիւն չհոսեց, միայն տեղը սեւացաւ և ուռեց, բայց օրիորդն ու շաղկապ եղաւ:

Կիւր զաղարկելոյց յետոյ ուխտն իւր կարգին շարունակուեց մինչև ութ ժամը:

ՃԻԷ

Այս երկոյ կիւր վերջացաւ առանց փայտէ կուռի: Պատահում էր այնպէս, որ փայտեայ սրերէն մէջ դալիս և առանց խնայելու իջնում դիմացի մարդին:

Աւելորդ է առել, որ փայտեայ սրերը նախապէս պատրաստած հետերը ամուսնէին:

Եթէ քաղաքից դուրս պատահէր մուշտակա իւր՝ քարի կիւրը

խիստ վառնգաւոր էր լինում, հարիւրներով հանգիստաւ ձիաւորներն էլ խոյսէին տալիս, պարտաքարը շատ հեռու և շեշտակի էր սլանում:

Պարտախիւրը առանց մահուան դիպումածի հազիւ էր վերջանում:

ՃԻՆ.

— Թըխի, Թըխի, Թըխի:

— Ո՞ր էք:

— Բժշկին եմ ուզում:

— Ես եմ:

— Հասիր, տէր բժիշկ, ողջիկս ձեռաց գնաց, մուշտախուսի քարը լուսամտից ներս ընկաւ սենեակը, դիպաւ դասերս քներակին, նա այժմ անշունչ է:

Շահէնը նոր տուն էր եկել:

— Մի փոքր համբերի:

— Գուցէ արդէն ուշ է:

— Ուրիմն գնանք, ասաց բժիշկը վերցնելով լուսամտից մի երկու փոքրիկ սրուակներ:

ՃԻԹ.

— Այսօր քեզ ծանօթացնելու եմ մի նոր ընտանիքի կեանքի մանրամասնութիւնների հետ, այսպէս սկսաւ բժիշկս միւս առաւօտն իւր յառաջաբանը, էլ շատ ձանձրալի հարցեր չառաջարկես, դուցէ Շահէնիդ հետ շուտ հանդիպինք:

Գլուխս Թեքեցի ուսերս վեր քաշելով և բաղկատարած երեսին նայեցի: Ուզում էի ասել, դու քո Աստուածը, քարն էլ է քո ձեռքին՝ ընկոյճն էլ:

ՃՄ.

Քանն տարու. չափ մի գերդաստան թաղաւում էր հովհասի զանազան կողմերումը: Մեծ չէր այդ ընտանիքը, հայր, մայր և մի արու զաւակ իւրեանց մխիթարիչ:

Սօսեան, Միկիչ, ահա այն քաղցր բառերը, որով ամուսինները իրար կոչում էին: Շատ փաղարշական էին այն երկու նուագափան անունները, բայց ափսոս որ երկար չմնացին երկու սիրելիների բերանում: 10 12 տարի է, որ այդ անուններն էլ չեն լսուում, թէ երկուսն էլ կենդանի ապրում են աշխարհիս երեսին:

Ի՞նչն էր ուրեմն պատճառը նրանց երկարատև լռութեան:

— Մենք ասացինք, որ մի փոքրիկ երեխայ միսթարիչն էր այդ դերդաստանին: Աւարդաբեկ, ամուսնական կեանքի մէջ դաւանդիցն աւելի երջանկութիւն չկայ, երկու յախտեանս միմեանց հետ ապրելու ուխտած անհասնելի կապը զաւակն է ամրապնդում:

Երկու տարի էր անցել մեր բաբեկամիտքի ամուսնութեան օրից, որ նոցա միայնութեանը մի նոր ընկեր էլ աւելայաւ. մի սիրուն, թխիկ ու դմբիկ աղայ նոցա ասն ճաղին եղաւ:

ՃԾԱ.

Երկու ամիշները Մկրտիչն ու Սօսեան իւրեանց երջանկութեան 7—8 տարիներումը շարունակ թափառական կեանք վարելու էին ինթարկուած:

Արքունական ծառայութիւնը, ուր զանուում էր ինքը Մկրտիչը (այսպէս ենք կոչելու աղայմարդին), նրան ձգում էր երբեմն Վոբան գետի ափերը, մի ժամանակ՝ Գաղստանի լեռները և մերթ Կախմէթիայի գետնէս լեռնադաշտը:

Ի՞նչ պէտք է մեզ նորա պաշտօնի անունը յիշել, այդ մենք կ'իմանանք իւր տեղումը, այսօրան միայն գիտենալ մեզ բաւական է, որ Մկրտիչը նշանաւոր ղըրք ունէր և մեծ համարում էր ստանում իւր այցելած բաղմաղան աղգերի և ժողովրդի մէջ, ամենքը նորա կարեւորութիւնն էին զգում, ամենքը սիրով նորա տաքն էին դիմում:

Մկրտչի պաշտօնի մէջ ուրիշները հարստանում էին, իսկ նա ապրում էր միայն իւր չոր ոռձ կով, և այդ կենսական առաջին պիտոյքը շատ սահմանափակ էր նոյն միջոցներումը:

Հետզհետէ միայն հատկացուում էր թէ գործավարին հաւատարմի պահպանելու և արիաքանութեան մէջ վարժեցնելու համար հարկաւոր է նորա աչքը լին պահել, ապա թէ ոչ, և՛ գործն յառաջ չի գնալ և՛ գողութիւնն ու յափշտակութիւնը տեղի կ'ունենան:

— Տներ և պահանջիր, արդարութեան օրէնքն է այս, չես տալ, չես էլ առնիլ, պահանջելու էլ իրաւունք չունիս:

Բայց մեր Մկրտիչն այդ ընդհանուրի կարգիցը չէր. նա ասում էր, քեզ չափիր, հաշիւդ տես և ասա մտիր պաշտօնի մէջ. եթէ գտնում ես, որ ասացուածովդ բաւական չես լինելու, դործի մէջ մի՛ մանիր, ուրիշ կողմով հաց աշխատիր:

Մկրտիչները հազուադիւրս են, բայց կան, իսկ այդ եղածները միշտ վայելել են իւրեանց բարձր իշխանաւորի համակրութիւնը և հասարակութեան սէրը. միայն մերձաւոր ծառայակիցներն են, որոնք երկիւղ կրելով իւրեանց բռնած մութը դործերից աշխատել և աշխատում են ամէնքի մօտ պաշտօնակցի անունը և պատիւը սեւացնել:

Շատերը Մկրտչի նման ազնիւներից զոհ են դնացել բամբասանքի և ամբաստանութիւնների, բայց մեր Մկրտիչը տոկուն էր, նա դիմանում էր, բայց ոչ առանց հալածանքի. իւր արդարութիւնն էր մեղաւորը, որ նրան տարագիր արեց, իւր ծառայակիցներին էր պարտական, որ այսօր Կովկասու հաստադիր լեւանց շղթայի մի ծայրից մինչև միւսը նրա անունը փառաբանում են, չերբեզահայը, մի բուռն ուտիացին իւրեանց լեռնական ջարդ ու փշուր կոկորդախօսութեամբը չեն կարողանում առանց ամիսոսանքի յիշել Մկրտչի ներկայութիւնը, Կախթիայի վրացախօս հայն իւր աղօթքի մէջ Մկրտչին մատերեւէ պարտականութիւն է համարում, նրա համար կեանք ու արեւ է խնդրում:

ՃԾԲ.

Դեռ շատ ժամանակ չէր նշանակուել էր Մկրտիչը Զերեմօրիայի կողմերում պաշտօնատար, դեռ նա ոչինչ տեղեկութիւն չունէր այս կողմի. Ժողովուրդի վերայ, դեռ. միայն այսքան լսել էր, որ անհաշտ չերքեղները յաճախ անցնելով Կուբան գետի միւս երեսից՝ յարձակումներ են անում, գերիներ են տանում և աւերմունքներ են պատճառում:

— Միկիւլ, մեր լուսամտի տակին մի քանի ստուեր են շարժում, սարսափած ներս ընկաւ նորա կին Սօնեան մի մթնաղիշեր իւր մարդու մօտ:

— Զնուորներ կը լինին, որոնք մի վրանից միւսն են անդադար երթեկուղում:

Մկրտիչը բնակուում էր զօրանոցում, նրա պաշտօնը շարունակ զինուորական է եղել:

— Կարծես չերբեզներ լինէին, դողալով ասաց կինը:

— Չերբեզներ, կնոջից ոչ պակաս սարսափեց Մկրտիչը: Նա կամեցաւ ծառային ձայն տալ:

Այս անցքը պատահեցաւ Ստաւրապօլի մօտերքում մի զօրաբնակ տեղում, որ անդից չերբեզները երեք օր յառաջ մի ամբողջ ձիու ջոկ Կուբանն անց էին կացրել, և հէնց այդ էր պատճառը Մկրտչի և կնոջ երկիւղի, այդ յարձակմունքների աղաղաւ այն ժամանակը ցերնօմօրիայի երկիրը զօրքերով լըրած էին:

Միայն չերբեզը չէր ռուսաց պետութեան հոգածութեան առարկան, ամբողջ Կովկասու լեռները հարիւր տարուց աւել էր անհասգիստ էին արել ռուսաց կառավարութիւնը և մեծամեծ գնդեր իւրեանց մէջ կլանում էին: Ամէնքիս յայտնի է, թէ քանի արեւներ են սեւացել Ղազկիստանի անմատչելի լեռների ծերպերումն ու ցնչնստանի թաւուտ անտառներումը:

Եւ ժամանակ չունեցաւ Մկրտիչը դուռը բանալու, չորս չերբեզներ ներս ընկան սենեակն և նրանցից մէկը հայերէն բարեւ տուեց:

Նրանք ընկան Մկրտչի ոտքերն ու շարժմունքներով նշանացի խնդրուածք էին անում:

— Ո՞վ էք, ի՞նչ էք կամենում, փոքր ինչ սրտապնդուած՝ սա կայն ոչ առանց վրդովմունքի հարցրեց Մկրտիչը:

— Հայ - քրիստոնեայ... Գրիգոր Լուսաւորիչ... թոթովեցին մարդիկը:

— Ի՞նչպէս թէ հայ, մի՞թէ դուք հայեր էք:

— Հայ - քրիստոնեայ... Գրիգոր Լուսաւորիչ, կրկնեցին նոքա և երեսներին խաչ քաշեցին:

— Ո՞րտեղից էք, ի՞նչ էք ուղում, ընչի՞ չերբեզի հաղուտ ունիք, մի քանի հարցեր իրար ետեւից շարեց Մկրտիչը բարձրացնելով ծընկան վերայ եկած մարդկանցը: Բանից դուրս եկաւ որ խեղճիրը լեզու չեն հասկանում և միայն վերոյիշեալ երեք բառերն ունէին, որ մխեցին ու մի կողմը կանգնեցան:

Անծանօթները նշանացի հասկացրին, որ իրանց մի թարգման է հարկաւոր:

— Մենք հայեր ենք, այսպէս խօսեցան եկող չեքքեզները խա-
նութանի թարգմանու թեամբ, (վերջինս բռնակի պաշար հայթայ-
թօյն էր)։ Մկրտիչը նրան հանել էր տուել, նա լաւ չեքքեզերէն
հասկանում էր, բայց երկու հարիւր տարուց աւելի է, որ զանաւում
ենք չեքքեզներ լի մշ : Մենք կորցրել ենք լեզուն և ազգային գլխա-
ւոր յատկութիւնները և միայն սղօտ կերպիւ պահպանել ենք մեր
կրօնը և հէնց այդ քրիստոնէութիւնն է, որ մեզ օտիպեց թող-
նել լիւնեցումը մեր հողերը, տները, ազգականներին և սարուկնե-
րին և զաւ մանել ուսաց հովանաւորութեան ներքոյ։

— Ուրեմն դուք ուզում էք ուսահպատակ լինիլ։

— Մենք արդէն հինգ տարի է, որ Կուբանն անցել ենք այս
կողմը և հպատակութեան երդում ենք տուել։

— Ի՞նչ է ապուքէն ձեր ցանկութիւնը։

— Խնդրում ենք ձեր պաշտպանութիւնը ընդդէմ մեր ներկայ
հազարապետի և բռնակի ուս քահանայի։ Մենք 500 տան չափ
կանք, և թէպէտ մենք շատ էինք, բայց սակաւ առ ապաւ սեպհա-
կանայնելով չեքքեզներ ընտրութիւնները և երբեմնապէս էլ զուրկ
մնալով հողերորականից, անխափր առնում էինք մահմետականների
աղջիկները և փոխադարձաբար աղջիկ էինք տալիս, այդպիսով խա-
նութեանք չեքքեզներ չեա։

— Ձեր ասելով դուք մկրտուում էիք և քահանայք էլ ունե-
նում էիք։

— Այո, միշտ զանաւում էինք մկրտուելու դէպքեր, թէպէտ ոչ
շարունակ, երբեմն երբեմն Նկատարինօգարից, Մոպդոկից, կամ Ղրջ-
լարից մեզ համար քահանայ էր գալիս և պտրտում մեր մէջ, բայց
շատ ժամանակ էլ, քանի մի տարիներով, մնում էինք առանց օրի-
նակատարութեան։ Սակաւ չէ պտտահէլ, որ մեր եղբարքը թա-
ղուել են մեր ձեռքով և մեր նորածինները մնացել են առանց մկր-
տութեան։

— Եւ ի հարկէ բոլոր ձեր աստուածապաշտութիւնները դադանի
էին լինում ձեր մօլեկրօն մահմետական հարեաններից։

— Ո՛չ, երբէք չեքքեզի կրօնականները մեզ նեղութիւն չեն
տուել, ընդհակառակն նրանց հետ վայելում էինք ամէն արտօնութիւն,
պահում էինք ստրուկներ և համարում էինք տեղացի լաւ երկրա-
դործներ, հարուստներ և քաջ զինուորներ, չեքքեզ միայն
իւր զէնքովն ու ձիովն է պարագած, իսկ մենք մեր զինուորական

կրթութեան հետ ձեռքից չենք թողել մեր նախնեաց արիաջանութիւնը, եթէ մեր վար ու ցանքսը չլինէր, մեր դրացիքը քաղցած կը կոտորուէին, մեր ամէն մէկը մի գիւղին չափ ձիանց ջոկեր ունի:

— Հիմա ի՞նչ նեղութիւն են տալիս ձեզ, հարցրեց Մկրտիչը:

— Մեզ առաջին անգամը բերին և բնակեցրին հաշտ չերքեզներին և նոգայների մէջ, խոստանալով ի հարկէ շուտ մեզ նրանցից բաժանել, այսինքն նրանց մեզանից հեռացնել, վերջն իմացուցաւ, որ նրանց միտքն ուրիշ է եղել:

— Ի՞նչպէս:

— Տեղական ուսւ քահանայն լսելով մեր քրիստոնեայ լինելը, եկած օրից սկսած մեր ետեւիցն է ընկել և ուղում է մեզ Կաբանը լցնել և նորից մկրտել: Մենք, ի հարկէ, նրան սիրով պատասխանեցինք, որ այդ մասին կարելի չունինք, ըստ որում քանի ժամանակից հետէ լոյս է ընկել մեր մէջ մի վարդապետ, որ էլի մեզուսից է, նա կատարում էր մեր բոլոր ծիսակատարութիւնները լեռնականների մէջ և այժմ էլ մեզ հետ է:

Այս ամէն վստասերը քաւական չէին քահանային, նա մեզ անհաւատ նոգայների և չերքեզների հետ է հաշտում և մեզ համարում է մահապաշտներ և հերետիկոսներ: Նրան էլ լսելով այս կողմերը կառավարող հազարապետը՝ մեզ տուած ոչ մի խոստումը չկատարելուց յետոյ, ամէն տեսակ նեղութիւններ մեզ տալիս է:

— Պարզ դնացէք, վերջին խօսքը տուեց Մկրտիչը, չերքեզահայերի հետ երկար խօսելուց և ամէն մանրամասնութիւններն իմանալուց յետոյ, շուտով դուք կ'ունենաք մեծ պաշտպան:

ՃՕԳ.

Քաղմաղիւի հնարքների հետ ուսաց կառավարութիւնը դործ էր դնում՝ պաշարման դործը թեթեւացնելու համար՝ և քրիստոնէական կրօնը տարածելը:

Իսկոյն և իսկ մի գիւղ կամ քաղաք վերցնելուն պէս՝ թողուում էր այդ տեղը պահապան դորքի հետ և մի հոգեւորական:

Այս բանը շատ տեղ մեծապէս օգնում էր արիւստեամթեան դործին:

Ոչինչ համանմանութիւն չկայ օսերի մի գիւղում դանուած

արժանաւոր հոգևորականի և նորակէ չերբեղահայերի մօտ եղած քահանայի մէջ:

Առաջինը կարճ միջոցի մէջ զսպեց արհնկեր օսերի վայրենութիւնը, իսկ երկրորդը փոքր էր մնացել նորակներին իսպառյուսահատեցնում էր:

Առաջինի կեանքից մի երկու կարճ իրողութիւնքը ցոյց են տալիս արժանաւոր հոգևորականի գերազանցութիւնն երկրորդի վերայ:

Նորաշէն եկեղեցին, ուր կարգուած է եղիւ այդ քահանայն, շատ անգամ սէտք է եկել ձմեռ ժամանակը օսերին իբրև ժողովարան:

— Տէր հայր, եկեղեցու դուռը բաց, դանք մի քիչ նստինք, ծխախոտ քաշենք, ժամանակ անցկայենք, ասել են օսերի երեւելի իշխանները:

— Եստ լաւ, սիրելիքս, դուք Աստուծոյ որդիքն էք, Աստուած իւր տանը սիրով ընդունում է իւր զաւակներին:

Եւ այդ մարդիկը ոտքերն երկար տարածած՝ եկեղեցում ամեն նստեստի դատարկաբանութիւններ են արել:

— Փոքր ժամանակ էլ, իմ որդի՛ք, մէջ էր մտնում յանկարծ քահանայն, մեր Աստուծոյ հետ խօսինք: Այս քաղցր խօսքերով նա սկսել է ժամասացութիւնը:

— Սղասիր, յանկարծ կանգնեցնում է օսի մէկը քահանային բուրվառ անելու ժամանակը, կրակ տուր ինձ ծխախոտս վառելու:

Քահանայն իւր ձեռքով հանում է կրակը բուրվառից և ուրախ ժպտով դնում անասնանման մարդու ծխոմուրձի վերայ:

— Տէր հայր, ներկայանում է օտը քահանային, անցեալ օրն այս ինչ հիւանդին դու մի դեղ տուիր և առողջացաւ. այսօր իմ այծս է ակարացել, նոյն դեղիցը տուր, որ չսատակի:

Բարի քահանայն համոզալից խօսքերով հասկացնում է մարդոյ և այծի մէջ եղած զանազանութիւնը, թէ այն դեղը, որ ինքն ունի՝ հոգևոր զարման է և չէ կարելի կենդանեաց համար ի դործ դնել:

Իսկ ի՞նչ ես կարծում, սիրելի ընթերցող, ի՞նչ դեղ էր այն:

— Հաղորդութիւն:

Այսպիսի շատ դէպքերում օսերի քահանայն կարողացել է անբաններից լեզուով միայն զանազանուող իւր ժողովրդի մէջ քրիստոնէութիւնը տարածել և տէրութեան հաւատարիմ հպատակ

յառաջ բերել, իսկ չերբեզահայերի մէջ եղող քահանայի և նոյն ժամանակուան անհեռատես կառավարչի շնորհիւ մաղաչաւի էր մնացել, որ ամէն բան տակն ու վերայ էր լինում:

ՃԾԴ.

Դեռ նոր չերբեզահայերի դաղթականութիւնը կազմուել էր, դեռ ամէն դք իւր սկզբնական պիտոյքը հողալու վերայ էին, որ տեղական գննութեան քահանայն նոցա մէջ երեւեցաւ:

— Շատ ուրախ ենք, աէր հայր, պատասխանեցին նրան դաղթականները, մենք ի բնէ քրիստոնեայ լինելով, ինքներս ցանկութիւն ունինք եկեղեցի շինելու և մեր նախնեաց սուրբ կրօնը համարձակ պաշտելու, այդ իսկ պատճառաւ ղլխաւորապէս մենք ձգեցինք մեր տուն ու տեղը բաց խնդրում ենք թոյլ տալ մեզ մեր երեսանների համար միմի խրճիթ հիւսել, արեւի, անձրեւի տակից որանց պատասպարել և ապա ինքներս կը դիմենք ձեր օգնութեանը:

— Ոչ, դեռ հարկաւոր է ձեզ մկրտել և այնուհետեւ մինչ դուք աներ շինելու հողսում կը լինիք եկեղեցին ձեր համար պատրաստ կը լինի:

Ոչինչ բանով քահանային չէին կարողանում համոզել, նա լսել անդամ չէր ցանկանում նոցա ձկրաւած լինելը, նոցա հայու թխնը, դուք հերետիկոսներ էք, պնդում էր, և ձեզ նորից հարկաւոր է կուբանը լցնել ու մկրտել:

Մի քանի անգամ չերբեզահայերը դիմեցին իւրեանց հաղարապետին, նա էլ հողեւորականի խօսքերն էր կրկնում:

Այդ էր պատճառը, որ հինգ տարի իւրեանց վարդապետի խօսքով ղլմադրեցին չերբեզահայերը և ի վերջոյ ստիպեալ եղան կողմնակի օգնութիւնների դիմել:

Առաջին անգամ նրանց պատգամաւորներին անսանք մենք Մկրտչի մօտը:

ՃԾԵ.

— Շտապիր կուբանի այս կողմի բանակի մէջ տեսնուել իմ Խիւրիկ Մկրտչի հետ և զործիր նրա խորհրդով ու համարձակ:

Այսպիսի մի կարճ հրաման ստացաւ Ստաւրապօլումը Պատու կանան աէր Պետրոս քահանայն Ս. Պետերբուրգից:

Քաջանայն թուղթը բանաւու պէս՝ սարսուեցաւ, ձեռագիրն իւրեան ծանօթ էր, մանր մանր կարճ ու կտոր և խիտ դրուածք էր այն. այդպէս զրուժ էր մի մարդ: Շատ արագութիւնից և շատ սեւագրութիւնից այդ անձի ձեռագիրը մանրացել և մինչև կէտերի էր հասել:

Այդ գրողը Ներսէս Աշտարակեցին էր:

1843 թուի վերջերումն էր, երբ տէր Պետրոսն ստացաւ Ներսէսի կարճ նամակը:

Երկրորդ անգամ կաթուղիկոսական աստիճանի կոչումն էր, որ ստիպեց արժանաւոր հոգեւորականին չզլանալ իւր ծառայութիւնը իւր օրերի ազդին: Նա նոր համաձայնութիւն էր տուել և Բեսարաբիայից գնացել Ս. Պետերբուրգ ներկայանալու կայսեր: 14 երկար տարիներ էին, Ներսէսն սպասում էր այս շնորհացն արժանանալու և ահա նա իբրեւ ընդհանուր հայութեան ներկայացուցիչ, հասաւ իւր բաղձանքին:

ՃԾԶ.

— Այո, իմ նուիրական պարտաւորութիւնս էր, տէր հայր, իբրեւ հայ այս իրողութիւնը յայտնել կաթուղիկոսին, այսպէս պատահանեց Մկրտիչը Տէր-Պետրոսի հարցին և ես կարծում եմ, որ դրանով մի յանցանք չեմ գործել:

— Բայց դուք կարող էիք նախապէս ինձ խմաց տալ:

— Ներեցէք, որ իբրեւ նորակի, ես այս կողմերը ոչ ոքի հետ ծանօթութիւն չունիմ:

ՃԾԷ.

Արագապէս թռաւ Պատկանեան հայրը չերբեղահայերի մէջ և համարձակ պաշտպան հանդիսացաւ հայ կրօնին:

Չերբեղահայերը անսնելով հայ քաջանային, իւրեանց հարապատ ազգակցին, բացէ ի բաց մերժեցին իւրեանց ԴՆՇՈՂ ուսու հոգեւորականի տուջարկութիւնները:

Ահտուեցաւ մի մեծ դործ:

Ռուս քաջանայն թէպէտ չի վստահանում աղաւթօրէն գործելու, բայց հովանաւորուած ներկայ ղեկուորական կառավարչի դոր-

ծակցութեամբը պնդում է, որ իւրն է իրաւունքը մոլորեալներին դարձի բերելու. իսկ Տէր-Պետրոսը ապացուցանում է, որ սորանք և՛ ազդու և՛ կրօնով հայ են և կարօտ չեն դարձի:

Տէր-Պետրոսին օգնում է և միակ աւանդապահ անձը չերեղա-հայերի մէջ՝ Նարապետ վարդապետը, որը, երբեք, գնացած լինելով Խրիմու կողմերից, 20—25 տարի է կատարելու է եղել իւր ժողովրդի հոգևոր ծխակատարութիւնները:

Այստեղ կոչուում են իբրև վիաներ անդրադէտ և անկեղուադէտ չերեղահայերը, որոնք իւրեանց բերանով պատմում են, թէ իւրեանք երկու մեծ տօն ունին տարին, որոց մինը կատարում են գարնանը 50 օր պահք պահելուց յետոյ, վերջին երեկոյ կարմիր ձուով և ձկնեղէններով շատանալով, իսկ միւսը՝ ձմեռանը՝ ութ օր պահքու-ղութիւնից յետոյ, և այդ հանդէսը նոյնպէս տօնում են մի երեկոյ:

Աւելորդ չի համարում չերեղահայերին լսալսիքել տալը. ըստ հայկական եկեղեցական ծէսի նրանք ձեռքը նախ դէպի ձախ՝ և ապա դէպի աջ կողմն են տանում:

Գուցէ դեռ շատ պիտի նեղութիւն տային ոռոս քահանայն և հաղարապետը չերեղահայերին, եթէ Տէր-Պետրոսը չյայտնէր այս եղելութիւնը կուբանեան գլխաւոր զինուորական կառավարիչ Զասսին, որը պատուիրում է ոչ միայն դադարեցնել այդ անսեղի պահանջը, այլ և հրամայում է մի փայտեայ հայկական եկեղեցի շինելու չերեղահայերի համար, բայց յայտնի չէ՝ կրկին ոռոս քահանայի թելադրութեամբը, թէ թշնամի չերքզնիւրի ապառաժութեա շնորհիւ կարճ միջոյի մէջ այրուեցաւ:

ՃՇՆ.

Եկաւ Ներսէսը կաթուղեկոսանալու և այն օրից չերեղահայե-րին մի մեծ պաշտպան աւելացաւ:

Իշխան վօրոնցով և Ներսիսի սերտ բարեկամական յարաբե-րութիւնները ոչ ոքից անյայտ չէր: Չերեղահայերն էլ ծծկեր երե-խայի նման Տէր-Պետրոս Պատկանեանի ձեռքով իւրեանց բոլոր ա-ղերսները շաբաթի այս գլխին դրում են, ամսի միւս գլխին յայտ-նում են Ներսիսին:

Տէր-Պետրոսը նշանակուեցաւ ընդհանուր վերապետէ բարե-

կարգութեանց Ստաւրապօլու նահանգի և այդ ղլխաւորապէս այս նոր ժողովրդի ցաւերին զարման տանելու համար էր:

Զէր ձանձրանում հայրապետը որդեսէր մօր պէս՝ զուրգուրել և շոյել չերբեղահայերին և նրանց համար ամէն ժամանակ միջնորդութիւն անել իշխան Վօրոնցովին:

Պատկանեանցի թելադրութեամբ զրուած խնդրոյ համաձայն Ներսէսը իրաւունք ստացաւ չերբեղահայերի բնակութիւնը հաստատել տալու և իւրեանց աւանը հայոց փոշխացած մայրաքաղաքի անունով Արմաւիր կոչելու, սրանով հայրենասէր մարդը յիշեցնում է Վովկասի փոշիների տակից 200 տարուանից թաղուած և այժմ երևան ելած ազգակիցներին հայոց նախնի փառաց հռչակը:

Չերբեղահայերը հիմա ոչ միայն իւրեանց պապերի կրօնը կարողացան համարձակապէս պաշտել, այլև ամենայն քաղցրութեամբ իւրեանց խապոտ և դժուարագոռնայի լեզուի մէջ ընտելացրին հայ-քրիստոնեայ երկու միացած և մի ընդհանուր նշանակութիւն ստացած բառը:

Նոցա ուրախութեանը չափ չկար:

Խեղճեր, աժան չնստաւ ձեզ այդ շնորհքը:

ՃԾԹ.

— Ես շատ լաւ հասկանում եմ, հայր, որ ձեր վերաւորանքն ինձ ևս վերաբերում է:

— Բայց այդ ամէնը կ'անցնի, եթէ մենք կարողանանք մի հնարքով մեր նպատակին հասնել, եկեղեցին արդէն այրուեցաւ և մենք կարող ենք անզական զօրաց անունով մի ուղղափառ եկեղեցի կանգնեցնել և հետզհետէ նրանց դէպի մեզ քարշել:

— Այդ այսուհետեւ առաւել քան անհնարին է, փոխարքայի հրամանն է. Արմաւիր բառը մենք չենք կարող փոխել նրանց զիւղի վրայից և միայն այդ բաւական առհաւատաշէտ է նրանց հայաւթեանը:

— Ուրեմն ի՞նչ անենք:

— Պէտք է խոհեմութիւնը ձեռքից չթողնել, հարկաւոր է այնպէս անել, որ ինքեանք զիմեն քո ոտքը և խնդրեն քո հովանաւորութիւնը, իսկ այնուհետեւ քեզ է մնում նրանց համոզելը:

Այս եղաւ ուսւ քահանայի զննութեան մերձակայ կառաւարդի խօսակցութիւնը:

ՃԿ.

Աւելորդ չեմ համարում այս տեղ մէջ բերել Արմաւիրցիների մի խնդրագրից քաղուածները: Գրաբառ է այն, բայց մեր գործին չի գալ նոյնութեամբ արտագրելը, ճշգորէն թարգմանաւթիւնիցն էլ միտքը չի աղաւղտում: Թուղթը գրուած է Ներսիսին չերքեւահայերի թամատայ կոչուած գիւղապետներից, կամ այսպէս ասել ծերակուտից:

«Մեր վերջին յոյսը դուք էք, վեհափառ Տէր, մենք շատ լաւ հասկացանք մեր անլեզու և անտերունջ լինիլը և միայն Աստուծոյ և ձեր վերայ ենք ապաւինել:

Այժմ՝ Կովկասու զինուորական իշխանութիւնը ձգեց մեզ այնպիսի ծանր լծի տակ, որ ոչ մեր նախնիքը և ոչ մենք տեսել էինք: Մեզ լծի տակ ձգեցին ըստ օրինակի նօղայից և աւելի ծանր՝ քան թէ նրանց: Մեզանից պահանջում են, որ միշտ պատրաստ ունենանք 80 ձիաւոր պատերազմ գնալու, այնպէս, որ երբ նոքա վերադարձան, միւս 80 ձիաւորները գնան և երրորդը փոխանակի երկրորդին. հարկադրում են ութ ձի պատրաստ ունենալ օտարազգի պաշտօնեաների հեծնելու համար, չորս ձի էլ՝ մեր սրիստաւի դռանը կանգնած: Բացի դրանից ուղարկում են մի քանի ձիաւորների գրով կամ հրամանով մի քանի հարիւր ասպարէզ՝ այն էլ ամբարըշտաց մէջ....

Մեր կենաց վիճակը թեթեւցնելու և հեշտացնելու յուսով մտանք Մեծ Կայսեր հզօր հովանաւորութեան ներքոյ և մինչ մեր կառավարիչները մոքներովն էլ չէին անց կացնում, մենք յայտնեցինք մեր յօժարութիւնը՝ հաւատարիմ հպատակութեան երդումն տալու, յուսալով՝ թէ ինչպէս մեր եղբարքը՝ հայերը ամբողջ Ռուսաստանումը կան և վայելում են նորա խնամքը, մենք ևս կը հանգըստանանք:

Կեղեքուեցինք, յափշտակուեցինք լեռնական սրիկաներից, մեր զաւակները տուինք նրանց զոհ և դերի, որ ազատուինք նրանցից և մտնենք մեր նոր հայրենիքը, յուսալով՝ որ այս տեղումը միտթարուով՝ կը մտնանք մեր առաջին վշտերը:

Մեր նախկին ծանօթները թշնամացան մեզ հետ, որովհետեւ թողնեք նրանց, այդ պատճառաւ էլ քանի՞ քանի անգամ այստեղ՝

մեր նոր աւանուամբ նրանք յափշտակեցին մեր ձիւնանց, եզների և ոչխարների ջուկերն և հօտերը:

Քանի քանի անգամ նրանք սպանեցին մեր մարդիկներին և դերի տարան, երկաթի մէջ մաշեցին: Այս ամէնը մենք տարանք, համբերեցինք, յուսալով թէ մեր Մեծ թագաւորի ողորմութիւնը կը քաղցրանայ մեր վերայ և կը սփռի մեր սրտերը սղորմածաղոյն պարգեւադրով: Բրովհետեւ եթէ մենք նեղութիւն ենք կրում, գոնէ մեր զաւակները հանդէն նորա գայտնի խնամոյ 'եւբոյ' ինչպէս են Նախիջևանի, Ղրիմի և Մաճառու Սուրբ խաչի հայերը: Այլ փոխանակ մխիթարութեան այս ծանրութիւնը դրին մեր վերայ:

Սորան հետեւում է չերքեզահայերի մի քանի խնդիրները, որով միջնորդ են բռնում Ներսիսին վօրենցովն մօտ ինչ ինչ արտօնութիւններ տալ իրենց և նոցա հետ միասին բնակեցրած նոզայներին հանել իւրեանց միջից:

Մենք վերն առացինք, կարծեմ, թէ չերքեզահայերի հետ միասին եկան և մահմետական նոզայներ և տեղական իշխանութիւնը խոստացաւ հեռացնել նրանց հայերի միջից, բայց ինչպէս այս խնդրից երևում է, խոստանալը չի կատարուել, որովհետեւ հայերը թախանձում են, որ եթէ բարձր իշխանութիւնը յարմար չի համարիլ նրանց առանձին բնակութիւն տալ, մի ուրիշ տեղ յատկացնի Ստաւրապոլի նահանգումը, ուր նոքա տեղափոխուին և նորից մի Արմաւիր անուանով աւան շինեն: Մենք թէպէտ, յաւելացնում են նրանք, տուն ու տեղ ենք հաստատել և 50 կրպակ ենք շինել, որոց վերայ ծախել ենք մեր տասնամեայ վաստակն և աշխատանոց քրտինքը, բայց մենք սիրով կը թողնենք այն ամէնը, մեայն թէ՛ ազատութիւնք այս դառն ծառայութեան լծիցը:

Այս խնդիրն էր պատճառը, որ չերքեզահայերին ստիպեց երեք ամսից յետոյ մի ուրիշ խնդիր էլ թույնել Ներսիսին:

Խեղճերից ստիպում էին տունը մի մարդ տալ պատերազմ դնալու և երբ նրանք յայտնեցին իւրեանց անկարողութիւնը, ամեն նաստոսակ նեղութիւնների ենթարկեցին. և ոչ այսչափ միայն, մի օր էլ յանկարծ առաջնակարգ իշխաններին բանտարկեցին: Սոքա այնպիսի պատկառելի անձինքներ էին, որոնցից լեւնական չերքեզներն անգամ անհամուսն էին:

Շատ աղաչեցինք, զրուսեն նրանք Ներսիսին, թէ մեզ մի՛ նեղացնէք, մինչև մի ողորմութեան հրաման գայ մեզ իշխան փո-

խարքայից, կամ մեծ թագաւորից, որոնց խնդիր ենք տուել, բայց չլսեցին: Մեզանից մի քանիսին տարան Ն. զենեւալի մօտ որը մեզ հետ ոչինչ չխօսեց, այլ հրամայեց մեր թամազաներին բռնել և բանտ դնել: Ապա մի քանի օրից յետոյ նրանց հանեցին այս բանտիցը և շղթայած աղարկեցին Տեմէական կի բերդն, ուր կան մինչև յայժմ ոտքերը վայտ դրած և ուռած:

Նորից մի քանի օրից յետոյ կոչեց պրիստաւը Նոխուշը Գասպարովին և Ալահվէրդի Տարչնովին և ուղարկեց Պրօքնօկոպ բերդը, ուր են մինչև հիմա բանտումը, միայն այն պատճառով, որ նրանք ներկայացան (իբրև պատուամուր) ձեզ և փոխարքային և մեր ցաւը յայտնեցին:

Ելել քանի օրից յետոյ կոչեց 10—12 մարդ, թէ զենեւալը ձեզ պահանջում է, մենք կարծեցինք, թէ որևէ զիր կամ հրաման պիտի ցոյց տայ, բայց յանկարծ բռնեցին էլի՛ երեք հոգի, այսինքն Բարսեղ Կուսիկովին, Բախ Տէրտէրովին և Հաճուկ Տոնպաղովին: Մենք ասացինք, թէ մեզ էլ բռնեցէք, բայց ինքը զենեւալը չնրկեցաւ մեզ. այլ պրիստաւի ձեռքով բանտարկեց նրանց ու մեզ վճռեց:

Ահա, սրբազան հայր, այսպիսի տխուր յուսահատութեան մէջ ենք և ոչ մի գործ կատարելու սիրտ չունինք, ուր տեղ որ երկու կամ երեք մարդ կը տեսնեն խօսելով, մեր միջիցն երկու ընտանի թշնամի ունինք, իսկոյն կը մատնեն. այս փորձանաց մէջն ենք:— Մենք էլ, որ եկել ենք Ստաւրապօլ, ծածուկ ենք եկել, որ մեր արտասուտց ազադակը հասցնենք քեզ:

ՃԿԱ.

Ա երողրեալ նեղութիւնները չլցրին քահանայի և իւր պաշտպանի սրտի խղճը: Ներսէսը գործում էր և բարձրագոյն արդարութիւնը պաշտպան հանդիսացաւ Արմաւիրցիներին. բոլոր նրանց խնդիրները ընդունելութիւն դտան. մինչև անգամ կրկին տէրութիւնից հրաման եկաւ հաւատաւ քարաշէն եկեղեցի կանգնեցնել նրանց համար և ոչ այսչափ միայն, այլ և ի պատիւ նրանց փոխուեցաւ իբրև բացառութիւն օրէնքի մի կէտը. իրաւունք արուեցաւ Արմաւիր եկող և քրիստոնէութիւն ցանկացող մահմետական

չերքեզներին խնայել և խիստ մեղադրել հայոց վաճառութեան մէջ առանց հարցնելու նախարարի կամքը:

Համբերել և յուսալ, դրում էր շուտ շուտ Ներսէսը արմաւիրացիներին Տէր-Պետրոսի և Մկրտչի ձեռքով:

Համբերեցին, յուսացին և մեծ կայսեր ողորմութիւնը հասաւ նրանց վերայ:

Այս կուլ տալու բան չէր, ուստի քահանայն և իւր պաշտպանը մինչև իմահ վերաւորութեան, բայց ձեռքներից ոչինչ չէր դալ, պարտական էին բարձրագոյն իշխանութեան հրամանը բռնացի կատարել:

Խնդացին արմաւիրցիք, օրհնեցին Ներսիսի, Տէր-Պետրոսի և Մկրտչի կեանքը, բայց վերջինս զոհ գնաց:

Վիրաւորուած գինուորական իշխանաւորը հետազօտեց դադանի լրտեսների ձեռքով և իմացաւ չերքեզահայերի մերձակայ պաշտպան աշխարհականի անունը և մի օր էլ նորա փոխադրութեան հրամանն արձակեց:

Եստ էլ ատամները կրճտեց Պատկանեան բազմաշխատ քահանայի վերայ, բայց նա իւր ասպարիզից դուրս էր, հոգեւորական վերարկուն նրան հովանի էր:

ՃԿԲ.

Ոչինչ դիմադրութիւն անել չէր կարելի:

Փոստի սայլակը զօղանջելով տանում էր Լովիստեան ահաւելի ծոցի ծերպերի միջով մի սակաւաթիւ ընտանիք:

Հայր, մայր և մի փոքրիկ սիրունիկ արու գաւակ:

Մկրտիչն էր այն:

Արմաւիրցիները հակառակորդ մերձակայ գինուորական իշխանն իւր բարեկամ քահանայի հետ նոյնպէս տեղափոխուեցան, նոյա տեղը եկան նորերը, որոնք արմաւիրցիների բարեկամն եղան:

ՃԿԳ.

Էջմիածնի հոգեւոր դպրոցումն ու Թիֆլիսու Ներսիսեան ուսումնարանումը մի քանի երեխայք ընդունուեցան: Նրանք ոչ մի բառ հայերէն չգիտէին, ոչոք նրանց չէր հասկանում. կոկորդային

խուպոտ ճամաճ'կութիւններ էին նրանց հաղագներից զուրս գալիս
և ամէնքի ծիծաղն ու հեապքը բութիւնը շարժում:

Փոքրիկ վայրենիները շեքեղահայերի ձագեր էին:

Հեռատես Ներսէսը նրանցից ապաղայ քահանայացուներ և Ար-
մաւիրի լուսաւորիչներ էր պատրաստում:

ՃԿՌ:

Ուտիական աղը յայտնի է պատմութեան մէջ շատ հին դա-
րերից հետէ: Այդ սակաւաթիւ ժողովուրդն, ի թիւս ուրիշ շատ
սահմանակից ազգութիւնների, իւր քրիստոնէութիւնն ստացել է
գլխաւորապէս հայ լուսաւորիչներից. մեր երջանկայիշատակ նախա-
հայրերը՝ սուրբ հայրապետներն ամէն ժամանակ ուղարկում էին
իւրեանց քարոզիչները զրացի ցեղերի մէջ և ճշմարիտ կրօնի լոյսը
տարածում:

Ուտիացիք, ի շարս մեր շրջակայ հարեանների, իւրեանց կրօ-
նապահներին և զրականութիւնը մեզանից էին առնում: Աղուանից,
վրաց և այլ մերձակայ ազգերի կաթուղիկոսները մեր հայրապետ-
ներիցն էին կարգ ստանում և սրանց իրաւասութեանն ենթարկ-
վում: Մեր հիւսիսային զրացիներից մի քանիսի գիրը մեր բազմաշ-
խատ և անմահ Մեսրոպի շնորհքն է:

Այն օրից ջայտօք հայերն իւրեանց շրջակայից վերայ բարոյա-
պէս ազդեցութիւն միշտ ունեցել են:

Եղել են ժամանակներ, որ այս կարգը խանգարուել է, վրա-
ցիք բռնաբռնելն բաժանուել են հայ եկեղեցուց, մի քանիսի կողմանէ
ևս երբեմնապէս զեղծումներ պատահել են, բայց հայոց հայրապե-
տական գահի իրաւասութիւնը միշտ ճանաչուել է, մեր կաթուղիկո-
սական Աթոռն առաջնակարգութեան պատիւը շարունակ վայելել է:

Հետցհետէ անքրիստոնեայ պարսիկների, մոնղոլների և թա-
թարների անզաղար բռնութիւններն, աւերմունքներն և յարձակ-
մունքները, նոյնպէս և խորամանկ յոյների խարդախ քաղաքակա-
նութիւնը կուլն տուել այդ ազգութիւններից մի քանիսին, բայց
և հայութիւնն անմասն չի մնացել ազգութիւններն անհետացնելու
վնասակար գործին օգնելուց:

Պէտք է խոստովանել, ի փառս հայ անուան, որ պատմութեան
և ոչ մի թերթումը կը դանկնք յիշատակութիւն հայի գործ դրած

բռնակալութեան, կամ խարդաւանութեան մասին, բայց դորձողուն թիւնն ինքն իրեն է կատարուել, համադաւանութիւնը այդ ցեղերի մի մասը ձուլելէ հայութեան մէջ:

Եթէ հայը չկորցնէր իւր ինքնուրոյնութիւնը, պահպանած լինէր քաղաքական աշխարհի մէջ իւր անկախութիւնն և բարձր դիրքը, այդ լեռնական քրիստոնեաներից և ոչ մինը կ'անհետանար, հայ ազգն երբէք չի աշխատել իւր նմանին անհետացնել, անհատականութեան սրբազան նուիրականութեան դէմ երբէք չի մեղանշել, բայց նա իւր անկումով ուրիշների կորչելուն նպաստել է, եթէ հայն, ասացի, իւր ոյժը պահած լինէր, իւր դրացի քրիստոնեայ ազգերն այսօր ամբողջապէս ապրում կը լինէին և ազգութեանց շղթայի մէջ իւրեանք էլ մի օղակ կ'ունենային:

Այդ չմնաց արեւելքից մինչև արևմուտք, որ ոյժ ստանալուն պէս հայերից մի մեծամասնութիւն չկորդէր, բարբարոս շահամու աշխարհականները տիրապետութեան և Հայաստանի անթիւ բարիքը լափելու դիւստմունքն սրաճարակ արել, կիսով չափ պոկասացրել մեր հայրերին, կրօնամուլ գենպետներն անձնական օղուաների և իւրեանց տղէտ տէրերի վերայ ազդեցութիւն պահելու նպատակաւ են ատրուշանները ու մզկիթների փոխել մեր սուրբ եկեղեցիներից շատերը, իսկ մեր հաւատակից կոչուած քրիստոնեայ յոյն եղբայրն իւր դաւաճան քաղաքականութեանն է ծառայացրել մեր դէպի իւրանք ունեցած եղբայրական հակամխտութիւնը և այդովսով ուղեցնէ մի բարի լուսի՝ մեր ազգութեան արմատը չորացնել, սով, սրածութիւն, կոտորմունք մի կողմիցն են հայ ժողովրդի ամբողջութեանը հարուածել, բաժանմունք, երկպառակութիւն, բանա ու աքսորներն են միւս կողմից պառակտել Քաղէոս, Բարդուղիմէոսի և Գրիգոր Լուսաւորչի արխանով սրբադործուած արեւելեան քրիստոնէից ապաւէն ու նեցուկ ազգին:

Հայի մասին խօսելով՝ չեմ ասում, թէ մեր միւս շրջակայ դրացիներին մնաս լին տուել, աշխարհն այսօր մեր աչքի առաջին է, իսկ այդ ազգութիւնների միայն անուններն են մեզ պատմութիւնից յայտնի, իրանց տեղն այսօր մահմետականներ և հայեր են բնակեցրած, արաբի ընթերցմունքը, զուռանն ու թաթարերէն կամ թուրքերէն լեզուն են նրանց մի մասի ներկայացուցիչները, հայ անունն է միւս բաժնի որիշ կոչումը:

Ազգերը, հարկու, չփոխուեցան, ամենայն ստուգութեամբ ներ-

կայ սերունդը հին նախնիքների ժառանգներն են, բայց անուններն և կրօնը փոխած:

Ա. Գուանք, ծովք, լինիք, ուտեացիք և այլն այսօր կոչուում են լեկզի, հայեր, վրացիք:

Արկնում և երեքնումեմ, եթէ հայոց անխառնութիւնն ապրում լինէր, նոյն ազգերը մեր շնորհիւ իւրեանց գոյն ու հոտովն իւրեանց գոյութիւնը պահում կը լինէին, իւրեանց առանձին կրօնն և ազգութիւնը կ'ունենային, բայց եթէ հայ ազգը չփառնուցաւ զիմանալ և այնքան շատութիւնից այսպիսի սակաւաքանակութեան իջաւ, ի՞նչ հնար էր ուրիշներին դէմ վնել:

Ա. յօշափովս էլ զոհ ենք, որ ի շնորհս մեր ազգային — քրիստոնէական եկեղեցու թեպէտև փոքրամասնութիւնը, այնու ամենայնիւ իբրև հայ ապրումներ, մեր բազմութիւնն էլ կորած է անդառնալի մեծատարր մահամեականութեան, յունականութեան և հռովմէականութեան մարդակուլ որկորի մէջ:

Մ. Ենք ասացինք, որ հայ ազգն երբէք չի ձգտել բռնութեամբ ուրիշն ազգութեանը դաւաճանել յոյն և այլոց նման, բայց մենք չենք մոռացել, որ Հայաստանի խորթ որդիքը՝ անհարազատ Արշա-կունիքն աշխարհակուլ նպատակներով դուրս դալով խոր արևել-քից՝ տղում էին բոլոր ազգ ու ազլնք մի կաղապարի մէջ ձուլել: Նրանք էին, որ ստիպում էին հրէաներին խոզի միս ուտել՝ իւրեանց տիրապետած աշխարհի հարազատ անուանի նախարարական ցեղերը ջնջել: Մուրացան և այլ օտարազգի ցեղապետութիւններ հաս-տատել, հայոց ազգային որոշ յասկութիւնները ոտնատակ տալ և իւրեանց անսովոր ծէս ու կարգերը մեր մէջ մոյնել: Արեցին Ար-շակունիք այս ամէնը, բայց իւրեանք ժամանակի հարուածից ոչնչա-ցան և իւրեանց ստորադրեալ ազգի մէջ մերուեցան, կորցրին ա-նունները և հայ բառով ճանաչուեցան, այն մարդիկը՝ որոնք ու-ղում էին հայ անունը ջնջել, այսօր նոյն անուան շնորհիւ իւրեանք ապրում են պատմութեան մէջ:

Մ. Իայն Արշակունիք չարածուեցան չարաչար, շատ անկուշտ մեծ տէրութիւններ անհետացան աշխարհի երեսից, շատ լաւ էլ եղաւ, խոտորնակին խոտորնակ, ուրիշն հոր փորովն լինքն է զլսի վերայ անկառւմ, քչով չբաւականացով իւրն էլ կորցնում է, շատին

ձգտողն ունեցած իցն էլ զրկուում է՝ նման Եզովբոսի շան, որ միսը բերանից թողեց, ազահաբար ստուերի քամակիցն ընկնելով:

Բնական է այդ, յոժը ջրուելով՝ թուլանում է, քարն իւր ակողմանի կը լինի:

ՃԿԵ.

Հիւսիսային կորած անյայտացած ազդութիւններից մի ամենաանշնչին մնացորդ շատ ժամանակ չէ, որ լոյս աշխարհ եկաւ:

Այդ նշխարն Ուտէական ազգի մի աննշան հիւլէն էր, որ մնացել էր լեռնականների մէջ:

Նուխոյ մօտ երեք զիւղ միայն պահել էին իւրեանց լեզուն և աղօտ կերպիւ քրիստոնէական մի քանի արտաքին ծիսակատարութիւնները:

Այդ Նիւթ, վարդաշէն և Սուլթան—Նուխի զիւղերն էին, որ շատ ժամանակ չէ յայտ եկան:

Դարերով այդ երեք զիւղերը լեռնական լեկզիների մէջ էլ չէին խառնուել նրանց հետ իւրեանց կրօնի և լեզուի շնորհիւ, իսկ մի քանի տարի է ահա, որ նրանց անհետանալն սկսուել է:

Նրանցից մի մասը վրացի քահանաների աշխատութեամբ ձուլուում են ուղղափառութեան ամբողջութեան մէջ, միւս մասը մեծամեծ հալածանքներ տանելով, ինքն իրեն ձգեց հայոց եկեղեցու գիրիը:

ՃԿԶ.

Յարութիւն բէգ Սիլիկեանը՝ լեռնական զրացիների ահ ու սարսափը ուսաց հովանաւորութեան ներքոյ դողալով էր լեզուներին: Նա մի քանի պատերազմներում դանուելով՝ շատ քաջութիւններ էր դործել լեզուների դէմ և հէնց այդ էր պատճառը, որ լեզուներն իւրեանց երկխոսներին լռելէն տալիս Յարութիւն բէգի անունով, նրա անունն էր, որ ամէն մի լեզու բերանում անիծուում էր և կ'երևէր, նորա հսկայ նախնեաց անունն էր, որ պահել էր վերոյիշեալ երեք զիւղ լեզուների հետ խառնուելուց:

Ու դժ չէր կարող առանց հիացքի, հրճուանքի և պատկառանքի նայել այն բարձրահասակ, գեղեցկադէմ, սևաչեայ և հուժկու Յարութիւն բէգին:

Միմիայն նորա հաստ և սև ընչացքը տեսնողն վերայ և՛ սաբսուռ և՛ զարմացք էր ներշնչում: Երկու անգամ պատ էր տուած այդ թանձր մազերի վուռնջը իւր ականջովը և այդ շատ վայելում էր իւր հերոսական կազմուածքին:

Նորա երկայն և կորովն բաշխւեցին լայն և դուրս պրծած կուրծքը համապատասխան էին մարմնոյ մասերին:

ՊԵՐՃ ՊՌՕՇԵԱՆՑ

(ՎԵՐՋԸ հետևեալ համարով):

ՌՈՒՍԻՈՅ ՀԱՅՈՅ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

I.

Տաճկաստանը և Պարսկաստանը զրեթէ վիճակագրութիւն չունին, բայց մեր Եւրկասեան երկիրներն էլ այդ մասին, չնայելով աշխարհեան արած նշանաւոր ծախսերին, տակաւին շատ չեն յառաջ գնացած, ինչպէս և ամբողջ Ռուսաստանը: Ռուսիոյ կայսրութեան թուահամարը վերջին անգամ եղած է 1858 թուին, իսկ այնուհետեւ ձեռք բերած անդեկութիւնները ժողովուած են պաշտօնական կերպիւ նահանգապետների ձեռքով, և այդ պատճառաւ կատարելապէս երաշխաւորել նոցա ճշգրտութեանը կարելի չէ: Այնուամենայնիւ Պետերբուրգի վիճակագրական բիւրօյի հաշուով 1879 թուին Ռուսիոյ կայսրութեան մէջ ամբողջապէս 95 միլիոն բնակիչ կար: Որքան է արդեօք սոցա մէջ հայոց քանակութիւնը:

Եւրոպական Ռուսաստանի և ռուսական Լեհաստանի վերաբերութեամբ հայոց քանակութիւնը որոշելու համար երկու տեսակ պաշտօնական անդեկութիւններ ունինք (մինը վերաբերում է 1867 թուին, միւսը 1870 թուին) և քանի մի հաստ անպաշտօնական, որ և յառաջ ենք բերում այստեղ համեմատութեան համար:

Գիտութեանց Ակադեմիայի անդամ Եկպեկէնը, 1834 թուին մարդահամարի վրայ հիմնուելով, հայոց թիւը վերոյիշեալ երկիրներում հաշուում է 37,676 հոգի: Սակայն այդ զուգարի մէջ մոցրել է նա և Ստաւրոպօլի նահանգը 9000 հոգի հայերով, որ դուրս պէտք է ձգուի: Այն ժամանակ Եկպեկէնի հաշուով

1834-ին Եւրոպ. Ռուսաստանում կար 28,676 հայ.

1867 թուին պաշտօնական անդեկութիւնով մօտ 32,000 »

1870 թուին » » » 38,720 »

Սորանից յետոյ այլ ևս պաշտօնական տեղեկութիւն չկայ: Բայց եթէ համարենք թէ տարեցտարի աւելացել է Ռուսիոյ հայ ժողովուրդին հարիւրից մէկը, ինչպէս սովորաբար ընդունուած է ամբողջ Ռուսաստանի համար, — այն ժամանակ ներկայ 1881-ի սկզբին վերոյիշեալ հայոց թիւը հասած կը լինի մօտ 42,656 հոգւոյ: Որտեղ են բնակուած այդ հայք: 1870 թուի պաշտօնական տեղեկութիւններով 38,720 հոգի հայք ցրուած էին Ռուսաստանի հետագայ նահանգներում (քաղաքների և գիւղերի անուանները մէկ առ մէկ չեն ցոյց տուած):

Կուրսքի, Նիժնի-Նովորոդի, Օրէնբուրգի, Պսկովի, Սարատովի, Սիմբիրսքի, Չերնիգովի և Յարօւսլավի նահանգներում մէկ մէկ հայ են ցոյց տուած: Վիլնիսի, Լիթւանիայի և Պոլտավայի նահանգներում երկու երկու հայ:

Գաղանի	նահանգում	3	հոգի:
Կիէվի	»	4	»
Վլադիմիրի	»	5	»
Պէնզայի	»	6	»
Պէրմի	»	7	»
Տամբովի	»	8	»
Բեաղանի	»	10	»
Վոլինի	»	24	» (երեւի Ժիտոմիր և Երէմէնէց քաղաքներում):
Խարկովի	»	27	»
Դոնի	»	133	» (երեւի Նովոչէրքասկ քաղաքում)
Մոսկւայի	»	273	» { (յայտնի է թէ ուսանողները այդ հաշուին են):
Պետերբուրգի	»	371	
Բեսարաբիայի	»	3,327	» (Գիշինեւ, Սկիւրման և այլն):
Խէրսօնի	»	3,332	» (Խէրսօն, Օդէսսա և այլն):
Աստրախանի	»	5,171	» (Աստրախան):
Տաւրիական	»	5,721	» (Սիմֆէրոպօլ, Ղարսուքաղար, Արմեանսկ, Քէոդոսիա և այլն):
Սիւսերինօպօլի	»	20,284	» (Նոր - Նախիջ, Բօտտով և այլն):

Այս հաշւում չեն մտած՝ 1) Սիբիրիայի և Սիբիական Ռուսաստանի կողմերը ցրուած հայք, թէ և մի տեղ նոցա թիւը ցոյց է տուած 9 հոգի, 2) Լեհաստանի և Ֆինլանդիայի կողմերը եղած բողոքական և կաթոլիկ հայք, որոնց բաց են ձգած նոյն իսկ Ռուսիայի հայոց թուահամարից:

	Ընդհանուր թիւ բնակչաց:	ԹԻԻ ՀԱՅՈՑ:			Հայր կազմում անհ.
		Ամբողջ.	Արակ.	Իգակ.	
II. Թերքի աշխարհ					
Վաղղիկավկազ քաղաք	20,057	2,647	?	?	13 ⁰ / ₀
Ղազար քաղաք	9,176	9,176	5,093	4,083	100 ⁰ / ₀
Գրոզնի քաղաք	8,452	709	?	?	0,8 ⁰ / ₀
Եղեւսայ աւան	2,531	2,531	1,313	1,218	100 ⁰ / ₀
Պետադորսկի գաւառ .	118,336	169	86	83	0,9 ⁰ / ₀
Մոզդոկ քաղաք	8,379	8,379	4,339	4,040	100 ⁰ / ₀
Ամէնը . .	530,980	23,611	»	»	4 ⁰ / ₀
III. Կուբանի աշխարհ					
Եկատերինոդար քաղաք	29,303	190	98	92	0,6 ⁰ / ₀
Եկատերինոդարի գաւառ	139,428	437	230	207	—
Եյսկ քաղաք	28,062	125	65	60	0,4 ⁰ / ₀
Եյսկի գաւառ	92,942	301	170	131	0,3 ⁰ / ₀
Թէմրուկ քաղաք . .	11,651	140	78	62	1 ⁰ / ₀
Թէմրուկի գաւառ . .	88,383	223	124	99	0,2 ⁰ / ₀
Զակուբանսկի գաւառ .	38,293	53	23	30	—
Մալկոլ քաղաք	23,405	30	20	10	—
Մալկոլի գաւառ . . .	124,003	126	74	52	0,01 ⁰ / ₀
Բաթալիաշենի գաւառ .	127,462	212	110	102	0,02 ⁰ / ₀
Կովկասեան գաւառ . .	140,315	4,095	2,241	1,854	2,5 ⁰ / ₀
Ամէնը . .	843,247	5,932	3,233	2,699	0,7 ⁰ / ₀
Ընդամենը չիւս. Կովկ.	1,849,278	34,582	?	?	1,3 ⁰ / ₀
Բ. ԱՆԴԻԿՈՎԿԱՍ					
IV. Չէրնոմորիա					
Նովորոսիսկ քաղաք . .	2,988	70	?	?	—
Անապա քաղաք	5,019	3	?	?	—
Մովկեղեայ գաղթականներ	7,728	238	?	?	—
Ամէնը . .	15,735	311	—	—	2 ⁰ / ₀
V. Սուխումի բաժին .	41,364	Հ ա յ	Ը Կ	ա յ ?	—

	Բնիկ հա- նուր թիւ բնակչաց:	ԹԻԻ ՀԱՅՈՅ:			Հայր կազ- մում մեծ մեծ
		Ամբողջ.	Արակ.	Իգակ.	
VI. Քուծայիսի նահանգ					
Քուծայիս քաղաք . .	12,741	521	257	264	4 ⁰ / ₀
Չխարի աւան	409	315	172	143	7,7 ⁰ / ₀
Սաչխէրի աւան	1,034	200	100	100	20 ⁰ / ₀
Փնի աւան	626	59	37	22	1 ⁰ / ₀
Լայլաշի աւան	637	187	98	89	29 ⁰ / ₀
Օրպիրի աւան	43	6	4	2	14 ⁰ / ₀
Մէզուտ կալէ քաղաք .	620	28	16	12	4,5 ⁰ / ₀
Օզուրգէթի քաղաք . .	700	10	4	6	1 ⁰ / ₀
Փոթի քաղաք	3,026	?	?	?	?
Եւս նահանգի մէջ հարկ չտուողներ	7,367	104	55	49	1,4 ⁰ / ₀
Ամէնը . .	570,691	1,430	743	687	0,2 ⁰ / ₀
VII. Թիֆլիսի նահանգ.					
Թիֆլիս քաղաք	89,551	37,308	20,990	16,318	41 ¹ / ₂ ⁰ / ₀
Թիֆլիսի գաւառ	129,432	37,803	20,541	17,262	29 ⁰ / ₀
Սղնախ քաղաք	9,265	5,679	3,075	2,604	61 ⁰ / ₀
Սղնախի գաւառ	72,063	3,755	2,043	1,712	5 ⁰ / ₀
Թելաւ քաղաք	7,022	5,170	2,888	2,282	73 ¹ / ₂ ⁰ / ₀
Թելաւի գաւառ	45,390	2,767	1,526	1,241	6 ⁰ / ₀
Թիֆլէթի գաւառ	32,404	304	172	132	1 ⁰ / ₀
Գօրի քաղաք	5,015	2,469	1,448	1,021	49 ⁰ / ₀
Գօրի գաւառ	119,814	11,708	6,481	5,227	9 ⁰ / ₀
Դուշէթ քաղաք	2,041	1,249	666	583	61 ⁰ / ₀
Դուշէթի գաւառ	55,517	2,411	1,374	1,037	4 ⁰ / ₀
Ախալցխա քաղաք . . .	13,265	10,702	5,714	4,988	73 ⁰ / ₀
Ախալցխայի գաւառ . .	30,112	4,713	2,513	2,200	15 ⁰ / ₀
Ախալքալաք քաղաք . .	3,074	2,960	1,549	1,411	96 ⁰ / ₀
Ախալքալաքի գաւառ . .	46,835	33,203	17,395	15,808	70 ⁰ / ₀
Ամէնը . .	660,800	162,201	88,413	73,788	24 ¹ / ₂ ⁰ / ₀
VIII. Զաքաթալի գաւառ.					
Զաքաթալա քաղաք . .	1,079	} ? Հայր չեն	քոյր	տուած:	?
Զաքաթալի գաւառ . .	67,760				
Ամէնը . .	68,859	?	?	?	?

	Ընդհանուր թիվ բնակչաց:	ԹԻՒ ՀԱՅՈՑ			Հայեր կա-մուճակ մաս 0/0
		Ամբողջ	Արակ.	Իգակ.	
IX. Երևանի նահանգ.					
Երևան քաղաք	11,938	5,959	3,202	2,757	50 ⁰ / ₀
Երևանի գաւառ	84,174	29,784	15,760	14,024	35 ⁰ / ₀
Նախիջևան քաղաք . .	6,877	2,157	1,184	973	31 ⁰ / ₀
Նախիջևանի գաւառ . .	58,758	26,471	14,409	12,062	45 ⁰ / ₀
Ալէքսանդրապօլ քաղաք	19,976	19,129	9,962	9,167	96 ⁰ / ₀
Ալէքսանդրապօլի գաւառ	87,039	78,045	40,961	37,084	90 ⁰ / ₀
Նոր Բայազէթ քաղաք.	5,363	5,363	2,686	2,677	100 ⁰ / ₀
Նոր Բայազէթի գաւառ..	67,799	44,078	22,960	21,118	65 ⁰ / ₀
Էջմիածնի գաւառ . . .	83,039	51,028	26,855	24,173	61 ⁰ / ₀
Սուրմալուի գաւառ . . .	58,487	18,096	9,421	8,675	30 ¹ / ₂ ⁰ / ₀
Շարուր Գարալագեազի գաւառ	51,791	12,532	6,652	5,880	24 ⁰ / ₀
Օրդուբաթ քաղաք . . .	3,489	336	196	140	10 ⁰ / ₀
Նահանգի չափաւոր ները	8,963	5,784	2,823	2,961	64 ⁰ / ₀
Ամէնը	547,693	298,762	157,071	141,691	54 ¹ / ₂ ⁰ / ₀
X. Ալիսաւէտապօլի նահանգ.					
Ալիսաւէտապօլ քաղաք.	18,505	7,835	4,197	3,638	42 ⁰ / ₀
Ալիսաւէտապօլի գաւառ.	80,082	19,861	10,774	8,879	24 ⁰ / ₀
Նուխի քաղաք	20,917	3,501	1,947	1,554	16 ¹ / ₂ ⁰ / ₀
Նուխու գաւառ	73,419	10,435	5,707	4,728	14 ⁰ / ₀
Արէշի գաւառ	38,776	10,317	5,596	4,721	27 ⁰ / ₀
Ջէվանշիրի գաւառ . . .	49,005	10,115	5,565	4,554	20 ⁰ / ₀
Շուշայ քաղաք	24,552	13,504	7,587	5,917	55 ⁰ / ₀
Շուշուայ գաւառ	80,913	43,562	23,893	19,669	53 ¹ / ₂ ⁰ / ₀
Ջէբրաիլի գաւառ	41,329	8,793	4,786	4,007	21 ⁰ / ₀
Զանգէզուրի գաւառ . .	88,685	41,045	23,285	17,760	46 ⁰ / ₀
Ղաղախի գաւառ	77,601	24,774	13,776	10,998	32 ⁰ / ₀
Ամէնը	593,784	193,742	107,113	86,629	32 ¹ / ₂ ⁰ / ₀
XI. Բազուի նահանգ.					
Բազու քաղաք	15,105	747	396	351	5 ⁰ / ₀
Նամասի քաղաք	25,087	5,177	2,940	2,237	20 ¹ / ₂ ⁰ / ₀
Նամասու գաւառ	72,714	9,661	5,299	4,362	13 ⁰ / ₀

	Ընդհանուր թիվ բնակչաց:	ԹԻԻ ՀԱՅՈՑ՝			Հայրենական մեդալներ
		Ամբողջ.	Արակ.	Իգակ.	
Գեղջայի դաւառ. . .	60,299	10,567	5,631	4,936	17 $\frac{1}{2}$ %
Լենքօրան քաղաք . .	4,779	232	111	121	5%
Ղուբայ քաղաք . . .	11,324	62	40	22	1 $\frac{1}{2}$ %
Ղուբայի դաւառ. . .	134,454	681	348	333	1 $\frac{1}{2}$ %
Նահանգիս մէջ հարկ չտուողները	11,556	664	384	280	5 $\frac{1}{2}$ %
Ամէնը . .	540,773	27,791	15,149	12,642	5%
XII. Դաղստանի աշխարհ.					
Դերբէնդ քաղաք . .	13,775	628	350	278	4 $\frac{1}{2}$ %
Թէմիրխան Շուրայ քաղաք	5,094	906	604	302	17 $\frac{1}{2}$ %
Պետրովսկ քաղաք. . .	3,893	890	488	402	23%
Ամէնը . .	481,524	2,424	1,442	982	1 $\frac{1}{2}$ %
Ընդամենը Անդրկովկաս սեան երկիրներում .	3,521,203	686,661	369,831	316,830	19 $\frac{1}{2}$ %
Ամբողջապէս Կովկաս սեան փոխարքայու թեան մէջ	5,370,481	721,243	387,195	334,048	13 $\frac{1}{2}$ %

IV.

Նախ քան վերոյբերեալ աղիւսակի մէջ զանուած քանի մի
թերութեանց վերայ խօսելը հարկաւոր ենք համարում մտածել այն
հարցի վրայ թէ՛ Ռուսաստանի և մասնաւորապէս Աովկասի հայոց
թիւը օրէցօր աճո՞ւմ է, թէ՛ նուազում, և ո՞ր քանակութեամբ:

Այովհասեան փոխարքայութեան բնակչաց թիւը ընդհանրապէս աւելանումէ: Եթէ վեր առնենք, օրինակի համար, 1865 թուի մարդահամարը, երբ արդէն վերջացած էր ռուսաց աշխարհակալութեան թիւերը Այովհասում, ու համեմատենք 1873 թուի վիճակադրութեան հետ, կր տեսնենք, որ՝

1865 թուին եղել է փոխարքայու թեանս միջ 4,780,297 հոգի.
իսկ 1873 թ. » » » 5,370,481 հոգի.

Ուրեմն ութ տարուայ մէջ աւելացել է 590,184 հոգի, կամ թէ տարէնը 73,773 հոգի, որ ասել է թէ տարէցտարի աւելացել է մօտ $1\frac{1}{2}\%$: Այս հաշուով ներկայ 1881 թուին ամբողջ բնակչաց գումարը 6 միլիոնից կ'անցնի, իսկ 50 տարուանից յետոյ կը կրկնապատկուի, այսինքն 12 միլիոնից աւելի կը լինի (եթէ միայն հանգամանքները նոյն տիպակ յաջող լինին): Եթէ կատարեալ հաւաստ ընծայենք այդ թուանշաններին, եովկասը աւելի քաղդաւոր է քան թէ շատ ուրիշ երկրներ: Որինակ, վապպէտու դիտնականի հաշուով, բնակչաց կրկնապատկումն կ'արող է լինել Նորվեգիայի մէջ 61 տարուանից յետոյ, Պրուսիայի մէջ 131 տարուանից, Անգղիայի 302 տարուանից, Աւստրիայի 385 և Ֆրանսիայի 405 տարուանից յետոյ: Ռուսիոյ կայսերութիւնը ընդհանրապէս տալիս է տարեկան աճումն միջին հաշուով $1,01\%$, այսինքն մօտ $\frac{1}{2}\%$ պակաս քան զլովկասը:

Գանք մասնաւորապէս հայոց թուին: Ենթադրենք որ երկրիս հայք, որ 1873 թուին 721,243 հոգի էին կազմում, ստորադրուէին վերոյիշեալ եղրակացութեան լովկասի բնակչաց աճման վերաբերութեամբ: Այն ժամանակ տարէցտարի $1\frac{1}{2}\%$ աւելացնելով, այդ գումարը կը կրկնապատկուէր և կը հասնէր մօտ $1\frac{1}{2}$ միլիոնի 48—50 տարուայ մէջ: Իսկապէս այդպէս չէ իրողութիւնը, եթէ միայն լիապէս հաւաստ ընծայենք մեր ձեռքում եղած թուանշաններին: Դեռ ևս փորձի՝ 1879 թուի № 10-ի մէջ Թիֆլիսի վիճակագրութեան վրայ խօսելիս, ցոյց տուինք, որ այդ քաղաքում հայք 1864—1876 թուերին, այսինքն 12 տարուայ մէջ միջին հաշուով աճել են տարեկան մօտ $2\frac{1}{2}\%$: Խնդիրը ընդարձակացնելով՝ տեսնում ենք, որ 1858 թուին Վովկասեան փոխարքայութեան մէջ գտնուող 433,937 հայերի թիւը 1865 թ. արդէն հասնում է 560,684 հոգւոյ, որ ասել է թէ միջին հաշուով այդ եօթը տարուայ մէջ հայք աճել են տարէցտարի 18,106 հոգի կամ մօտ 4% : Այնուհետև 1865 թուի 560,684 հոգին ութ տարուայ մէջ, այն է 1873 թուին, հասել են 721,243 հոգւոյ, այսինքն տարէցտարի միջին հաշուով աճել են 19,938 հոգի կամ մօտ $3\frac{1}{2}\%$:

Կը մնայ իմանալ թէ ճիշդ և վճռողական են արդեօք այդ եղրակացութիւնները: Բայց վիճակագրութիւնը եղրակացութիւններ է անում և օրէնքներ հաստատում միայն այն ժամանակ, երբ ձեռքին բաւականին նիւթ ունէ պատմական և ժամանակագրական կեր-

պիւ. բարդատելու և համեմատելու համար: Երբ Կովկասեան հայերի վիճակագրութեան վերաբերմամբ ուշք զարձնենք ամբողջ մեր ունեցած թուանշանների վրայ, կը տեսնենք, որ այդպիսի փոքր իշատէ դիտարկելի չեն թէ կայ միայն Երևանի նահանգի վերաբերութեամբ: Կարող ենք ասել, որ ներկայ ժամանակներում Երևանի նահանգի վիճակագրական տեղեկութիւնները, չնայելով իւրեանց բոլոր պակասութեանցը, հայոց ազգի վերաբերութեամբ միայնակ առատ և մասամբ կանոնաւորուած արժանահաւատ նիւթերն են՝ ազգիս ապագայի մասին որեւիցէ եղբակացութիւններ անելու համար: Այս է պատճառը, որ ներկայ յօդուածիս մէջ Երևանի նահանգի վրայ տրանս-նակէն պիտի դադարացնենք մեր ուշադրութիւնը:

V.

Երկու ընդարձակ աշխատութիւն ունինք Երևանի նահանգի վիճակագրութեան վերաբերութեամբ, մէկը հաստատուած է 1829—1832 թ. մարդահամարի վրայ, միւսը 1873 թուի:

Առաջինը ամբողջապէս մտած է պ. Շոպէնի աշխատութեան մէջ՝ Исторический памятникъ состоянія Армянской области, въ эпоху ея присоединения къ Россійской Имперіи. И. Шопена. С. Петербургъ 1852 г. Իսկ երկրորդը հրատարակուած է Կովկասե վիճակագրական կոմիտէի ձեռքով, այս վերնագրով՝ Списки населенныхъ мѣстъ Кавказскаго края. IV выпускъ; Эриванская губернія. Тифлисъ 1879 г.: Իսկ միայնակ միւսը պիտի լինի՝ Երևանի նահանգը 1829—1832 թուի մարդահամարով Երևանի նահանգում ընդամենը կար 164,450 հոգի բնակիչ՝ պարսիկ, թուրք, քուրդ, հնդկ և հայ: Գնի ըստդաս պէտք է ըստ իրարմէ մէկը ընտրել: 1859 թուին այդ բնակչանց քանակութիւնը հասնում է 453,597 հոգւոյ: 1873 թուի մարդահամարով 547,693 հոգւոյ:

Առաջի 27 տարուայ մէջ (1832—1859) նահանգիս բնակիչները աճել են միջին հաշուով մօտ 10,709 հոգւով, կամ մօտ $6\frac{1}{2}\%$: Իսկ վերջի 14 տարուայ մէջ (1859—1873) միջին հաշուով յարէնը անելացել է մօտ 6,721 հոգի կամ մօտ $1\frac{1}{2}\%$:

Սակայն այս եղրակացութիւնները անելիս հետեւեալ իրողութիւնները պէտք է ի նկատի ունենալ՝ նախ որ 1832 թուի մարդահամարում չեն մտած Շորագեալը և Փամբակը, որոնք այժմ Ալէքսանդրապօլի գաւառն են կազմում. ուրեմն համեմատելու ժամանակ 1859 թուի մարդահամարից էլ հանելու է Ալէքսանդրապօլի գաւառը իւր 94,300 բնակիչներով: Այն ժամանակ կը մնայ 359,297 հոգի, որ ասել է թէ միջին հաշուով տարեկան աճումն եղել է 13,307 հոգի կամ մօտ 8%: Այդպիսի նշանաւոր աճման պատճառը այն է, որ վերոյիշեալ 27 տարուայ մէջ գաղթել բնակուել են Երևանի նահանգում, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, քանի մի հազար հոգի ռուս, յոյն, ասորի և քուրդ շինականներ:

Երկրորդ՝ թէ 1859 թուին նահանգումն համարվում էր 453,597 հոգի, բայց վիճակագրական կոմիտէի մի այլ հաշուով 1865 թուին նահանգիս մէջ թուած են միմիայն 437,719 հոգի: Այդ գումարից դարձեալ բաժանելով Ալէքսանդրապօլի գաւառի բնակչաց թիւը—80,939 հոգին, կը մնայ 356,780: Այն ժամանակ 33 տարուայ մէջ (1832—1865) տարեկան աճումն կը լինի մօտ 10,812 հոգի կամ մօտ 6½%, որ ասել է թէ մեր բերած սկզբնական հաշիւն է:

Երրորդ՝ ընդունելով 1865 թուի համար 437,719 հոգին և 1873 թուի համար 547,693 հոգին, կը տեսնենք որ այդ ութ տարուայ մէջ տարեկան աճումն եղել է մօտ 13,746 կամ մօտ 3%:

Ուրեմն Երևանի նահանգի բնակչաց աճման համար 1832—1873 միջոցին ամենաստոր ¼ է 1½ և ամենաբարձրը 8%: Մնացած ¼ են 3, և 6½%:

VI.

Երևանի նահանգը Ռուսաց տէրութիւնը ձեռք բերեց 1827 թուի պարսկական պատերազմից յետոյ: Այդ տիրապետած երկրի մէջ կային քաղաքներ՝ Երևան, Նախիջևան և Օրդուբաթ, իսկ զոցա շրջակայքը կազմում էին 25 մահալներ: 1832-ի մարդահամարից երևում է որ երկիրս, չնայելով իւր ընդարձակութեանը և զարմանալի պտղաւէտութեանը, պարսից բռնի տիրապետութեան ժամանակ շատ սակաւամարդացել էր: Վերոյիշեալ քաղաքներում և

մահալներում ընդամենը գտնվում էին մօտ 81,749 հողի մահալա-
 փան (որոնցից 74,260 պարսիկ և թուրք, իսկ 7489 քուրդ), մօտ
 324 եզդի և ընդամենը 25,151 բնիկ հայ: Պարսից և օսմանյոց
 պատերազմներից (յետոյ) ինչպէս յայտնի է, ուստաց հրաւիրմամբ
 յիշեալ երկիրներից բազմաթիւ հայք գաղթեցին, եկան մօտ 100
 ամի ժամանակ պաշտօնագէտ ճշայոց աշխարհ անուէն էր կրում)

Պարսկաստանի գաղթականներից	35,560	հողի հայ:
Տաճկաստանի	21,666	»
Բնիկ	57,226	»
	25,151	»

Ամէնը յերևանի նահանգում եղաւ	82,377	հողի հայ:
Պարսկաստանի գաղթականները եկան (1828—1828) Ադրբեյ- ջանի ընդարձակ աշխարհներից և իւրեանց բնակութեան տեղ ընտ- րեցին քաղաքները (յերևան 1,715 հողի, Նախիջևան 1,110 հողի և Սրբուբաթ 182) և հետագայ մահալները՝		
Գարնի-բասար	5,359.	
Նախիջևանայ մահալ	4,507.	
Դարաչէշադ	3,535.	
Կարբի-բասար	2,897.	
Դարալագէշ	2,838.	
Ջանգի-բասար	2,360.	
Աբարան	2,018.	

Այնուհետեւ Ղըրխբուլաղ, Վէդի-բասար, Շարուր, Մուրմալը,
 Ալինջալայ և Մալապի-խաթուն բնակուեցան ամէն մի տեղը հազա-
 րից մինչև երկու հազար հողի: Մի քանի հարիւր հողիք էլ ցրուեցան
 մանր մունր քանակութեամբ զանազան տեղեր: Պարսկաստանցի հայք
 բնակուեցան ամէնեւին հետագայ տեղերում՝ Կարալինդ, Սօղութի,
 Թալին, Սէյդլի, Ախսախլի, Գէօքչայ, Խօք, Դաստին և Չինտնանուր, ուր
 կամ առաջուանից մնացած բնիկ հայք չկային ամէնեւին և կամ նոցա
 թիւը շատ աննշան էր: Այս հանգամանքը յոյց է առնիւ Պարսկաստանից
 վերաբոխուող հայերի կամ տաւրթիւնը դէպի մահալականները,
 որոնցով պիտի շրջապատուէին, և կամ վախը նոցանից՝ նոր և նոր
 բռնութիւններ կրելու: Միայնակ բացառութիւն կազմում են երկու

կէտ՝ մինք օրդուբաթ քաղաքը և միւսը Շարուբայ դաշտը՝ ուր թէ
և 1828 թուից առաջ ամենեւին հայ չկար, այնուամենայնիւ այդ
երկու տեղն էլ հայք սիրտ առան բնակուելու և որքան մեզ
յայտնի է, տէրութեան դրդմամբ: Առ հասարակ, այդ գաղթական-
նութեանց միջոցում, տէրութիւնը աշխատում էր հաւատարիմ հայ
ապրով բարիխառնել անվտանգելի մահմետական տարրը:

Տաճկաստանի գաղթական հայքը չկամեցան բնակուել Օրդու-
բաթ, Նախիջևան և Նրևան քաղաքներում, այլ Վրացի Ալէքսանդ-
րապօլու գաւառը, ընտրեցին իւրեանց բնակարան Աւանայ ծովի հա-
րաւային և արևմտեան կողմերը՝ Վէօքչայի մահալում: 8,557 հոգի
(սորա հիմնեցին և Նոր-Բայազէթ քաղաքը), Դարաչէպագ — 3,263, Ա-
բարան 6,857, Սուրմալու 1,342 և թալին 1,144 հոգի: Մի քանի
հարիւր հոգի էլ աննշան քանակութեամբ ցրուեցան այստեղ ու այն-
տեղ: Աւելորով հետև Տաճկաստանի այդ գաղթականները լեկաժ էին
(1830 թուին) Բայազէթի, Կարսի, Մշոյ, Աւանայ և Արզրումի փա-
շախէներէից, վասն որոյ, նոր բնակութեանց տեղերումն էլ դոքա դե-
տեգուեցան առանձին առանձին խումբերով՝ մի մահալի մէջ բայա-
զէթից, միւսում կարսցիք և այլն: Նրևանի նահանգ գաղթողների
մէջ ամենից սակաւ արգրումցիքն էին, որովհետև դոքա ընտրեցին
իւրեանց համար գլխաւորապէս Ախալցխան և Ախալքալաքը:

Հայերի այդ գաղթականութեան հետևանքներից մէկն էլ այն
եղաւ, որ Նրևանի նահանգի մօտ 82 հազար մահմետական բնա-
կութեանը դէմ դրուեցաւ այժմ աւելի քան թէ 82 հազար հայ
բնակութիւն: Աբարանի գեղեցիկ մահալը ունեցաւ մօտ 9 հազար
գուտ հայ ժողովուրդ և ոչ մի մահմետական. իսկ այդ մահալը,
բայի տնտեսական տեսակէտից, մեծ նշանակութիւն ունէր տէրու-
թեան աչքում ռազմագիտական կողմից: Մնացած ամենայն մահալ-
ներում (բացի մի երկու բացառութիւնից) հայք կաղմեցին ընդհա-
նուր բնակչաց կէտը, և մի քանի տեղեր էլ եռապատիկ և քառա-
պատիկը:

VII.

Երևանի նահանգի առաջին մարդահամարով (1832 թուի) այդ երկ-
րում կային մօտ 82,073 մահմետականք և 82,377 հայք: Քառասունու
մէկ տարիից յետոյ եղած մարդահամարով (1873 թ.) մահմետականաց

Թիւը հասելէր 239,042 հոգւոյ, իսկ հայոց 292,978 հոգւոյ: Եւ որովհետեւ 1873-ի մարդահամարով հաշուած են մօտ 8963 հոգիք, որոնք հարկ չեն տալիս (հոգւերականք, ազնուականներ և այլն), առանց դոցա կրօնը և ազգութիւնը որոշելու, վասնորոյ մենք այդ Թւոյն կէսը մահմետականաց ենք աւելացնում, իսկ միս կէսը հայոց: Այն ժամանակ այդ քառասունութէկ տարուայ մէջ երկրիս բնակութիւնը հետեւեալ կերպիւ կը լինի՝ աճած՝

1.) Նահանգի ամբողջ բնակութիւնը 164,450 հոգւոց հասնելով 547,693 հոգւոյ միջին հաշուով տարեկան աճումն տուելէ 9,347 հոգի կամ մօտ $5\frac{2}{3}\%$:

2.) Հայք և մահմետականք միասին 164,450 հոգւոց հասնելով 540,983 հոգւոյ միջին հաշուով տարեկան աճել են 9,183 $\frac{1}{2}$ կամ մօտ $5\frac{1}{2}\%$:

3.) Այդ միջոցում աւելացել է նոր տարր (առն Վաղանդաւոր, յոյն, ասորի և այլն) 6,710 հոգի կամ տարեկան 163 $\frac{1}{2}$ հոգի:

4.) Առանձնապէս առնելով մահմետական տարրի աճումն է տարեկան 3,694 հոգի կամ $4\frac{1}{2}\%$ ինքնըստինքեան և մօտ $2\frac{1}{4}$ ընդհանուրի վերաբերութեամբ:

5.) Հայ տարրի տարեկան աճումն եղել է մօտ 5,246 հոգի կամ մօտ $6\frac{1}{3}\%$ ինքնըստինքեան և մօտ $3\frac{3}{4}\%$ ընդհանուրի վերաբերութեամբ:

Ուրեմն երևանի Նահանգի բնակութեան ընդհանուր քանակութիւնը տարեցատարի աճել է մօտ $5\frac{2}{3}\%$ և կամ 6% , որոյ մէջ հայք մօտ $3\frac{3}{4}\%$ և մահմետականք (քուրդ և) եզիդ միասին $2\frac{1}{4}\%$:

Մինչ դեռ 1832 թուին հայք և մահմետականք համահասարակ 50-ական $\%$ էին կազմում, 1873 թուին

հայք էին մօտ $54\frac{1}{4}\%$ և մահմետականք $44\frac{1}{2}\%$:

այլ և այլք $1\frac{1}{4}\%$

100 $\%$

III.

Ինչ քանակութեամբ են աճել քաղաքայիք և գիւղացիք: Երևանի Նահանգի մէջ գտնուող հինգ քաղաքներէ միմիայն Եւ

րեանը, Նախիջևանը և Օրդուբաթը մտել են 1832 թ. մարդահամարի մէջ, իսկ Ալեքսանդրապոլը և Նոր-Բայազէթը յետոյ են հիմնուել:

Երևան քաղաքի մէջ	1832 թ.	մարդահամարով	կային
		7,331	մահմետ. 4,132 հայք
»	1873 թ.	5,805	» 5,959 »
		— 1,526	» + 1,827 »
Նախիջևան քաղաքի մէջ	1832 թ.	3,641	» 1,829 »
»	1873 թ.	4,697	» 2,157 »
		+ 1,056	» + 328 »
Օրդուբաթ քաղաքի մէջ	1832 թ.	3,262	» 182 »
»	1873 թ.	3,153	» 336 »
		— 109	» + 154 »
Ալեքսանդրապոլ քաղ.	1832 թ.	—	» — »
»	1873 թ.	604	» 19,129 »
		+ 604	» + 19,129 »
Նոր-Բայազէթ քաղ.	1832 թ.	—	» — »
»	1873 թ.	—	» 5,363 »
		—	» + 5,363 »
Ընդամենը քաղաքացւոց թիւը Երևանի նահանգում	1832 թ.		20,377 հոգի.
	1873 թ.		47,643 »
			+ 27,266 »
Քաղաքացւոց մէջ՝	1832 թ.	14,234	մահմետ. 6,143 հայք, — օտարք
	1873 թ.	14,259	» 32,944 » 440 »
		+ 25	մահմետ. + 26,801 » + 440 »

Ս. մեկ է թէ 41 տարուայ մէջ յիշեալ հինգ քաղաքների աճումն եղել է միջին հաշուով մօտ $3\frac{1}{4}\%$: Այդ հաշուով Երևանին կ'ընկնի մօտ $0,1\%$, Նախիջևանին » $0,6\%$, Օրդուբաթին » $0,03\%$, մնացած $2,52\%$ վերաբերում է Ալեքսանդրապոլին (և Բայազէթին):

Մինչդէռ ամէն տեղ քաղաքացւոց թիւը օրէցօր արագում էր եամբ աճում է, վերոյիշեալ բոլոր երեք քաղաքների բնակիչները

միասին հազիւ $0,73\%$ աճումն են տուել: Ազդութիւնները առանձնապէս առնելով, զարմանալի մի իրողութիւն ենք նկատում. մահմետականները այդ 41 տարուայ մէջ քչացիւ են նրկանում 1526 հոգիով և Օրդուբաթում 109 հոգով: Միմիայն Նախիջևանի մէջ աւելացել է 1,056 հոգի, որ դարձեալ չէ ծածկում վերոյիշեալ երկու քաղաքների պակասը: Արդեօք ի՞նչո՞ւ պէտք է բացատրել քաղաքացի մահմետականաց սակաւանալը — զիւղեր գաղթելով, թէ մահումը: Հակառակ այդ տարրին, հայք բոլոր երեք քաղաքների մէջ էլ աճել են մօտ 2,309 հոգով: Թէև ինքրստինքեան այդ գումարն էլ 41 տարուայ վրայ բաժանած մի չնչին տոկոս է կազմում, բայց դարձեալ ցոյց է տալիս որ հայ տարրը այդ քաղաքների մէջ փոքր առ փոքր դուրս է քշում մահմետականաց և ինքը նոցա տեղը բռնում:

Երևանի նահանգում 1832 թուին 3 քաղաքների բնակիչները կազմում էին մօտ $12\frac{1}{3}\%$ և 752 զիւղերին — $87\frac{2}{3}\%$. 1873 թուին 5 քաղաքներին — մօտ $8\frac{1}{2}\%$ և 1370 զիւղերին — $91\frac{1}{2}\%$:

Համեմատութեան համար յառաջ բերենք միմիայն հետագայ թուանշանները՝ օրինակի համար Ռուսական Լեհաստանում 1867 թուին քաղաքացիք կազմում էին մօտ 30% , զիւղացիք 70% ,

Եւրոպական Ռուսաստանում մօտ 10% , զիւղացիք 90% ,

Կովկասեան փոխարքայութեան մէջ ընդհանրապէս քաղ.

մօտ 9% , զիւղացիք 91% ,

Սիբիրիայում և Փինլանդիայում » 7% » 93%

Մասնաւորապէս

Թիֆլիս նահանգում՝ քաղաքացիք $19\frac{1}{2}\%$, զիւղացիք $80\frac{1}{2}\%$

Բագուի նահանգում՝ » $12\frac{1}{2}\%$ » $87\frac{1}{2}\%$

» Ելիսաւէտպօլի » $10\frac{1}{2}\%$ » $89\frac{1}{2}\%$

» Իսկ Երևանի » $8\frac{1}{2}\%$ » $91\frac{1}{2}\%$

IX.

Նահանգիս զիւղացւոց (բիւրդերի հետ միասին) թիւն էր

1832 թուին 24,902 գերդաստան.

1873 թուին 62,743 գերդաստան.

Այդ զերդաստանները 1832 թուին բաղկացած էին 72,182 արական, 64,078 իգական, կամ 136,260 հոգուց:
1873 թուին բաղկացած էին 263,771 արական, 226,510 իգական, կամ 490,281 հոգուց:

Ասել է որ թէ աների և թէ մարդկանց թիւը այս 41 տարուայ մէջ մօտ $3\frac{1}{2}$ անգամ շատացել է: Թէ արք և թէ կանայք տարեկան աճումն սուել են մօտ $6\frac{1}{3}\%$:

Ուշադրութեան արժանի է նաև, որ 1832 թուի մարդահամարով մինչդեռ ամէն մի մահմետական տուն կայացած է միջին հաշուով մօտ $5\frac{1}{3}$ հոգուց, Պարսկաստանից դաղթող հայ տուներ միմիայն 5 հոգուց, իսկ բնիկը և ճաճկաստանից դաղթողը մօտ 6 հոգուց:

Ընդհանրապէս բոլոր շինական բնակութիւնը առնելով

1832 թուին մի տունը բաղկացած է մօտ $5\frac{3}{4}$ հոգուց,
իսկ 1873 թուին » » » $7\frac{3}{4}$ » »

X.

Հիմայ, որպէս ղե իմանանք թէ այդ 41 տարուայ մէջ որքան են աճել մահմետականները և հայք առանձնապէս, կամ թէ հայերից բնիկները, Պարսկաստանի և ճաճկաստանի դաղթականները առանձին առանձին, մենք վեր առանք 1832 թուի վիճակագրութիւնից 15 գիւղ գլուտ մահմետական բնակութեամբ — 15 խաւը բնակութեամբ, մի այդ քան էլ բնիկ հայերի վերաբերութեամբ, ապա միմիայն պարսկա-հայ և ապա լոկ տաճկա-հայ բնակութեամբ ու համեմատեցինք դոցա 1873 թուի մարդահամարի հետ: Ամեն մի 15 գիւղից հինգը դաշտաբնակ են, հինգը միջակ կլիմայով և հինգը լեռնաբնակ: Համեմատութեան հետեւանքը այս է

1832 թուին

ամբողջ

	տուն.	արակ.	իգակ.	հոգի.
1.) 15 գիւղ բնիկ հայ	749	2504	2294	4798
2.) 15 » Պարսկաստանի հայ	561	1430	1269	2699
3.) 15 » ճաճկաստանի հայ	566	1898	1662	3560
4.) 15 » խաւն	մահմետ.	87	258	254
	բնիկ հայ	254	748	689
5.) 15 » գլուտ մահմետական	577	1855	1686	3541

1873 թուին

	տուն.	արակ.	իգակ.	Ամբողջ հոգի.
1.) 15 գիւղ բնիկ հայ	1550	6208	5616	11,824
2.) 15 » Պարսկաստանի հայ	868	3284	3050	6334
3.) 15 » Տաճկաստանի հայ	1013	5084	4755	9839
4.) 15 » խառն } մահմետ.	210	831	724	1533
} բնիկ հայ	578	2636	2393	5029
5.) 15 » զուտ մահմետական	1714	6780	5845	12625

Ուրեմն Պարսկաստանից եկած հայոց տների թիւը շատացել է՝
մօտ $1\frac{1}{2}$ անգամ

բնիկ և Տաճկաստանի հայոց տներին » 2 անգամ

և մահմետականաց » » 3 անգամ:

Ամէն մի տան անդամների թիւը միջին հաշուով՝ 1832 թ. 1873 թ.

Պարսկաստանի գաղթակ. հայի 4,8 7,3

մահմետականի 5,9 7,3

բնիկ հայի 6. 8,1

Տաճկաստանի գաղթակ. հայի 6,3 9,7

Ուրեմն 1832 թուին ամենատակաւամարդ տներն էին Պարսկաստանցի հայոց, ապա մահմետականաց, իսկ ամենաբազմամարդը տաճկաստանցի հայոց: 1873 թուին պարսկաստանցոյ և մահմետականաց տները համահասար անգամ ունին, ապա բնիկները, իսկ ամենաբազմամարդը զարձեւել փութեւն տաճկաստանցի հայն: Յետ ընկած, այսինքն մեծ ճանապարհներից հեռու գտնուող, նամանաւանդ լեռնային կողմերի սակաւամարդ գիւղերում միջին հաշուով ամէն մի հայ տանը հասնում է մօտ 10 անգամ, այն ինչ բաղմամարդ, դաշտային և մեծ ճանապարհների վրայ գտնուող հայ գիւղերում ամէն մի հայ տուն հազիւ 7 անգամից է բաղկացած:

Վերոյիշեալ մասնաւոր թուանշաններից երևում է նմանապէս, որ միջին հաշուով մարդկանց տարեկան աճումն եղել է Պարսկաստանի գաղթական շինական հայոց մօտ $3\frac{0}{10}$ բնիկ հայոց » $3\frac{1}{2}\frac{0}{10}$ և Տաճկաստանի հայոց » $4\frac{1}{4}\frac{0}{10}$:

XI.

Սեռերի վերաբերութեամբ պէտք է տեսլ, որ այս նահանգի մէջ էլ, ինչպէս և բոլոր Հայաստանում, արական սեռը առաւել է քան իգականը 1832 թ. 1873 թ.

	արակ.	իգակ.	արակ.	իգակ.
100 հոգի մահմետականից	52,05%	47,05%	55,1%	44,9%
» բնիկ հայերից	51,9%	48%	52,6%	47,4%
» պարսկահայերից	52,97%	47%		
» տաճկահայերից	52,7%	47,3%		

Այսպէս ահա սեռերի տնհաւասարութիւնը աւելի մահմետականաց մէջ է քան թէ հայերի և այդ խտրութիւնը տարեցտարի մեծանում է: Մինչդեռ հայոց մէջ արականաց և իգականաց թիւը հաւասարակշռութեան է մօտենում, մահմետականաց մէջ արականը շատանում է ի միաս իգականի: Այդ նկատելի է մանաւանդ քաղաքների վերաբերութեամբ: Օրինակ Երևան, Նախիջևան և Օրդուբաթ քաղաքներում միասին՝ արականը զգալի կերպիւ գերազանցում է իգականի թուից և այդ բանը նկատուում է ոչ միայն մահմետականաց վերաբերութեամբ, այլ և այդ տեղի հայոց:

1873 թուին յիշեալ երեք քաղաքներում՝		
մահմետականաց մէջ, հայերի մէջ		
100 հոգուց արական	54,37%	54,3%
իգական	45,63%	45,7%

Սորա հակառակ Ալէքսանդրոպօլ և Նոր-Բայազէթ քաղաքներում միասին, որոնց բնակիչները ճաճկաստանի գաղթականներ են, նոյն 1873 թուին արականը կազմում էին միայն 51,6% և իգականը 48,4%:

XII.

Վերև բերած մանրամասնութիւններից երևեցաւ.

1.) որ Երևանի նահանգի բնակիչները ընդհանրապէս 41 տարուայ մէջ (1832-1873) միջին հաշուով տարեկան աճումն տուել են մօտ 6% (իսկապէս 5²/₃%) և այդ հաշւում հայք տուել են 3³/₄, իսկ մահմետականը միայն 2¹/₄:

2.) որ այդ նահանգում մահմետական քաղաքացոյ թիւը օրէցօր քչանում է, իսկ հայ քաղաքացոյ թիւը աւելանում:

3.) որ ճաճկաստանից գաղթած հայք աւելի են աճել, քան թէ Պարսկաստանից գաղթածները և 4.) որ արականաց և իգականաց թուոց համահաւասարութեանը աւելի մօտ են Ալէքսանդրոպօլի և Նոր - Բայազէթի հայք, քան թէ Երևանի, Նախիջևանի և Օրդուբաթի:

XIII.

Երևանի նահանգի մասին մեր այդքան խօսելու նպատակն էր յոյց տալ միայն, որ թուերի համեմատութեամբ կարելի է փոքր ի շատէ մօտեւող ճշմարտութեանը և եթէ ոչ իսկոյն օրէնք կազմել, գտնէ նիւթ պատրաստել այդպիսի մի օրէնք եզրակացնելու համար: Մեր երկրի վեճակագրութեան խակութիւնը նորա մէջ է կայանում, որ բացի Երևանի նահանգը, և այն մեծամեծ թերութիւններով, Անդրկովկասի ոչ մի նահանգ այլ ևս չեն տալիս առատ ու մանրամասն թուանշաններ համեմատութեան համար:

Մենք տեսանք, որ Երևանի նահանգում եթէ ընդհանուր առմամբ 41 տարուայ մէջ տարեցտարի եղել է $6\frac{0}{10}$, այդ հաշւում հայք աճել են $3\frac{3}{4}\frac{0}{10}$, իսկ մահմետականք $2\frac{1}{4}\frac{0}{10}$: Այս ևս պէտք է ասել, որ այդ նահանգը ունաց ձեռքը անցնելուց դէս, մահմետական տարրը այդ տեղ ոչինչ մի ազդեցութեան, բացի քաղաքակրթութեան և հիւանդութեանց, կենթարկւոյ չէ եղել և ուրեմն բնական կեանքով ապրել է ու ոչ սրտաճառ է ունեցել սովորականից դուրս բաղմանալու, և ոչ սակաւանալու: Հայք ընդհակառակը, այդ միջոցում նորից մահու կեանքի հետ պատերազմող մի տարր են ներկայացնում: Ինչպէս արդէն ասացինք, երկու երեք տարուայ մէջ գաղթեցին, եկան այս նահանգը 35,560 պարսկահայք և 21,666 տաճկահայք: Գաղթականութիւնը և տեղափոխութիւնը հարուստների համար ևս աննպաստ է, ուր մնաց աղքատների: Բնականապէս եթէ այդ գաղթողները բաւական լինէին հայրենիքում իւրեանց դրութեամբ, նոքա չէին այժմ գաղթել, թէ և սոցա բռնած ընթացքում նիւթականը երկրորդական դեր էր խաղում: Այդ վերին մտքերով ողևորուած հայ գաղթականները նիւթական մեծ օժանդակութիւն չստացան իւրեանց նոր հայրենիքում: Շորագետի և Աբարանի հայք ձմեռներ

անցուցին վրանների տակ, մինչև որ տեղ ստացան ու շինութիւն շինելու իրաւունք ձեռք բերին: Շատերը ի հարկէ պատուական երկիրներ ստացան թէ կլիմայի, թէ պողաբերութեան կողմից, բայց և շատերին վիճակուեց այնպիսի տեղեր բնակիլ, որ թէ և պողաբերութեան կողմից սքանչելի են անգամ, բայց իւրեանց օդով միանգամայն մահաբեր, մանուշիկ նոր և չընտելացած ժողովուրդի համար: Հասկանալի է, թէ որքան պիտի մեռած լինին հայք կենսական վատ պայմաններից, ցրտից, տաքից, ջերմից և զանազան վարակիչ հիւանդութիւններից: Այլ ջիւղների թիւն էլ, որոնց ենթարկուեցան և մահմետականք, այդ միջոցում սակաւ չէր օրինակի համար 1832 թուի Պարսկաստանից անցնող մահտարաժամը, 1833 թուի խօլէրան, 1840 և 1841 թուի մահտարաժամը, 1841 թուի սարսափելի երկրաշարժը, 1847 թուի խօլէրան, այնուհետև 1853—1856 թուի պատերազմը, երկու տու և այլն և այլն: Այս բոլորը, ի հարկէ, պիտի շատ և շատ սակաւացնէր նահանգիս հայոց թիւը: Միւս կողմից, այս ևս յայտնի է, որ երևանի նահանգը սահմանի վրայ լինելով և զուրկ ծովերից ու որևիցէ կեդրոնից, բացի վերայիշեալ հայ գաղթականներից և քանի մի հարիւր տուն քուրդերին, այլ ևս չէ գրաւած դէպի իւրեան որևիցէ ժողովրդական հոսանք: Այդ բոլորը ի նկատի ունելով՝ դարձեալ սենսում ենք, որ հայոց թիւը չէ թէ միայն չէ պակսել, այլ և տարեցտարի մօտ $3\frac{3}{4}\%$ աճումն է տուել:

Քանի որ Ռուսաստանի միւս տեղերի վերաբերութեամբ էլ մեր ունեցած կիսատ թերատ թուանշանները միաբերան վկայում են հայերի օրէցօր բազմանալը, մենք արդարացի ենք համարում գոնէ քչով բաւականնալ և առժամանակ առաջարկել Ռուսաստանի հայոց տարեկան աճման տոկոսը ոչ $3\frac{3}{4}\%$, ինչպէս երևանի նահանգումն է, այլ դորա մօտ կէսը՝ այն է 2% : Չմոռանանք սակայն և այն պատմական իրողութիւնը, որ հայն մարդկութեան ընդհանուր պատմութեան մէջ ամենատոկուն, զիմացող և հետևաբար արագ բազմացող ազգերից մէկն է — մի նշանաւոր յատկութիւն, առանց որոյ, իւր Արած տառապանքներից յետոյ, նա վաղուց անհետացած պիտի լինէր աշխարհի երեսից:

Եթէ մեր առաջարկած 2% համեատ տոկոսը ընդհանուր օրէնք համարենք Ռուսաստանի հայոց տարեկան աճման, այն ժամանակ ներկայ 1881 թուի սկզբին յիշեալ կայսրութեան մէջ հետագայ թիւը կ'ունենանք՝

ՎԱՆԵՑՈՒ ԵՐԳԸ

Վանայ գեղեցիկ լճի ափերին
Խաղաղ ծաղկում էր մեր շէնն ու տունը,
Հայի քրանքով ջրած տափերին
Երկնքից պակաս չէր օրհնութիւնը:
Յանկարծ ֆրդերի կատաղի խմբեր
Յարձակուեցան մեր տների վերայ,
Սրի անցկացրին թէ մանուկ, թէ ծեր.
Իմ հօրն ու մօրն էլ սպանեցին անխնայ:
Ես վերաւորուած մնացի ընկած,
Եւ թոթովում էր լեզուս պապական.

Լոյս հաւատովս երգվում եմ ես,

Կը գայ օրը,

Այս բոլորը

Կը վճարէ իմ սուրը ձեզ:

* *

Եւ կողոպտեցին բոլոր տները,
Հիմքից քանդեցին մեր եկեղեցին,
Նորա նուիրական սուրբ անօթները
Միւս աւարի հետ յափշտակեցին:
Եւ կոտորածից կենդանի մնացած
Պատանիներին, կոյս աղջկներին,
Թւերը չուանով քամակին կապած,
Անօրէնները գերի վարեցին:
Ես վերաւորուած մնացի ընկած,
Եւ թոթովում էր լեզուս պապական.

Լոյս հաւատովս երգվում եմ ես,

Կը գայ օրը,

Այս բոլորը

Կը վճարէ իմ սուրը ձեզ:

Նոցա հեռ նոյնպէս եղան տարազիր
 երտսեր եղբայրս և քոյր նազելին.
 Նղբօրս տարան ստրուկ օտար երկիր,
 Քրոջս ծախեցին թուրքի փաշային:
 Բայց հայրենիքի կարօտով մաշուած,
 Պատանին իւր սև օրին տուեց վերջ.
 Քոյրս հարեմի կեանքիցը զգուած,

Դառ փրկութիւն վանայ լճի մէջ:

Նորա զիակը հոգին յանձնեցի,

Կերեզմանի վրայ ուխտս կրկնեցի.

Եղիս հաւատովս երդվում եմ ես,

Կը գայ օրը,

Այս բոլորը

Կը վճարէ իմ սուրբ ձեզ:

Անշուշտ երկինքը մեր թշուառութեան

Շուտով վերջապէս լախճան կը դնէ

Եւ արդարացի վրէժխնդրութեան

Օրը մեզ համար նա կը լուսացնէ:

Շուտով հայերը ոտի կը կանգնին,

Եւ պատերազմում, երբ իմ աջ ու ձախ

Անօրէններն գլինները կ'ընկնին,

Թուցրած իմ սրով արիւնաթաթախ,

Ո՛հ, ինչ ցնծութեամբ ես այն ժամանակ

Կը կրկնեմ ուխտս վստահ համարձակ.

Եղիս հաւատովս երդվում եմ ես,

Հասաւ օրը,

Եւ բոլորը

Կը վճարէ իմ սուրբ ձեզ:

Ա Պ Ո Ւ Շ

(ԶՐՈՅՑ ՏՕՆԻ ԲԵՎԵԼՆՈՆԻ)

Ինձ հարցնում ես թէ ինչեւ արեւ կիրակի օրը. այդ մի ամբողջ պատմութիւն է:

Նախ՝ շաբաթ իրիկուն ուշեւ քնել: Շաբաթ օրը քեզ ու քեզ ասում ես. — Վաղը ես օրս ազատ և ուրախ կ'անցկացնեմ, առաւօտեան կը վարթեմ, շուրուժուր կը դամ, և դարձեալ կը քնեմ: Բայց դեռ լոյսը չծագած՝ մէկ անկողնիցդ թռչում պատուհանին ես վազում որ տեսնես թէ եղանակը ինչպէս կը լինի: Կիրակի օրը ուշ վարթել. մարդը ընդհակառակն կը կամենար աւելի երկարացնել այն օրը որ ուզում է զուարճանալ քան թէ կարճացնել: Ահա ես վեր եմ կացել. շտապով հագնւում եմ, վրաս տասը ֆրանք եմ առնում և ձեռքերս զրպաններս դրած տանից դուրս եմ գալիս: Արեգակը լուսաւորում է փողոցը, և ուրախութեան ժպիտը երևում է երեսիս. մարդս միշտ ուրախ ու զուարթ է զգում իրան երբ փողոցների քարայտակները փայլում են արևի ճառագայթներից: Կարծեմ լաւ կը լինի որ մօրուքս ածիլել տամ: Այս ասելով մոնում եմ, դէմնդէմը հրապարակի վրայ, Կոնշոնի մօտ, և ասում եմ սափրիչին. — Մօրուքս ածիլէս: — Ձեր կարգին, պատասխանում է նա այնպիսի ձայնով որ երևում է թէ դեռ նախաճաշիկ չէ արել: Նստում եմ և ձեռքս մի լրագիր եմ առնում: Եւս ժամից աւելի չսպասեցի: Նրբորորովն պատրաստ եղայ, խանութից դուրս եկայ, բարձրացայ փողոցովը, և սկսեցի թափառել ծառուղիի երկարութեամբ, մտածելով թէ որ կողմը ընամ: Այդ միջոցին անցնում է մի օմնիբուս. միտս գալիս է որ մի ամիս առաջ խոստացել էի Կազէնին մի այցելութիւն անել: — Մս, կառավար, կեց: — Համեցէք, պարոն: Բարձրանում եմ կառքի վերի

յարկը և նստումեմ՝ ազնիւ ընկերութեան մէջ: Վերջապէս հասանք. փառք Աստուծոյ, ոչ ոք չճխուեցաւ:

Մօտեցայ Կազէնի դրանը և ծեծեցի:—Մտէ՛ք, լսուեցաւ ներսից: Ի՛նչ տեսնեմ, նա դեռ անկողնումն էր:—Ա՛խ, այդ դժու ես

—Ես ինքս: Վէ՛ր կաց, գնանք քաղաքից դուրս մի տեղ նստածաշիկ անենք Սէնի ափի վրայ:

Կազէնը քնից չէր կշտացել. բայց դու զիտես որ նա բարեկամի խօսքը կոտրող չէ, խիղճն վեր կացաւ:

Հագնուելիս՝ նա նայում էր ինձ. —Ա՛խ, պարոնը սիրունացել է այսօր. շատ լաւ, ես էլ պակաս չեմ մնալ. ես էլ ունիմ թիկնոց, ես էլ ունիմ ածելիներ....

—Այդպէսով շուտ չես վերջացնիլ:

—Մի րոպէի գործ է:

—Ես քեզ տանն եմ տալիս և եթէ պատրաստ չլինիս, կերթամ:

Մօտենումեմ պատուհանին ժամանակը անցկացնելու համար:

Եղի՞ւ ես Կազէնի մօտ: Ո՛չ: Ուրեմն չես կարող մի զաղափար կազմել նորա տան վրայ: Երեւակայէ՛ մի մեծ քառանկիւնի բակ, տաշած քարերով քարած և մէջ տեղը կանանչ ցանած, իսկ շուրջը մի մոխրագոյն տուն մեծ մեծ ու միմեանցից հեռացած պատուհաններով, և սրածայր կտուրով. կատարեալ մենաստան: Հոյակապ բայց մնայլ շինութիւն, տխրութիւնը պատում է սրտիդ, կարծես զգում ես որ քո տանը չես:

Նայում էի պատուհանից որ մի բան տեսնեմ, բայց ոչինչ չտեսայ բացի մի քանի ճնճղուկներից որոնք հաւաքուել էին բակում, երբ յանկարծ դէմուդէմի պատուհանը բացուեցաւ, և տեսայ մի մարդ, որ սենեակի խորքից առաջ էր քշում մի ճախարակաւոր աթոռ, որին վրայ նստած էր մի փոքրիկ տղայ: Երբ աթոռը տեղաւորուեցաւ պատուհանի առաջ, մի կին նոյնպէս մօտեցաւ երեսային:

Ա՛խ, սիրելիս, երբեք այդպիսի գեղեցիկ երեսայ չես տեսել. շագանակագոյն մազեր որոնք մեծ մեծ դանդուրներով մինչև համարիս մէջքն են իջնում, սպիտակ, ձիւնի նման մարմին, կապոյտ աչքեր, անուշ ու զրաւիչ, կարծես կին մարդու աչքեր լինին. աւելացրու սորա վրայ մի իշխանական հագուստ, թաւիչ բաձկոնակ, ասղնէգործած օձիք: Ո՛չ, անկարելի է սորա նման սիրուն մանուկ տեսնել:

Նա նստած էր աթոռի վրայ, անշարժ ու խելօք, կարծես մոմից շինած լինէր, աչքերը անթարթ առաջն էին նայում: Թէ ինչ ինչ էր նայում, այդ ես չգիտեմ. զիտեմ միայն որ ծնողքը աչքերը նորա վրայ ունէին: Պատուհանի վրայ կրթնած, մէկը աջ կողմը, միւսը ձախ կողմը, նոքա աչքերով ուսում էին երեխային: Նոքա հագուստից երևում էր որ դորժաւոր մարդիկ են, բայց բաւական կարողութեան տէր. կահարասիքը մաքրութիւնից փայլում էին նոցա տան մէջ. կարճ ասեմ՝ մի լաւ ընտանիք: Յանկարծ մայրը թեքուեցաւ, ասեա թէ կաւաւ երեխային և սիսեց խօսել նորա հետ: Յետոյ հայրը տեղեց շարժուեցաւ, ինձ այնպէս թուեց թէ նա-ծնկան վրայ եկաւ: Երեք զուկները միմեանց համարեա կպած մի գեղեցիկ տեսարան էին ներկայացնում: Փոքր ինչ յետոյ կինը աչքերը դարձրեց իւր ամուսնու վրայ. այն ժամանակ այրը վեր կացաւ, ձեռքը ծնկանը խիեց և քաշուեցաւ իւր առաջուան տեղը պատուհանի մօտ: Նոյնը արեց և կինը: Նոքա դարձեալ նայեցան միմեանց. երկուսն էլ ախօսը էին երևում... ախօսը... այո, աւելի ախօսը քան նոյն իսկ տունը: Տեսայ որ կինը մի շարժմունք արեց իբրեւ թէ կամենար գնալ իւր ամուսնու պարանոցովն ընկել. բայց նա ձեռքով նշան արեց որ չմտենայ, և երկուսն էլ փոքրիկ աթոռի երկու կողմը անշարժ կանգնած, սկսան լաց լինել...

— Ահա պատրաստ եմ, չես կարող ասել թէ սպասել տուի՞ր քեզ:

Այդ իմ կազէնն էր, էլ ո՞վ էր մտածում նորա վրայ. բռնեցի նորա ձեռքից:

— Ի՞նչ ես ասում, սիրուն եմ:

— Այդ թող մնայ:

Եւ տարայ նորան պատուհանի առաջ:

— Ո՞վ են այս մարդիկը:

— Ի՞նչ կայ, իմ հարեաններն են. այրը պատահաւորօրժ է, լաւ փող է վատտակում. իսկ կինը ժապուէններ շնող է: Նոքա արդէն այստեղ էին երբ ես այս տունն եկայ:

— Ես այդ չեմ հարցնում. տես, նոքա լալիս են:

— Ա՛խ, այդ երեխան է...

— Երեխամ: Բայց նա հրեշտակի նման գեղեցիկ է, սպիտակ ու կարմիր, հապա մազերը, հապա աչքերը:

— Նա ապուշ է:

— Ապուշ:

— Հա՛, ի՞նչ կայ: Թէ՛ւ նա ոչինչ չէ հասկանում, բայց առողջութիւնը տեղն է. ոչ ուտել ու խմելն է պակաս, ոչ էլ քունը: Միայն երբ հետը խօսում են, կարծես չէ իմանում թէ իրանէն բան ասում: Թէ ձեռքիցը քաշեն՝ ման կը գայ, թէ մի տեղ նրա տեցնեն՝ նստած կը մնայ: Բայց այդ բոլորը նա անում է ինչպէս կ'անէր մի տիկին որ զսպանակով է շարժում: Աչքերը երբէք չեն շարժում, ասես թէ յախճապակէ լինէին. մէկ խօսքով մի անվեաս մանուկ: Այս տեսակ բաները ծնունդից են, ոչնչով չէ կարելի օգնել:

— Բժիշկներին խորհուրդ հարցրել են:

— Ի՛նչ խօսք. էլ բժիշկ չէ մնացել որ ասած չլինի նորան, ինչ զիտուն կամ համբաւաւոր բժիշկ ասես՝ քննել ու զննել է խեղճին: Մէկը կայ որ ոչ մի տեղ չէ զնում, բայց մայրը մի շաբաթ շարունակ նորա դրանը արտասուք էր թափում, և նա եկաւ վերջապէս:

— Յետոյ:

— Յետոյ ի՞նչ. նոքա գործ դրին իրանց արհեստը. խօսեցան, զլուխները շարժեցին, ասացին. Գուցէ... մի ժամանակից յետոյ... յուսահատուելու բան չկայ: Բժիշկները միշտ ասում են թէ յուսահատուելու բան չկայ. նոքա պատրաստ են այդ խօսքն ասելու մի մարդու համար որի զլուխը մարմնից բաժանուած տեսնէին: Աերջինը այդ բժիշկներից չափել է երեխայի գանգը, և մեծ զարմանք է ցոյց տուել. ծնողքը այդ ժամանակ իրանց զուակի ձեռքերը բռնում էին և այնպիսի անհաճութեամբ սպասում էին բժշկի վճռին որ նոցա շնչառութիւնը լսվում էր: Այս տեսնելով, բժիշկը ասաց նոցա. — Մի տարուց յետոյ դարձեալ կը գամ: Խեղճերը այդ յուսով ապրում են: Դէ՛, գալի՞ս ես:

— Ո՛չ:

— Դու չէիր որ քիչ առաջ այնպէս շտապում էիր:

— Այժմ էլ չեմ շտապում: Խօսէ ինձ նոցա մասին:

— Ի՛նչ ես կամենում որ ասեմ: Գու գիտես թէ ինչ բան է դաւակը. միայդ բեր քո մանկութիւնը: Յնողաց խեղքը միտքը իրանց որդոց վրայ է, այդ բնական բան է: Նոյնն է թէ մի քսակ ոսկի լինէր. եթէ երեխաները շատ են, փողը ցտք ու ցրիւ է լինում: Եթէ մէկն է, բոլոր ոսկին նորան է զնում, և եթէ նա այդ բանը չէ զգում, դու քեզ կողոպտուած ես համարում: Սոքա երեք չորս պատճառ ունէին իրանց որդուն սիրելու. նախ՝ միմեանց սիրում էին. յետոյ, երկու

ամբողջ տարի արտասուքով սպասում էին նորա աշխարհ գալուն. յետոյ վերջապէս նա եկաւ, այն էլ այնպէս սիրուն, և յետոյ Աստուած էլ ուրիշ զաւակ չտուեց նոցա: Զօր աշխատութիւնը, մօր բարի վարքը, տան մէջ եղած անտեսութիւնները, բոլորը երեխայի համար էին: Արդէն զանազան բաներ էին մտածում նորա մօտին. կը մեծանայ, ուսումնարան կ'երթայ... էլ ո՞ր մէկն ասեմք... — Ի՛նչ շնորհալի է երեւում, ասում էին ոմանք: — Ահա մի երեխայ որ շատ շուտ է մեծանում, աւելացնում էին ուրիշները: Մտնելուց մի տարի յետոյ, մայրը որ ամբողջ օրերով կրկնէր նորան՝ հայրէն բառը, և հայրը որ առաւօտ ու իրիկուն երգելով ասել էր նորան՝ հայրէն, սկսեցին կարծել թէ փոքր ինչ կամաց է մեծանում: Տասնհինգ ամսական հաստկում՝ երեխան վերջապէս բերանը բաց արեց. նա ասում էր՝ ա-ա, ա-ա... իբրեւ մի անասուն: Կարծես դեռ աչքիս առաջ է հայրը, որ գլխին վայ տալով վազվզում էր բակում: Գիշերը վայ էր հասել, և անձրեւը զայիս էր, և որովհետեւ նա տուն չէր գնում, կիներ եկաւ նորա մօտ: Բայց նա հեռացրեց կնոջը, յետոյ ետեւիցը վազեց, և սկսեցին գոռալ միմեանց զրկելով: Միւս օրը արդէն բժիշկները սկսեցին իրանց այցելութիւնները: Սիրտս մի բան լսմել է ուզում, մի բաժակ ջրախառն վըրմուժ... կամ հասարակ ջուր:

— Յետոյ կը լսմես, շարունակէ:

— Լաւ, բայց ծարաւը խեղդում է ինձ: Կան մարդիկ որոնք պնդում են թէ ամենայն դժբաղդութիւն որ երկար է տևում՝ սոսիւրութիւն է դառնում մարդու համար, բայց այդ ճշմարիտ չէ. սոքա չսովորեցան իրանց որդուն ապուշ տեսնել: Նա այնպիսի խոշոր աչքեր ունի, միթէ երբէք տեսնելու չէ՞ այդ աչքերով. այնպիսի սիրուն բերան ունի, միթէ երբէք խօսելու չէ՞ այդ բերանով: Թէ ժամանակ է հարկաւոր՝ կը սպասեն, համբերութիւն է հարկաւոր՝ կ'ունենան, խնամք է հարկաւոր՝ այդ անկասկած կը լինի ու կը լինի: Գուրաւոր ես երեւակայել թէ ինչ էր այս խեղճ երի դրութիւնը վերջին երկու տարուայ ընթացքում: (Երեխան շուտով չորս տարեկան կը լինի:) Ո՛չ, մարդ երբէք այդպիսի բան չէ տեսել. երբեմն մէկը, երբեմն միւսը, շատ անգամ երկուսը միասին կանգնած են իրանց զաւակի մօտ, և մի րոպէ մենակ չեն թողնում նորան: Նորան անդադար ման են ածում, երբեմն մէկը երբեմն միւս բանն են ցոյց տալիս, շուտ շուտ խօսում են հետը. նորան ասում են՝ հայրէն, հայրէն,

ողորմած Աստուած... բայց ողորմած Աստուածն ի՞նչ անէ: Եւ չեմ ասում թէ քանի՞ ու քանի անգամ ուղիղ երեսին նայելով անունը տուելէն, բայց նա ոչինչ չէ հասկացել: Ժամանակ առ ժամանակ հօր կամ մօր դէմքի վրայ յուսոյ նշոյլը երևում է. ինչ է, նոցա խօսած ժամանակը երեսան շարժուել է, և յոյս ունին թէ նա էլ վերջապէս կը խօսի... բայց ոչինչ... ոչինչ... միայն նորա անվերջ հաւատն է լսվում... Գնանք վերջապէս:

— Ո՛չ, ես կամենում եմ գնալ համբուրել երեսային:

— Այդ ի՞նչ ես ասում, ուղում ես խեղճերի վիշտը սաստկացնել:

— Գուցէ ծշմարիտ ես ասում:

Այս խօսքերի վրայ տանից դուրս եկանք և գնացինք Անիէր:

Եղանակը կարծես առաւօտեանից էլ աւելի գեղեցիկ էր: Պողոններում մարդիկ խումբ խումբ կանգնած՝ խօսում, ծիծաղում էին, պանդոկները բազմութեամբ լի էին. ամէն տեղ զուարճանում էին:

Իսկ մենք, Նազէնը և ես, բազմութիւնից հեռացանք, և գնում էինք կրկնելով. — Ի՞նչ դժբաղդութիւն: Ինչևիցէ, արտասուքք թե՛ թեւացրեց մեր տխրութիւնը:

ՆԵՐՄԻՍԵԱՆ ԴՊՐԱՆՈՑԻ 56-Դ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ

Փետրվարի 14-ին Ներսիսեան դպրանոցը տօնեց իւր զոյւթեան
56-դ տարեդարձը: Անցեալ տարի այդ տարեկան հանդիպին կար-
գացուեցաւ մի ուսումնական հաշիւ, իսկ այս տարի այդ հաշիւն
աւելացաւ և անտեսական ելլմտից հաշիւը: Եր հոգաբարձութիւնը
բարեհաճել էր ներկայացնելու հասարակութեանը: Շնորհաւորումներ
հոգաբարձութեան այդ քայլը և զուշակում դորա օգուտը մօտիկ
ապագայում դպրանոցի համար:

Ուսումնական հաշուի մէջ տեսուչ պ: Ա. Նահապետեանը հասարակութեան ուշադրութիւնը երկու հանգամանքի վերայ դարձրեց. թիֆլիսի ծխական տղայոց դպրոցների անբարեկարգութեան և անլսականութեան ծնողաց անտարբերութեան վերայ դէպի իւրեանց պարտականութիւն առ ուսումնարանը: Այդ երկու հանգամանքները տեսի համադրելով խօսքերով մեծ արգելք են մեր ազգային բուրդը դպրոցների ուրեմն և Ներսիսեան դպրանոցի յառաջադիմութեանը:

Արդարև, որովհետև ծխական դպրոցները անբարեկարգ են—
Ներսիսեան դպրանոցը չի ստանում լաւ պատրաստուած և կարգաւ-
պահութեան ընտելացած աշակերտներ, իսկ որովհետև ծնողքը ա-
մեն տեսակ բարոյական ու մտաւոր կրթութիւն և ուսումն սպա-
սում են միմիայն ուսումնարանից, իրանք ոչ միայն չնպաստելով
դաստիարակութեան գործին, այլ և շատ անգամ դորա հակա-
ռակը շարժելով,—ուստի Ներսիսեան դպրանոցը զրկվում է ընտա-
նիքի օգնութիւնից և մասամբ ընկճվում է երեսայոց դաստիարա-
կութեան ծանր բեռի տակ:

Դատնալով ուսումնական հաշուին պ. տեսուչը յայտնեց, որ
18⁷⁹/₈₀ թուի սկզբում պ. Սեդրակ Մանդինյանի դպրանոցից հեռա-

նալով Տոգաբարձութիւնը ստիպուեցաւ գոցելու եօթներորդ. դասատուներ և վերացներու մանկավարժութեան դասատուութիւնը, որովհետեւ չկարողացաւ փոխարինել պ. Ս. Մանգիկեանին, ուրեմն չգտնուեցաւ մի այլ անձն, որ կարողանար թէ՛ մանկավարժութեան դասեր յանձն առնել և թէ՛ ղեկավարել պատրաստական դասատուներէ բաժանմանը պարապմունքը:

18⁷⁹/₈₀-ին դպրանոցում գործում էին 18 ուսուցիչներ, երեք վերակացու և մի տեսուչ:

Աշակերտաց թիւը 18⁷⁹/₈₀-ի վերջին եղել է 330 հոգի, որոնք ղեկավարւած էին 11 դասատանց մէջ հետևեալ կերպով.

Փոքր պատրաստականում	43
Միջին »	52
Մեծ »	40
Առաջին դասատան մէջ	21
» զուգընթաց » »	22
Երկրորդ » »	30
» զուգընթաց » »	30
Երրորդ » »	33
Չորրորդ » »	31
Հինգերորդ » »	16
Վեցերորդ » »	12

Ընդամենը 330

Սոցանից տեղափոխուել են բարձր դասատուներ 185 հոգի, որ բոլոր թուի մօտաւորապէս $\frac{3}{5}$ մասն է կազմում:

Վեցերորդ դասատան 12 աշակերտներից աւարտել են իւրեանց ուսման ընթացքը և ստացել են ատտեստատներ միայն 6-ը.

Ամիրաղեան Յովսէփ (Դորեցի),

Առիւծեան Յովհաննէս (Մուրամեցի),

Դեմուրեան Արշակ - Յարութիւն (Մուխրանեցի),

Սուլիսեան Ստեփաննոս (Ազուլեցի),

Քալանթարեան Յարութիւն (Ազուլեցի),

Յիցիկեան Արշակ (Թիֆլիզեցի):

Այս վեց ուսումնաւարտներից մինը մտել է Վետերբուրգի ուսուցչական ճեմարանը, մինը մտացել է դպրանոցում վերակացուի պաշտօնով և միւս չորսը ուսուցչութեան պաշտօն են ստացել դասաւանդում:

Պ. տեսուչը ցանկութիւն յայտնեց, որ մասնագիտական եօթնեւորորդ դասատուներ յաջողի շուտով բանալ, որպէս զի դպրանոցը կարող լինի աւելի լաւ պատրաստուած ուսուցիչներ տալ մեր ազգային դպրոցներին:

Դպրանոցի 330 աշակերտներից 18⁷⁹/₈₀-ի ընթացքում 26 հոգի ստանուէին տմասկան եօթը ուսուցիչ թոշակ, 29 հոգի գիշերօթիկ որդեգիրներ էին, իսկ մնացեալ երթեւեկ աշակերտներից չքաւորներին դպրանոցը մատակարարելէ ուսումնական պիտոյքներ և մինչև անգամ շոր ու կոշիկներ: Բայց, աւելացրեց պ. տեսուչը, փորձը ցոյց է տալիս, որ այս օժանդակութիւնը բաւական չէ բոլոր չքաւոր աշակերտաց օգնելու համար. ուստի այս նպատակով մտադրութիւն կայ՝ հոգաբարձութեան կողմից հիմնել մի ընկերութիւն դպրանոցի չքաւոր աշակերտներին օգնելու համար:

Պ. Ա. Նահապետեանից յետոյ բարձրացաւ ամբիօն պ. դօկտ. Ա. Բաբայանը, իբրև հերթակալ հոգաբարձու և կարգաց ելեմսից հաշիւը, որ համառօտելով առաջ կրքերէնք այստեղ, յուսալով որ հոգաբարձութիւնը պաշտօնապէս տպագրել տայ ի գիտութիւն հայ հասարակութեան բոլոր հաշիւը: Մեր կարծիքով կարելի էր այդ հաշիւը տպագրել առաջ «Արարատի» մէջ ամեն մանրամասնութեամբ:

Դպրանոցը 1880-ին ունեցել է ընդամենը 43,889 ու 65 կուսմուտք:

Մուտքի աղբիւրներն են.

1) Մնացորդ 1879-ից	803 ու 88 կ.
2) Կապալադրամ մոմավաճառութեան	6180 » —
3) Ուխտատեղեաց արդիւնք	7376 » 41 »
4. Կապալադրամ անշարժ կալուածների	24731 » —
5) Արդիւնք վաճառուած գրքերի	215 » 33 »
6) Զանազան արդիւնք	174 » —
7) Տոկոսիք շարժական գումարաց	65 » 3
8) Թոշակադրամ գիշերօթիկ և երթեւեկ որդեգրաց	4344 » —
Ընդամենը	43889 ու 65 »

Ահա և ծախքը.

1) Որդեգիրներին պահպանութեան համար (սնունդ, հանդերձեղէնք, լուսաւորութիւն, վառելիք և այլն)	10818 ու 41 »
---	---------------

2) Դպրանոցի ուսումնական մասի համար (ուս- ճիկի ուսումնական պիտոյքներ և այլն.) . . .	23288	ռ.	80	կ.
Ուրեմն դպրանոցի համար	34207	»	21	»
3) Անշարժ կայքերի նորոգութեան և հրդեհից ապահովութեան	2114	»	91	»
4.) Դպրանոցի 3-դ յարկի շինութեան (պատրաս- տական դասատանց համար)	7826	»	39	»
5) Շինութեան 21 կրպակների դպրանոցապատ- կան հրապարակի վերայ	4251	»	34	»
6) Ուխտատեղիների նորոգութեան, շինութեան և ապահովութեան	516	»	50	»
7) Ուխտատեղիների մոմեղինաց և ոռճիկ վա- նահարց	2632	»	11	»
8) Տոկոսիք և շիջուցումն պարտքի	1722	»	69	»
9) Այլ և այլք (հոգեհանգիստների շարժական կայքի ապահովութիւն, ոռճիկ թեմական վերատեսչին և այլն)	1261	»	14	»
Ընդամենը	54532	»	29	»

Ուրեմն պարտք է արած այս տարի 10642 ռ. 64 կ.:

Այս հաշիւը զանազան մանրամասն թուերով կարդալուց յե-
տոյ պ. հերթակալ հոգաբարձուն իւր կողմից աւելացրեց հետևեալ
հետաքրքրական և ծանրակշիռ եզրակացութիւնները, որոնք ար-
ժանի են հասարակութեան խորին ուշադրութեանը:

«54532 ռ. 29 կ. անցեալ տարուայ ծախքից յատկապէս զըս-
րանոցի ծախքն է, ինչպէս երևում է հաշուից) 34207 ռ. 21 կ., որ
համեմատելով օրինակ մեր պետական համանման մեծութեամբ ու-
սումնարանաց նախահաշուին—ըստ իմ կարծեաց—չափազանց չէ, ի
նկատի առնելով թոշակատու օրգեզրաց սակաւութիւնը և մեր
դպրանոցի կողմից թոշակառու աշակերտներ պահելը, որ միւս այս
տեսակ ուսումնարանները իւրեանց նախահաշուի մէջ չունին: Մնա-
ցեալ ծախքը պարզութեան համար ես բաժանեցի երկու գլխաւոր
մասերի. ա.) իւրաքանչիւր ամեայ սովորական ծախք և բ.) պա-
տահական—միմիայն անցեալ տարուան վերաբերեալ ծախք: Պատա-
հական ծախքերը վերը յիշած 4-դ և 5-դ կէտերում որոշուած են.
նոքա, նոր շինութեանց են վերաբերում և այդ ծախքը համեմատ է.

12077 ռ. 73 կ., իսկ 3 դ., 6-դ., 7-դ., 8-դ., 9-դ. կէտերի ծախքերը սովորական տարեկան ծախքեր են. սոցա դուժնորը համուժ է 8247—35:

5-դ. կէտում յիշուած 21 կրպակաց շինութիւնը մի բաւականին արդիւնաբեր ձեռնարկութիւն է եղած նախորդ հոգաբարձութեան կողմից, աւելացնելով դպրանոցին մի կայք, որ տարեկան 1400 ռ. եկամուտ է բերում այժմ: Իսկ 4-դ. կէտում յիշուած 3 դ. յարկի շէնքը անհրաժեշտ պահանջէր դառած դպրանոցի անասելի չափազանց նեղուածք լինելու պատճառով:

Եթէ 3-դ., 6-դ., 7-դ., 8-դ. և 9-դ. կէտերում յիշուած ծախքերը—8247 ռ. 35 կ. իբրև լւարճանքիւր ամեայ սովորական ծախք (փոքր ինչ աւելի կամ պակաս) աւելացնենք իսկապէս դպրանոցի և որդեգիրներին պահպանութեան տարեկան ծախքին (34,207 ռ. 21 կ.), կը ստանանք տարեկան սովորական ծախք 42,454 ռ. 56 կ.:

Եթէ տարեկան ծախքը հանենք տարեկան եկամուտից (43,889 ռ. 65 կ.) կը մնայ 1,435 ռ. 9 կ.:

Այս հիման վերայ կարող ենք ասել, որ մեր դպրանոցի տարեկան եկամուտը շատ փոքր առաւելութեամբ ծածկում է տարեկան բոլոր ծախքը:

Դպրանոցիս ելլմանից հաշուեկշիտը այս դրութեան միջ լինելով, հասկանալի է, թէ նախորդ հոգաբարձութիւնը 21 նոր կրպակաց և վերնաշարիկի շինութեան համար ստիպուած պէտք է լինէր պարտք անելու՝ 10,642 ռ. 64 կոպ:

Ձեռքները կրպակաց շինութեան ծախքի համար, որ մի տնտեսական արդիւնաբեր գործ է եղել, այլ առաջին ուշադրութիւն դարձնենք դպրանոցը. փոքր ինչ ընդարձակելուն պատրաստական դաստանց շինութեամբ: Միայն այդ գործը դպրանոցիս վերայ անփոխորինելի մի պարտք է աւելացրել 7,826 ռ. 39 կ.: Եթէ աւելացնենք անցեալ տարուայ հաշուեկշիտի պակասորդին (10,642 ռ. 64 կ.) դպրանոցի հին պարտքը, որ զանազան ժամանակ շինութեանց համար արած են նախկին հոգաբարձութիւնը, այն է 10,752-75, կը ստանանք դպրանոցիս բոլոր պարտքը՝ 21,395 ռ. 39 կոպ:

Ահա այս է դպրանոցիս այժմեան տնտեսական վիճակը:

Այժմ հետեւեալ հարցը առաջարկենք մեզ. նախորդ հոգաբարձութիւնը ստիպուած գոլով շինելու յիշեալ պատրաստական

դատաւորները՝ արդեօք ազատել է յաջորդ հոգաբարձութիւնքը զըպրանոցի շինութիւնը ընդարձակելու հոգսերից:

Այլ պատասխաններ — ոչ: — Քանի բարեկարգուի զպրանոցի ուսումնական վիճակը, այնքան պէտք է աւելանայ աշակերտաց թիւը. իսկ զպրանոցի շէնքը չնայելով տարեկան անդադար նորոգութիւններին, պարտքով շինուած յաւելուած կտորներին, դարձեալ մնում է մի լիակատար անպէտք և անբաւարար շինութիւն: Այդ պատճառով և ներկայ հոգաբարձութիւնս զուցէ ստիպուած լինի նորից պարտք անել՝ նոր կտորներ աւելացնելու: Այս կերպ՝ անվերջ շինութեանց կուտակութիւնը մի կողմից, միւս կողմից՝ անդադար պարտք պէտք է աւելանայ և վերջիվերջոյ մեր ունեցածը պէտք է լինի դարձեալ մի անյարմար ուսումնարան:

Մեծապատիւ հանդիսականք, դուք ինքներդ տեսնում էք վերը բերած թուերից և դատողութիւններից, որ այս կերպ շարունակել այլևս չի կարելի. փոխանակ՝ ներկայ և յաջորդ հոգաբարձութիւններին ստիպուած դրութեան մէջ զնե՛լ՝ զպրանոցը անվերջանալի պարտքերի ենթարկելու, պէտք է այժմէն մեզ օժանդակութեան ձեռք կարկառէք՝ զպրանոցիս հիմնադիր Վ. Ն. Ներսիսի յիշատակին արժանի հոյակապ՝ առողջապահութեան այժմեան պահանջներին համապատասխան՝ մի նոր ուսումնարանի շէնք սկսելու:

Այս առաջարկութիւնը նոր բան չէ. այլ՝ կարելի է ասել, թէ 15—20 տարի է զանազան հոգաբարձութեանց հոգսերի առարկայ է եղել:

Նոր շինութիւն կառուցանելու կարևորութիւնը թիֆլիզի հայ հասարակութիւնը զգացել է դեռ 61 թ., երբ զպրանոցի հոգատար անձինք աշխատել են թոյլտուութիւն ստանալ հանգուցեալ Մատթէոս կաթողիկոսից վանքի մայր եկեղեցւոյն պատիւնած բաց գետինը ուսումնարանի շինութեան յատկացնելու: 1871—72 թ. հոգաբարձութեան անդամներից մինը շատ ազդու կերպով ապացուցած է զպրանոցի շինութեան բոլոր թերութիւնքը և նոր շինութեան հոգսերի վերայ հրաւիրած հոգաբարձութեան ուշադրութիւնը: Այն ժամանակ մինչև անդամ մակարդակ է կազմել տուած: Նախկին առաջնորդ Բ. Սրբ. Մակար Արքեպիսկոպոսը 1873-ին նոյն իսկ հիմքը փորել տալ սկսած էր, որպէս զի եթէ զպրանոցիս յիսնամեակը տօնելու յաջողէր, այդ մեծ զործով հայ հասարակութիւնը պատուէր Ներսիսի յիշատակը:

Նոր շինութեան յատկացեալ գետնի մի քանի կտոր մասնա-

ւոր անձանց ձեռքում վիճելի էին դարձած. նախորդ հոգաբարձու-
թիւնը դատաստանական միջոցով այդ վէճը յօգուտ դպրանոցի
վճռելոյն (նահանգական դատարանում) մեծ աշխատութիւն տրած
է և յուսալի է, թէ շուտով վերջանայ դործը դատաստանական ա-
տեանում բոլորովին ի նպաստ դպրանոցի և մի ընդարձակ շինու-
թեան համար յարմարաւոր տեղ ունենանք:

Ներկայ հոգաբարձութեանս առաջին գործն եղաւ խմբովին
վերահայելու դպրանոցի այժմեան բոլոր շէնքը: Բոլորեքեան միաբե-
րան այդ շէնքը անյարմար դատեցին մի բարեկարգ կենտրոնական
դպրանոցի համար: Իւրաքանչիւրը մեզանից նոր շինութեան սկսելու
հարկաւորութիւնը հայ հասարակութեան մէջ տարածելու պարտքը
զգաց: Մեզանից մինին յանձնուեցաւ մասնաւորապէս այդ հարցի
մշակութեան պարապելու, նոր շինութեան ծախուց նախահաշիւ
պատրաստելու և աղբիւրներ որոնելու այդ ծախուց սկզբնական մասը
զէթ լրացնելու: Երմնայ իւր ժամանակին հասարակութեան մէջ
հանգանակութիւն սկսել և յատկապէս այդ գործին կտակներ
յորդորելու աշխատել:

Ահա այս նպատակի համար էր — այսինքն՝ հարցը հրապարակ
հանելու և հասարակութեան գիտակցութեան հասցնելու — որ ես էլ
այսօր փտահացայ այս մի քանի խօսքը աւելացնել իմ կողմից հո-
գաբարձութեան վերը բերուած անսեսական տարեկան հաշուին:

Ըստ իմ հասկացողութեան ներկայ և ապագայ հոգաբարձու-
թիւնների առաջի երեք ամենածանր խնդիրներ կանգնած են.

1. Տնտեսական խնայողութիւնով դպրանոցի անցեալ տարի-
ների վերը յիշուած պարտքերը շեջուցանել:

2. Դպրանոցիս փակուած 7-դ դասատուներ բանալ՝ գործնական
և տեսական մանկավարժական դասընթացքով և դպրանոցը հասց-
նել հոգևոր լիակատար սեմինարիայի աստիճանի իւր բոլոր անժըխ-
տելի իրաւունքներով:

3. Նոր շինութեան գործը զլուխ բերել:

Ինչպէս տեսնում էք առաջին նպատակը միւս երկուսներին հա-
կադիր է. մինը պահանջում է տարեկան ծախքերի չափը կարճել,
միւսները ահագին նորանոր ծախքեր են պահանջում: Այսպիսի ա-
նելանելի դրութեան մէջ միայն հասարակութեան եռանդուն
ձեռնառութիւնը կարող է քաջալերել ներկայ և ապագայ հոգա-
բարձութիւններին չքնկճուիլ իւրեանց վերայի այդ ծանր խնդիր-

ների բեռան տակ և անտարբերութեան մէջ չընկնիլ՝ ստիպուած գոյով չորս տարին լրացնել մանրմունի դործերով...

Ի նկատի առնելով ուսումնարանիս մեծամեծ կայքերը և կալուածները, յուսալով թէ տարեցտարի դոյա արդիւնքը պէտք է բարգաւաճի և տարեկան եկամուտը աւելի լինի, նկատարենք թէ՛ հոգաբարձութեանց պէտք է յաջողի եկամտի յաւելուածից տարեցտարի մի որոշեալ մասով դպրանոցի բոլոր պարտքը փոքր աւփոքր շնչուցանել, իսկ միւս մասով պիտի կարողանան իրագործել 7-դ դաստան բացումը, — համաձայնեցէք, սորանից աւելի այլ ևս չէ կարելի պահանջել... Նոր շէնքը, որ առ նուազ 50—60 հազար ռուբլի ծախք կը պահանջէ, կը մնայ մեծ մասով հայ հասարակութեան հոգացողութեանը:

Մեր հասարակութիւնը կ'աւելի թէ արդէն հասկացել է դրպրանոցի նոր շինութեան կարևորութիւնը և իւր օգնութեան անհրաժեշտութիւնը: Անցեալ տարի մեծ, պ. Յարութիւն Յուրինեանը 38 ռ. նուիրած է յատկապէս դպրանոցի նոր շէնքի համար: Յուսանք, թէ այս օրինակին պէտք է սկսին հետևիլ շատերը...

Այս կերպ միայն Հայոց և մասնաւորապէս Թիֆլիզի այժմեան սերունդը պէտք է ցոյց տայ, թէ՛ յետ չի ուզում մնալ իւր նախորդներին ներսէս Ե-ի դործը լիակատար անմահացնելու համար:

Ի բոլոր սրտէ ցանկանում ենք, որ յաջողի Ներսիսեան դպրանոցի այժմեան հոգաբարձութեանը ի կատար ածելու վերոյիշեալ մտադրութիւնքը, որոնք մեծ դարկ կը տան դպրանոցի յառաջադիմութեանը, որ ամեն մի հայ սրտին սիրելի է. միւսնոյն ժամանակ ցանկալի է, որ դօկտ. Բաբայեանի հրաւերը նոր ուսումնարանի շինութեան համար Թիֆլիզի հայ հասարակութեան մէջ չմնար ճայն բարբառոյ յանապատի: Սակայն պարտք ենք համարում մի նկատողութիւն աւելացնելու մեծապ. հոգաբարձուի դատողութեանց այդ վերջի խնդրի մասին: Եթէ հոգաբարձութիւնները սպասեն, որ հասարակութեան կողմից այնքան նուիրատուութիւնք հաւաքուին մինչ լրանայ նոր ուսումնարանի շէնքի ծախսը՝ այդ կընշանակէ դործը 30—40 տարի յետաձգել: Այն ինչ՝ ըստ մեր հասկացողութեան, նոյն իսկ այժմեան հոգաբարձութիւնը պէտք է սկսէ այդ դործը, ի նկատի առնելով, որ նոր շինութիւնը աւարտելուց յետոյ հին ուսումնարանի շինութիւնը մինչև անգամ առանց վերանորոգութեանց, իւր շահաբեր տեղադրութիւնով՝ բաւականին

մեծ արդիւնաբեր կալուածք կը դառնայ՝ աւելաց-
նելով տարեկան եկամուտ՝ չենք սխալուի եթէ ասեմք՝ առ-
նուադն 4—5 ՀԱԶԱՐ ՌՈՒԲԼԻ: Այսպիսի նոր եկամուտ աչքի ա-
ռաջ ունեցող հողաբարձութիւնը միթէ չպիտի վստահանայ յատ-
կապէս նոր ուսումնարանի շէնքի գէթ սկզբնական ծա-
խուց համար մի փոխառութիւն անելու. միթէ չի
կարելի յուսալ, որ ապագայ այդ հաստատնոր եկամուտով կա-
րելի կը լինի շինուցանել նոր պարտքի թէ շահը և թէ գլուխը:
Բացի այդ յոյսը պէտք է չմոռանալ, որ նոր շինութիւնը մինչև որ
չսկսուի, դժուար է սպասել հասարակութիւնից առատ նուիրատու-
թիւններ: Եւ ընդհակառակը՝ սկսած գործին անշուշտ ամեն կող-
մից օգնութիւն կը լինի, որ շուտով աւարտ ստանայ: Պարտք ենք
համարում հրաւիրել այժմեան հողաբարձութեան առանձին ու-
շադրութիւնը այս խնդրի վերայ:

* * *

Ծ Ա Ղ Կ Ա Ք Ա Ղ

(Թոշակաւոր հայ ուսանողները Ռուսաստանի Բարձրագոյն Հիմնարկութեանց Ֆէլ:) Ռուսաց կայսերութեան մէջ եղած ութ համալսարաններում 1877 թուին արքունի թոշակ (ստիպենդիա) ստացող ուսանողների թիւը էր 1582: Այդ հաշուից Կովկասեան փոխարքայութեանը բաժին է ընկնում միմիայն 63 տեղ և այն հետագայ չորս համալսարանները մանելու համար՝ Մոսկուայի—45 թոշակ, Օդեսայի—10, Խարկովի—5 և Պետերբուրգի—3: Իսկ Ղազանի, Նիժնի, Վարշավայի և Գորպատի համալսարաններում մեր երկրացոց համար արքունական թոշակ չկայ բաժին տուած: Վերցիշեալ 63 թոշակաւոր համալսարանական ուսանողները 1879 թուին ըստ ազգութեանց այսպէս էին բաժանվում՝

	ամբողջ կովկասցի թոշակաւորք:	դոցա մէջ հայք	վրացիք
Մոսկվայի համալսարանում	45	12	3
Օդեսայի (Նովորոսիսկի)	10	1	5
Խարկովի	5	1	3
Պետերբուրգի	3	»	»
Ամէնը 63		14	11

Սակայն Ռուսաստանի մէջ, բացի համալսարանները, կան բարձրագոյն մասնագիտական ճեմարաններ և ուսումնարաններ, որոնցից տասն և մէկ հիմնարկութիւնք տուած են Կովկասին բաժին 66 թոշակ: Այդ 66 թոշակաւորներից նոյն 1879 թուին 13 հայք էին և 1 վրացի: Ինկատի ունենալով, որ նոյն 1879 թուին ամբողջ փոխարքայութեանս մէջ տէրութեան միջնակարգ ուսումնարաններում (գիմնազիոններում և այլն), որոնք բոլորովին կամ մասամբ համալսարանների համար են պատրաստում, կային ընդամենը 7,357

ուսանողք, որոնցից բուն ռուս 4,286 հոգի, հայք 1,303, վրացիք 947 և այլևայլք 821, — ենթադրելու ենք, որ եթէ համալսարանի և բարձրագույն մասնագիտական հիմնարկութեանց համար այս երկրից պատրաստուած են եղել 100 հոգի, դոցանից մօտ 58-ը պիտի լինին բուն ռուս, մօտ 48 հայ, 13 վրացի և 11 այլևայլք (ընհացի հրէայ, մահմետական և այլն):

Այս հաշիւներից պիտի եզրակացնենք, որ՝

1.) Վերոյիշեալ 63 համալսարանական թոշակներից մօտ 18% , պատրաստուած հայք բաժին են ստացել մօտ 22% -ը, մօտ 13% պատրաստուած վրացիք ստացել են մօտ $17\frac{3}{4}\%$, և մօտ 69% պատրաստուած ռուսք և այլևայլք մօտ $60\frac{1}{4}\%$ -ը: Այս հաշուով առաջի տեղը բռնում են վրացիք (թէև սակաւ առաւելութեամբ), ապա անմիջապէս հայք և ապա ռուսք և այլևայլք միասին:

2.) Հայ ուսանողները ձգտել են դէպի Մոսկվայ (ուր աւելի ծաղկած են նախ բժշկական և ապա իրաւաբանական մասերը), այն ինչ վրացիք աւելի սիրած են Օդեսան (իրաւաբան, պատմական և բնական) և ապա Խարկովը և Մոսկվան հաւասարապէս:

3.) Տասնամէկ մասնագիտական հիմնարկութեանց մէջ 66 թոշակաւորներից մօտ $19\frac{1}{4}\%$ հայ են, մօտ $11\frac{1}{2}\%$ վրացի և $78\frac{3}{4}\%$ ռուսք և այլն:

4.) Մասնագիտութիւններից հայքը ընտրել են Վազարեան ճեմարանը կամ լիցէոնը (արևելեան լեզուների) — ամբողջ 9 թոշակաւորից 6-ը հայ, Մոսկվայի տեխնիկական ուսումնարանը (8 հոգուց 4-ը հայ), Պետերբուրգի ճարտարապետական ուսումնարան (3-ից 1ը հայ), Մոսկվայի Պետրովսկի երկրագործական ակադեմիան (5-ից 1ը հայ) և Մոսկվայի Կոստանդինովսկի մէժէվոյ ինստիտուտ (իրաւաբանական) — 6-ից մէկը հայ: Իսկ միայն մի վրացի ընտրել է իւր համար Ումանի երկրագործական ուսումնարանը:

5.) Համալսարաններում և մասնագիտական բարձրագույն ուսումնարաններում եղած 129 արքունական թոշակաւորներից 1879 թուին էին հայք 27 հոգի կամ մօտ 21% , այնինչ միջնակարգ ուսումնարանների մէջ պատրաստուածների թւոյն համեմատ (18%) պիտի լինէին մօտ 23 հոգի, վրացիք էին 12 հոգի կամ մօտ 9% , այնինչ պիտի լինէին (13%) մօտ 17 հոգի, իսկ ռուսք և այլևայլք միասին էին 90 հոգի կամ մօտ 70% , այնինչ պիտի լինէին (69%) մօտ 89 հոգի: Ասել է թէ ռուսք և այլևայլ ազ-

գութիւնը այնքան են արքունական թոշակաւուր) որքան և իրաւունք ունէին իսկապէս, այնինչ մնացած երկու ճազգութեանց մէջ հայք յառաջ են (23-ի տեղ 27) քան վրացիք (17-ի տեղ 12): Այս իրողութիւնը հասկանալու համար չպէտք է մոռանալ, որ զոնէ Թիֆլիսի գիմնազիոնում ամենալաւ ուսանողներից հայք միշտ մեծամասնութիւն են կազմել:

(Հանրապետութեան մասին վեպի վրայ) Մակօլէյն ասել է մի անգամ, թէ Լօնդօնը աշխարհի ութն հրաշալիքներից մէկն է: Մեծ պատմաբանի այս խօսքը կարող է իրաւացի լինել, բայց հոգալաւոր մատենագիրը մի բան չէ նկատել: — Թէ այն հրաշալիքը իւր ծոցում մի աւելի մեծ հրաշալիք ունի: Լօնդօնում հարիւր հազարաւոր շրթունքներ նքանջանալով են կրկնում այս հրաշալիքի անունը: Ամէն մէկ երեխայի, ամէն մէկ կնոջ, ամէն մէկ մարդու ծանօթ է այս անունը. — Վիտելլոյ, այն անձը, որ ամենայն իրաւամբ հանրապետական է անուանում իրան: Վիտելլոյ մեր օրերի վաճառականական հնարագիտութեան ու եռանդեան կատարելատիւն է: Այս համարձակ ու խոհական անձը 15 տարի առաջ միայն զգեստեղէնի ու սպիտակեղէնի մի խանութ ունէր, իսկ այսօր նա ամբողջ աշխարհի առաջին մանրավաճառն է: 1865-ին վեստրուրնէ — Գրալու, որ այն ժամանակ երկրորդ կարգի մի արուարձանի փողոցներից մէկն էր, մի համեստ խանութ բացաւ: Նա ստիպուած էր ինքն անձամբ իւր խանութը բանալու, սրբելու, մաքրելու, բայց արդէն այն ժամանակից սկսած նա մի սկզբունք ունէր, որից երբէք և ոչ մի հանգամանքում չչեղունեցաւ. Ոչ դքի ապառիկ չէր տալիս, այլ միայն կանխիկ էր վաճառում, բայց վաճառում էր միայն լաւ ապրանք և խիստ էփան գնով՝ իւր խանութումն ունեցած ամէն մէկ տեսակ ապրանքի համար մի թեթեւ շահով զոհ էր լինում: Շուտով նա ամենապատահելի և ամենաէփան վաճառականի համբաւ ստացաւ ամբողջ Լօնդօնում և այսպիսով իւր բոլոր ախոյեանների դէմ ահագին առաւելութիւն ստացաւ: Իւր պաշտօնեաները շատացրեց, խանութն ընդարձակեց, սկզբնական ապրանքների վերայ հնազանդեալ նոր տեսակներ աւելացրեց, սկսեց ընկերութիւնների և խմբերի դէմ մրցել, իւր անխնայ աշխատութեամբ և առևտրական հաշուած հնարագիտութեամբ փախցրեց

նոցա ասպարէզից և վերջապէս մի այնպիսի դրութիւն ձեռք բերեց, որի նմանը բոլոր աշխարհքում չի գտնուել: Այսօր չկայ մի բան, որ մարդկային երեւակայութիւնը հնարած կամ համարձակ ձեռնարկութիւնը պատրաստած լինի ու վիտելեյի մօտ նորա ամենալաւ ու ամենակատարեալ տեսակը չգտնուի: Առաջին հայեցողածով այս ծիծաղելի չափազանցութիւն կը թուի, բայց այնու ամենայնիւ միանգամայն ճշմարիտ է, և համոզուելու համար բաւական է մի պոռոտ անիւ նորա խանութների ու մթերանոցների մէջ: Վիտելեյի այս առևտրական հիմնարկութիւն իւր մէջ է առնում մի ամբողջ փողոց և երկու ուրիշ փողոցների մեծագոյն մասերը: Իւր խանութները շատ աւելի ընդարձակ տարածութիւն են բռնում քան թէ Բուքինգհամի դքսի ապարանքը: Այդ հիմնարկութեան մէջ պարապած են 4000 գործակատարներ, հաշուապահներ, աղախիններ և այլն, որոնցից 1800-ը նոյն տան մէջ են բնակում և այնտեղ կերակրւում: 150 գործակատար ամենայն օր մինչև երեկոյ պարապած են նամակներ բանալով, կարգի դնելով ու նրանց պատասխանելով, որոնց թիւը իւրաքանչիւր օր 3—4000-ի է հասնում և որոնք գալիս են ամենայն կողմերից: Միայն Լօնդօնի մէջ ապրանք մատակարարելու համար պէ վիտելեյը պարապեցնում է 140 մարդ, 120 ձի և 70 կառք: Հիմնարկութիւնը 112 զանազան մասերի է բաժանուած և ունի իւր մէջ չորս կուր (մարմնամարզական, նուագածութեան, գրականական և ընկերական), այլ և նաւակազնացների ընկերութիւն, նուագածուների մի գեղեցիկ խումբ և դրամատիկական ու խմբերգչական ընկերութիւններ: Իւրաքանչիւր շաբաթ պարոն վիտելեյից հրաւիրուած և առատաձեռն վարձատրուած մի հմուտ անձն այդ հիմնարկութեան մէջ մի դասախօսութիւն է անում գիտութեան, պատմութեան, արուեստի կամ գիւտերի որևէ կէտի վերայ: Գտնվում են այնտեղ նաև եթովպական երգիչների մի խումբ, եկեղեցական նուագածութեան մի ընկերութիւն և այլն, և բոլոր այս ընկերութիւններն ու խմբերն զուտ այդ հիմնարկութեան մէջ ծառայողներին են բաղկացած: Ծառայող օրիորդները որոնք թուով 2300 հոգի են, ազատ ժամերում պէ վիտելեյի հաշուով նուագածութեան, նոր լեզուների և զճաղրութեան դասեր են առնում: Պէ վիտելեյը ձմեռուայ շրջանում վեց փառաւոր պարահանդէսներ է սարքում և մի պարահանդէս էլ ընթրիքով ստորին կարգի ծառայողների, բեռնակիրների, կառապանների, աստղապանների, գիշերապահների և սոցա նմանների համար:

Պ. Վիտելյի տունը պատրաստում է ամէն հնարաւոր ձևա-
 դորձները: Նա մնագործ է, սեղանաւոր, դաշնակաշէն, ածխավա-
 ճառ, թատրոնի դորձակալ, լամպա և երկած ծախող, կառք շի-
 նող և վարձու տուող, համեմատաճառ, հորելոյ և սպորանքներ ծա-
 խող, դիւակահար, վարձակալ, դեախն փնէլ—վաճառելու գործակալ,
 հայարար, տակառագործ, տպարանատէր, ձարտարապետ, օրօրոց և
 դազաղ շինող, դերձակ, խոհավաճառ, ոսկերիչ, լուծայափոխ, մըր-
 դավաճառ, անուշահոտ իւղեր պատրաստող, սալիւրիչ, պատառա-
 գործ, մի խօսքով, ինչ որ ուզում ես: Գնդասեղից սկսած մինչև
 պալատի կահ կարասիք ինչ որ ուզես գտնվում է այդ հաստատու-
 թեան մէջ: Մի օր մի միլիոնատէր դալիս է պարոն Վիտելյի մօտ
 և կամենում է մի տարօրինակ պահանջով շշկլացնել նորան: «Ինձ
 հարկաւոր է մի փիղ», ասաց նա, «որպէս զի իմ երեխաներին ման
 անձի Մ...ում գտնուած իմ մեծ պարտիզում: Ունի՞ք մինը ինձ հա-
 մար:—«Եղուց կէսօրին սուրհանդակի կառավարով, որ զնայու է
 դէպի Մ., մինը կ'ուղարկեմ ձեզ: Այս երեկոյ արդէն ուշ է, չի կա-
 բելի նրան փոխադրել այնտեղ, եթէ չէք կամենում առանձին շո-
 քեկառք վարձել: Փիղը շատ մատաղահաս է, բայց և շատ զեղեցիկ
 ու լաւ ընտանեցած: Գինը 100 ոսկի է, 'ի հարկէ կանխիկ ինչպէս
 որ իմ սովորութիւնս է և ինչպէս որ ձերդ լօրդութիւնը արդէն
 զիտէ: Լօրդ Բ. քիթը քաշ տուած հեռացաւ: Մի ուրիշ ճշմա-
 րիտ անցք էլ տեղի է ունեցել, որ արժէ պատմել: Մի երիտասարդ
 դատաւոր, որ նշանակուել էր Հնդկաստանի դատարաններից մէկի հա-
 մար, ձանապարհին պէտք եղած ամէն բան և միւսնոյն ժամանակ
 Հնդկաստանում սարքուելու համար անհրաժեշտ եղածները գնեց
 Վիտելյից: Հաշիւը, որ մի քանի հարիւր ոսկու էր հասնում, հա-
 շուակալին ներկայացնելու հետ էր որ ինքն Վիտելյը դիպուածով
 ներս մտաւ: Երիտասարդ դատաւորը խօսակցութիւն սկսեց նորա
 հետ, և ծիծաղելով գոչեց. «Գուք ինձ արդէն ամէն բան հայթայ-
 թեցիք, ինչ որ ինձ Հնդկաստանում հինգ տարի մնալու համար
 հարկաւոր է: Այժմ միայն մի բան պակաս է մնում ինձ և ես
 կարծում եմ, որ դուք սոստիկ կը շշկլուէիք, եթէ այն էլ պահան-
 ջէի ձեզանից: Ինձ հարկաւոր է մի ամուսին: «Ներեցէք», պատաս-
 խանեց վաճառականը, «ես կարող եմ ձեր պահանջը խօղոյն կատա-
 րիլ: Ես կ'առաջարկեմ ձեզ մի ամենազեղեցիկ, ամենաշնորհալի և
 կատարելատիպ մի տիկին, որպիսիներին կարելի է համարձակ յար-

գեղ: Նա առհմական ազնուական մի պատարի աղջկէ է, որ պատիւ է անում ինձ իմ հիմնարկութեան ճիւղերից մինը կառավարելու: Եթէ թոյլ կը տաք, ես այս սիրածան օրիորդին կը ներկայցնեմ ձեզ: Ասած, կատարած: Նրիտասարգը յափշտակուեցաւ օրիորդի գեղեցկութիւնից, սա էլ նորան զուր եկաւ — և երեք շաբաթից յետոյ հարսանեաց հանգէսը կատարուեցաւ: Աինք իւր մարդու հետ Հընդ-կաստան զնաց, ուր նա ամբողջ երեք տարի տան ու ընկերութեան զարդն եղաւ:

Ես, ինչպէս տեսնում էք, ՚ի զուր չէի պնդում թէ աշխարհի վերայ չկայ մի բան, որ կարելի չլինի ձեռք բերել վիտելիյի այս հանրապաճառի մօտ:

«Presse».

(Արարի «շխարհի (օթշառ) հայ»): Վերջի արեւելեան պատերազմից յետոյ ռուսաց ձեռք բերած Արսի աշխարհում կամ նահանգում տակաւին ճշդութեամբ չէ որոշուած բնակչաց թիւը, որովհետեւ մահամեական տարրը դեռ ևս գաղթում է և կարող է գաղթել մինչև ներկայ տարուայ աշունքը: համաձայն դաշնադրութեան: Այդ պատճառաւ տէրութիւնը կանոնաւոր մարդահամար դեռ չէ սկսած: Սակայն և այնպէս տարեցտարի տեղեկութիւններ են ձեռք բերում բնակչաց քանակութիւնը մօտաւորապէս որոշելու համար: Թէև այդ թուանշանները ճիշդ չեն և ոչ արժանահաւաստ կարող են լինել, այնուամենայնիւ մի մօտաւորապէս գաղափար կազմելու համար յատուցեալ բերում մեր ձեռքը անցածը.

1879 թուի վերջին պաշտօնապէս հայոց թիւն էր	
կարս քաղաքում	3,178 հոգի հայ.
Թախթի գաւառում	4,020 » »
Խօրասանի գաւառի իւրում	1,554 » »
Վոսխովի	10 (?) »
Օլթի քաղաքում	322 » »
Օլթիի գաւառում	133 » »
Զարուշատի (և Ախրաբայ) գաւառում	10 (?) »
Կաղզմանի գաւառում	2,990 » »
Շորաքեալի գաւառում	11,561 » »
Արդահանի (և Գեօլ) գաւառում	500 (?) »
Ամէնը	24,278 հոգի հայ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Վերջին արևելեան պատերազմից յետոյ, Բերլինի դաշնադրութիւնը Թուրքիայի վրայ մի քանի պարտաւորութիւններ դրեց, որ Բ. Դուռը, որքան և ծանր լինէր, պիտի յանձն առնէր կատարել, քանի որ Սուլթանի ներկայացուցիչները այդ պարտաւորութիւնները եւրոպական պետութիւնների ներկայութեանը հանդիսաբար ընդունել և իրանց ստորագրութեամբ սրբագործել էին: Եւ յիրաւի դաշնադրութիւնը կնքուելուց յետոյ, վեհաժողովի որոշումները սկսան հետզհետէ գործադրուիլ: Բուժմանիան և Սերբիան իրանց վասալական դրութիւնից ազատուելով՝ անկախ տէրութիւններ ճանաչուեցան, և առաջինը Բէսարաբիայի փոխարէն տաճկական Դօբրուջա նահանգը ստացաւ, իսկ երկրորդի սահմանները մի քանի քաղաքներով ընդարձակուեցան: Բուլղարիան, որի ազատութեան անունով սկսուելէր պատերազմը, Թուրքիայից բաժանուեցաւ և առանձին հարկատու իշխանութիւն կազմեց. իսկ մի մասը, Արևելեան Բուլղարիան, ուր բուլղարների հետ խառն բնակում էին և յոյները, տեղական ինքնավարութիւն ստացաւ: Դաշնադրութեան այս կէտերը գործադրուելուց յետոյ, մնում էր յաջորդ աւելի դժուար մասերի կատարումը, որոնց մէջ առանձին կարեւորութիւն ունէին Բոսնիա տանի և Չերնօգորիայի հողային վարձատրութեան խնդիրները և Հայաստանի բարենորոգութիւնների հարցը: Սակայն Թուրքիան պատերազմի հարուածից փոքր ինչ սթափելով, երբ իւր երկիրները թշնամիների բանակներից մաքրուած տեսաւ, զգաց իւր յանձն առած զոհողութիւնների բոլոր ծանրութիւնը և մտածեց բանը ձգձգել, յուսալով թէ մի անակնունկի դէպք կ'ազատէ նորան դաշնութեան բաժակը մինչև յատակը ընկելուց: Անցեալի օրինակները աչքի առաջ ունենալով, Բ. Դուռը յոյս ունէր թէ եւրոպական

պետութիւնների մէջ այս կամ այն առիթով տարածայնութիւններ կը ծագին, հին ոստիութիւնները կ'արծարծուին, որոնք 1853-ի դէպքերը կը նորոգեն, և ինքը ոչ միայն ներկայի դժուարութիւններն կ'ազատուի, այլ գուցէ նաև պատերազմից առաջ ունեցած դրութիւնը ձեռք կը բերէ:

Պէտք է խոստովանել որ Թուրքիային ոչ սակաւ նպաստեց այս խաբուսիկ յոյսերով օրօրուելու Անգլիայի նախորդ կառավարութիւնը իւր երկմիտ և մասամբ անգործունեայ քաղաքականութեամբ: Լորդ Բիկոնսֆիլդը, հետեւելով Անգլիայի աւանդական քաղաքականութեանը, թէև պաշտօնապէս համամիտ ու համակարծիք էր ցոյց տալիս իրան միւս պետութիւններին, բայց ձեռքի տակից սկսեց Թուրքիայի կարծեցեալ շահերը պաշտպանել և, որ ցաւալի է, արևելեան քրիստոնեաների արդարացի պահանջումների առաջ խուլ մնալ: Լորդեր էին պտտում մինչև անգամ թէ Անգլիայի առաջին նախարարը իշխան Բիսմարկի հետ մի դաշնակցութիւն է պատրաստում, որով Եւրոպան երկու մեծ բանակների պիտի բաժանուէր. մէկ կողմից Անգլիան, Վերմանիան և Աւստրիան, և միւս կողմից Ֆրանսիան, Ռուսաստանը և Խոսարիան: Բայց յանկարծ անգլիական խորհրդարանի ընտրութիւններն եկան և Բիկոնսֆիլդի բոլոր հաշիւները խորտակեցին այն ժամանակ երբ նա իւր դրութիւնը ամէնից հաստատուն էր կարծում: Կառավարութեան զեկը տօրիների (պահպանողական) ձեռքից վիզ եր (ազատական) ձեռքն անցաւ: Նոր կառավարութեան գլուխը, որ լորդ Բիկոնսֆիլդի դէմ յանձն առած արշաւանքի ժամանակ բարձրաձայն քարոզում էր թէ «Արևելքը պէտք է արևելեան քրիստոնեաներին պատկանի», իւրաքանչեւ ին իւր սահմանների մէջ, հէնց սկզբից վճռեց զօրաւոր միջոցների դիմել Բերլինի դաշնագրութիւնը գործադրելու, որ թէև իւր գործը չէր, բայց Անգլիայի պատիւը պահանջում էր անկատար չթողնել: Այս դժուար գործը յաջողութեամբ գլուխ տանելու համար՝ Վադստոնը մտածեց որ Անգլիան ոչ մենակ և ոչ այս կամ այն պետութեան գործակցութեամբ պիտի ներդրուէր, այլ զաշնակցութիւնը ստորագրող բոլոր տէրութիւնների համաձայնութեամբ: Առաջին ստիպողական խնդիրը որ հարկ էր առանց յետաձգելու լուծել, Չեռնօգորիայի վարձարութեան խնդիրն էր. որովհետև հետև այս փոքրիկ իշխանութիւնը տեսնելով որ Թուրքիան չէ շտապում իրան հասանելիք երկրները յանձնել, զէնքը ձեռին սպառա-

նուստէր եւրոպական խաղաղութիւնը վերականգնելու և գոցել նոր հանգած հրդեհը կրկին արծարծելու: Ահա Ջէմսի արքունիքի առաջարկութեամբ կայացաւ եւրոպական համաձայնութիւնը, որի անմիջական արդիւնքն եղաւ միացեալ նաւատորմիդների Արևելք ուղարկուիլը. և որպէս զի այս ծովային ցոյցը պէտք եղած ազդեցութիւնը անէ, պետութիւնները ստորագրեցին մի համերաշխութեան թուղթ, որով խոստանում էին ընդհանուր դործին նպաստել առանց շահասիրական քաղաքականութեան հետամուտ լինելու: Այս հանգամանքների մէջ, Թուրքիայի տեղ մի ուրիշ պետութիւն պիտի համոզուէր որ կանոնի ժամանակը անցել է. և թէ պէտք է անկեղծութեամբ յանձն առնէ իւր պարտաւորութիւնները կատարելու: այց. նա չհրաժարուեցաւ իւր սովորական ոլոր մոլոր քաղաքականութիւնից: Մինչ մէկ կոյմից հաւատացնում էր թէ պատրաստ է Եւրոպայի պահանջումները կատարելու. և միայն մի քանի զեջումներ է խնդրում, միւս կողմից ձեռքի տակից ստեղծում էր Ալբանական միութիւնը, մինչև վերջին բոպէն յուսալով որ եւրոպական համաձայնութիւնը կը քանդուի և միացեալ նաւատորմիդը Դուշինիօի առաջիկը քաջութիւն անց մի արդիւնքի հասնելու: Բայց Բ. Գրան բոլոր մեքենայութիւնները գուր եղան, և ի վերջոյ Դուշինիօն իւր շրջականերով յանձնուեցաւ չերնօգօրցիներին:

Չերնօգօրիայի խնդրին պիտի հետեւէր: Զուռնաստանի խնդրի լուծումը: Վերջին պատերազմի ժամանակ յոյները մի քանի անգամ զէնք առնելով վրայ էին իրանց երկրի սահմանները ընդարձակելու նպատակով, բայց եւրոպական արքունիքները չէ մանաւանդ Անգլիան յորդորեց նոցա տեղերը հանգիստ մնալու, խոստանալով որ այդ խոհեմութեան փոխարէն իրանց բաժինը կը ստանան խաղաղութիւնը կնքելու ժամանակ: Եւրոպայի առաջին համակրութեան նպատկով Զուռնաստանի նկատմամբ նոյն եղաւ, որ այս փոքրիկ թաղաւորութեան պատուիրակներին թոյլ տրուեցաւ մասնակից լինել վեհաժողովի նստերին: Թէև լոկ խորհրդակցելու և ոչ ձայն տալու իրաւունքով: Դանիսդութեան յօդուածներից մէկը իրաւունք տրուեց Զուռնաստանին իւր սահմանները սեղելու: Թուրքիայի փոխադարձ համաձայնութեամբ, իսկ ի դէպս տարածայնութեան, Եւրոպան յանձնէր առնում միջնորդի դեր կատարելու: Հասկանալի է որ այսպիսի անորոշ արդմանադրութիւնից մեծամեծ դժուարութիւններ պիտի

ծագէին. Գուաստանը բնակաւորաւ պիտի ձգտէր որքան կարելի է աւելի ստանալ. իսկ Թուրքիան իւր կողմից պիտի աշխատէր չնչին բանով դործը վերջացնել: Հաղիւ թէ խաղաղութիւնը կայացաւ որ բանագնացութիւնները սկսան իրիւր կողմերի մէջ. բայց ոչինչ դործ նախանելք չունեցան. հարկ եղաւ վերջապէս որ Արոսպան միջամտալինի: Մինչ արեւմտեան դիւանագլխութիւնը զբաղուած էր ջերմօգործայի գործով, Բէրլինում դուսարժեցաւ մի դեսպանախորհուրդ որի որոշումները Գուաստանի համար աւելի նպաստաւոր էին քան որքան այս վերջինը կարող էր յուսալ: Թուրքիան պարտաւոր չհամարեց իրան ընդունելու մի դեսպանախորհուրդի որոշումները, որին ինքը մասնակից չէր եղել. և որ Գուաստանին տալիս էր Եպիրոսի ու Թեսաղիայի մեծ մասը: Այն ժամանակ Անգլիան առաջարկեց ծովային ցոյցը շարունակել. Բերլինի դաշնագրութեան մնացած յօդուածներն կատարման համար և միացեալ նաւատորմիդը, Գուլլենիօի ջրերից Կոստանդնուպօլսի առաջ տեղափոխել: Առաջարկութիւն եղաւ մինչև անդամ օսմանեան կայսրութեան նաւահանգիստները կապել և չթող տալ Սուլթանին իւր հետաւոր նահանգների հարկերը ժողովելու: Բայց Գերմանիան չհամաձայնեցաւ այնքան առաջ գնալ. նորա օրինակին հետեցան Ասորիան, Ֆրանսիան և Ռուսիան. և յիշեալ պետութիւնները հետզհետէ իւրանց նաւերը Արեւելքից յետ կանչեցին: Այս միջոցաւ Կասկած չկայ որ Անգլիայի առաջարկութիւնը չէր կարող յաջողութիւն գտնել. քանի որ Երոսպայի հասարակական կարծիքը հակառակ էր ծովային ցոյցին, որ թող միջոց էր համարվում Թուրքիայի վրայ ազդելու և ինչպէս առաջին փորձը ցոյց տուեց, կարող էր անախտանելի կերպով Եւրոպական խաղաղութիւնը վրդովել: Ֆրանսիական լրագիրները սկսան ուղղակի յարձակուիլ հասարակական կապեալեան կառավարութեան վրայ, որ իւր ղեւշաւոր քաղաքականութիւնը թողած էր Եւրոպական համաձայնութեան մէջ մտաւ. և արտաքին գործոց նախորդ նախարարի անկումը մասամբ բացատրեցին այն ջերմ մասնակցութեամբ որ այս պետական անձը ունեցաւ արեւելեան գործերի մէջ: Նոյն ելք էր միտւմ Գուաստանին այս հանգամանքների մէջ: Ղեկ և աւելի յաջող ժամանակի սպասել թէ բոլոր միջոցների դիմել: Նրկար տատանելուց յետոյ, երբ արեւմտեան դիւանագլխութեան յաջողութիւնից յոյսը կտրեց, որոշեց դործը գէնքերի բազմին յանձնել: Նրկրի նախարարութիւնը

փոխուեցաւ, և նոր նախարար կոմննդուրոսի անցեալ տարուան վերջերը ազգային ժողովում արտասանած ճառը անակնունելի կերպով վողովեց բոլոր պետական անձանց որոնք յոյս ունէին Չերնօգորիայի խնդրից յետոյ փոքր ինչ ժամանակ խաղաղութիւն վայելել: Պարզ էր որ մի նոր վտանգ էր սպառնում Արևելքի և Նւրուպայի խաղաղութեանը, և դիւանագիտական բոլոր միջոցները անզօր էին եղել այդ վտանգի առաջն առնելու: Օսմանեան Դուռը, չնայելով իւր բոլոր մեքենայութիւններին, չկարողացաւ քնեցնել կամ գոնեա յետաձգել հելլենական խնդիրը: Ընդհակառակն նա իւր վարմունքով աւելի զայրացրեց յայնեքին, որոնք անձարացած վճռեցին յանձն առնել ամէն զոհողութիւն որ պահանջում էր նոցանից ազգային պատիւը:

Իրերի այս դրութեան մէջ թշնամական դործողութիւնները արդէն սկսած կը լինէին, եթէ զանազան հանգամանքներ երկու կողմերի պետական անձանց չտոկպէին սառնարիւնութեամբ մտածելու պատերազմի ծանրակշիւ հեռեանքների վրայ: Յոյները շատ լաւ հասկանում են թէ ինչ ազեաալի ելք կարող է ունենալ իրանց համար մի պատերազմ Թուրքիայի հետ, որ թէ և տկարացած ու աղքատացած, բայց և այնպէս այնքան զօրութիւն ունի որ հեշտութեամբ կարող է Յունաստանի նման փոքրիկ թագաւորութիւնը ընկճել: Սորա ապացոյցն այն է որ պատերազմի պատրաստութեան առաջին օրերում հարուստ դասը սկսաւ բազմութեամբ երկրից դուրս գալով: Եւտոյ թէ և հայրենասիրութիւնը յաղթեց այս առաջին երկիւղին և բոլոր յոյն երիտասարդութիւնը ազգային դրօշակի տակ խմբուեցաւ, այնու ամենայնիւ ոչ ոք չէ կասկածում որ եթէ մինչև անգամ եւրոպական նաւախմբերը օսմանեան նաւատորմի ճանապարհը կտրեն ծովի վրայ, Սուլթան չամիդի ցամաքային զօրութիւնը մի քանի օրում Աթէնքի առաջ կը հասնէր: Հասկանալի է թէ այս ձախորդ դէպքում Յունաստանը ինչ կը վաստէր, նորա երկիրը ոտնակոխ կը լինէր, այն քիչ զօրութիւնը որ ունի երկար ժամանակի համար կը սպառուէր և հաւանականաբար աւելի քիչ կը ստանար քան որքան առաջարկում է նորան այսօր իւր ոտխը: Բայց և Թուրքիան շատ բաների վրայ ունի մտածելու առաջին թնդանութը արձակելուց առաջ: Յայտնի է որ Բուլղարիան և Արևելեան Բալկան տեղիւն են իրանց վիճակից և

միայն մի առթի են սպասում իրանց ցանկացած միութիւնը գլուխ բերելու համար: Յայտնի է նոյնպէս թէ ալբանական միութիւնը որ Դուռը անխորհրդաբար ստեղծել էր ջերնոգորիայի դէմ, այսօր իւր վիճակից գոհ չէ և թէ պատերազմը սկսուի, այս պատերազմասէր ժողովուրդը անգործ մնալու դիտաւորութիւն չունի: Եւ չենք խօսում Թուրքիայի ասիական նահանգների վրայ, ուր մտքերը անշուշտ ամբոխուած են, և ո՞ր գիտէ թէ Սուլթանի այս հպատակները ինչ դիրք կը բռնեն եթէ կենտրոնական իշխանութիւնը մի ճգնաժամի հանդիպի...

Այս բոլոր հանգամանքները աչքի առաջ ունենալով, հեռատես անձինք գուշակում էին որ երկու հակառակորդների զբոլորումը գրութիւնը երկար չէր կարող տևել: Արդարև նորերումն, հելլենական կառավարութեան գլխաւոր նախարարը, պ. Կոմնոպուրոսը, պատգամաւորներից մէկի հարցապնդման պատասխանելիս՝ առաջունից չափաւոր ու խոհեմ լեզուով խօսեցաւ. նա յայտնեց թէ կառավարութիւնը դիտաւորութիւն չունի առ այժմ բուն միջոցների դիմել, և թէ Յունաստանը վստահութիւն ունի Արոպայի բարեադակամութեան վրայ: Համարեա միւսնոյն ժամանակ Կոստանդնուպոլսից եկած մի հեռագիր իւր խաղաղասիրական բովանդակութեամբ ցոյց տուեց որ Դուռը պատրաստ է իւր կողմից մի քանի զեջուլութիւններ անելու: Այդ հեռագրի հիման վրայ, որով Թուրքիան առաջարկում էր ընդհատուած բանադնացութիւնները սկսել Բերլինի դաշնադրութեան սկզբնական պայմանները կատարելու համար, եւրոպական պետութիւնները դարձեալ յանձն առին իրանց միջնորդական դերը: Անգլիայի լիազօր դեսպան պ. Դօշէնը Կոստանդնուպոլսի վերադառնալիս՝ անցկացաւ Բերլինով ու վերնալով, ուր նորան յանձնուել էր անշուշտ իշխան Բիսմարկի և բարձն չայմերլէի հետ մի ելք գտնել այս կնճռոտ խնդրին, և հաւանական է թէ այս գործի մէջ Վերմանիայի առաջին նախարարը այնքան աննշան դեր չէ խաղում որքան կամենում են հաւատացնել գերմանական լրագիրները և թէ ներկայ հանգամանքներում նորա ձայնը ամէնից աւելի կարող է լսել լինել Կոստանդնուպոլսում: Բայց ուր պիտի լինին բանադնացութիւնները. արդեօք Կոստանդնուպոլսում թէ ուրիշ եւրոպական քաղաքում: Արդեօք դեսպանախորհուրդ կը դումարուի թէ կը բաւականանան սկզբնական երկու հակառակորդների հետ բանակցելով: Վերջապէս որո՞նք են այս գործի էական և վերջ-

նական պայմանները: Այս հարցերին զԺուար է անպիտմի որոշ պատասխան տալ, քանի որ դեպքաններին խօստածնու գործածը պաղտնի է պահվում: Սակայն հաւանական է երևում որ բերլինի դեպքանախորհրդի որոշումները ամբողջապէս գործադրուելու չեն, որ Մէյցովն և Եանինան, որոնց մասին է մեծ վէճը, Թուրքիային կը մնան: Ինչպէս և իցէ, ենթադրելով անգամ թէ դեպքանախորհրդի գծած սահմանները զգալի փոփոխութիւններին կ'ենթարկուին յօգուտ Թուրքիայի, Զուստանը այնուամենայնիւ բաւական ընդարձակ երկրներ ստացած կը լինի և ուրեմն այնքան էլ աժգոհ մնալու պատճառ չի ունենալ:

Արեւելեան գործերի այսպէս կաղեկաղ գնալու մի պատճառն էլ այն է որ բրիտանական կառավարութիւնը զբաղուած է իւր սեպհական գործերով, թէ ներսը և թէ դուրսը: Անգլիան եւրոպական երկրների մէջ միակ տերութիւնն է որ աշխարհի ամէն մասերում մեծամեծ շահեր ունի պաշտպանելու որոնք նորա պետական անձանց բոլոր ուշադրութիւնը զրաւում են և անխոնջ գործունէութիւն են պահանջում նոցանից: Մեծ Բրիտանիայի իշխանութեան տակ զանուած ընդարձակ երկրները անպառելի հարստութեան աղբիւրներ են նորա համար, բայց յաճախ մեծամեծ դժուարութիւններ էլ են պատճառում որոնք երբեմն մէկ տեղ երբեմն միւս տեղ են ծագում, և կենտրոնական իշխանութիւնը ստիպուած է միշտ աշարջութեամբ հսկել որ իւր հիղինականութիւնը անդրդուելի մնայ ամենահեռաւոր նահանգներում: Հազիւ թէ Աւգանիստանի և Զուլուզների պատերազմը վերջացաւ, որ անգլիական զօրքերը մի նոր արշաւանք յանձն առին Աֆրիկայի բօէրների դէմ: Բօէրները մեծ մասամբ հոլանդացի գաղթական ժողովուրդներից են բաղկացած, որոնք Աֆրիկայի հարաւային մասում հաստատուելով հիմնել էին այնտեղ Անդրվալեան հասարակապետութիւնը: Այս փոքրիկ երկիրը կատարեալ ազատութիւն էր վայելում մինչև 1838 թիւը, երբ Անգլիան մտածեց իւր իշխանութեանը ենթարկել նորան: Բօէրները գէնք առին և Պրետորիոսի առաջնորդութեամբ պատերազմեցին իրանց անկախութեան համար, բայց յաղթուելով ստիպուեցան ճանաչել Անգլիայի գերիշխանութիւնը: Օգուտ քաղելով Զուլուզների պատերազմից, բօէրները անցեալ տարի կամեաւորում էին զուլու բարձրացնել անգլիայի խոստացան անկախութիւն տալ նոցա, եթէ չէզոքութիւն կը պահպանեն: Պատերազմից յետոյ

բանագնացութիւնները սկսան, բայց բրիտանական կառավարութիւնը չհամաձայնելով անպայման ազատութիւն տալ բօէրներին, այս վերջինները զէնքի գիմեցին իրանց իրաւունքների պաշտպանութեան համար: Նորերումս մի կատաղի պատերազմ տեղի ունեցաւ, որ ազէտալի եղաւ անզլիացոց համար. մի զօրագունդ համարեա ամբողջապէս կոտորուեցաւ կամ գերի ընկաւ. նոյն իսկ գլխաւոր հրամանատար Կօլէյը պատերազմի զաշտում ընկաւ: Այս պարտութեան զոյժը անասելի տպաւորութիւն գործեց բրիտանական ազգի վրայ. ամէնքը այնպէս զայրացած են ինչպէս Կաբուլի կոտորածից յետոյ: Կառավարութիւնը, որ բօէրների խնդիրը կարգի դնելու վրայ էր, էլ հաշտութեան վրայ չէ կամենում խօսք լսել մինչև որ իւր զէնքերի պատիւը չվերականգնէ: Գեներալ Բոբէրտսը, Աւղանիստանի հերոսը, նշանակուեցաւ Կօլէյի տեղ և նոր զօրագնդեր պատրաստվում են Անդրվալ ուղարկուելու:

Աւելի մեծ դժուարութիւնների է հանդիպում Անգլիայի այժմեան կառավարութիւնը Երլանդիայի կալուածական խնդրի մէջ: Յայտնի է որ ազատականները իշխանութեան հասնելուց յետոյ պիտի աշխատէին իրլանդական օրէնքների մէջ եղած գեղձմունքները բարեփոխել՝ կալուածատէրերի և վարձակալների յարաբերութիւնները աւելի արդար սկզբունքների վրայ հիմնելով: Բայց Երլանդիայում ծագած անկարգութիւնները, անկարգութիւններ որ քանի զնացին աւելի ծանր կերպարանք ստացան, ժամանակ չտուին կառավարութեանը իւր դիտաւորութիւնը առաջ տանելու և զլաղատոնը, փոխանակ կալուածական օրէնքները ներկայացնելու, խորհրդարանից պահանջեց և ստացաւ ընդարձակ իրաւունքներ բռնն միջոցներով զսպելու իրլանդական անկարգութիւնները: Այս առիթով աղմկալի տեսարաններ տեղի ունեցան խորհրդարանում: Երլանդական պատգամաւորները, որոնց առաջնորդն է Պարնէլը, իրանց ընդդիմաբանութիւններով ամէն տեսակ խոչընդոտներ էին հանում, որպէս զի բանը ձգձգէին և կառավարութիւնը իւր ցանկացածը չկարողանայ ստանալ: Եղաւ մի նիստ, որանից մի քանի շաբաթ առաջ, որ քսան երկու ժամ տևեց, մի ուրիշ քառասուն ժամ տևողութիւն ունեցաւ. մի ուրիշ անգամ էլ երեսուն հինգ իրլանդացիք ձայների բազմութեամբ խորհրդարանից արտաքսուեցան: Վերջապէս կառավարութիւնը իւր ուզած իրաւունքները ստացաւ. տեսնենք թէ մինչև որ աստիճան «բռնադատիչ օրէնք» (coercition bill) կը նպաստէ խաղաղութիւնն ու կարգը վերահաստատելու Երլանդիայի մէջ:

ԳՐԻՖՈՆԴՈՎԻ «ԽԵԼՔԻՑ ՊԱՏՈՒՀԱՍ» ԿՕՄ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԵՄԻ ՎՐԱՅ *)

Այս տարուայ յունվարի 8-ը նշանաւոր օր պէտք է համարուի այն ամէնքի համար, որոնց սիրելի է արուեստը: Այդ երեկոյ հայ դերասանների մշտական խումբը ներկայացրեց Գրիբոնիով ռուս բանաստեղծի անմահ կօմեդիան: Այդ գրուածքի ներկայացնելը մեծ պատիւ է բերում հայկական թատրոնի վարչութեան, ըստ որում մինչև այժմ աշխարհիս և ոչ մի բեմի վրայ ներկայացրած չեն այդ կօմեդիայի թարգմանութիւնը:

Մեր մէջ բնականապէս հարց է զարթում թէ ինչո՞ւ ոչ մի եւրոպական բեմ չէ փորձել ներկայացնելու այդ գրուածքը. միթէ չգտնուեցա՞ն աւելի տաղանդաւոր մարդիկ քան պարոն Տէր—Աստուածատրեանը (որի գրականական գործունէութիւնը մինչև այժմ անյայտ է մնացել ընթերցող հասարակութեան), որոնք կարողանային Քսէնքից պատուհաս կօմեդիան վերածել մի ուրիշ լեզուի... Այս հարցին մենք պէտք է պատասխանենք որ ոչ մի մատենագիր չէ վստահացել անելու այդ, ոչ ոք այնքան համարձակութիւն ունեցած չէ, որովհետև Քսէնքից Պատուհաս կօմեդիան անկարելի է թարգմանել:

*) Պարոն յօղուածագիրը, տեղական համակրելի և սրամիտ բանասէրներից մէկը, հիմնաւորապէս ռուսամասիրած է Գրիբոնիովի կօմեդիան և յայտնի է ռուս գրականութեան մէջ իւր հետապօտութիւններով այդ բանաստեղծի կեանքի և գրուածքների մասին: Որպէս զի յօղուածը ցանկալի լիակատարութիւնն ունենար՝ մենք մեր կողմից մի քանի լեզուին վերաբերեալ լրացուցիչ նկատողութիւններ աւելցրինք, որովհետև պ. Էրիսթովը անտեղեակ է հայերէն լեզուին, թէ և նորա մայրը հայ է եղած:

Ինչպէս թէ «Խելքից Պատուհաս» կօմեդիան անթարգմանելի է — կը հարցնեն մեզ ընթերցողները, քանի որ մենք տեսանք ղորան հայերէն լեզուով, զմայլած մնացինք Մնակեանի, Ադամեանի, Վիրգինէ Վարակաշեանի և այլոց խաղից: Այո, այդ միանգամայն ճշմարիտ է, դուք լսելիք կօմեդիան, զմայլեցաք դերասաններն խաղով, բայց դուք տեսաք այդ ռուսերէն լեզուով: Հաւանողներից շատ քիչ մարդ կը գտնուէր այդ երեկոյ բազմութեամբ լի թատրոնում, որ տեսած կամ կարդացած չլինէր «Խելքից Պատուհասը» ռուսերէն լեզուով: Ահա հասարակութեան այդ իսկ ծանօթ լինելը կօմեդիային՝ սորա յաջողութեան պատճառն էր. Պօլսեցի դերասաններին ֆամուսովի, ջացիու, Լիզայի դերերում տեսնելու հետաքրքրութիւնը տիրապետում էր բոլոր միւս զգացմունքներին և հանդիսականին զբաղեցնում էր ներկայացման լոկ արտաքին կողմը:

Այս կօմեդիայի գլխաւոր յատկանիշը — լեզուի ինքնուրոյնութիւնն է. դա է պատճառը որ ահա կէս դարուց աւելի է, որ «Խելքից Պատուհասը» վարդարում է ռուսաց բեմը, մի բաղդ որ վիճակուած է այնպիսի հանճարների գործերին միայն, որպիսի են Շէքսպիր, Մօլլեր, Գէթէ, Շիլլեր և այլք: Աւելի սակաւ պատահում է որ մի գրականական գործ ժողովրդական դառնայ, իսկ Գրիբոնովի կօմեդիան ազգային է՝ դարձած բառիս բուն նշանակութեամբ: Գործող անձանց խօսքերը առածներ են՝ դարձած՝ անման, ամփոփ, սահուն, գեղեցիկ ոտանաւորի շնորհիւ: Այս կօմեդիան սկզբից մինչև վերջը ռուսական է, լի հիանալի դարձուածքներով, որոնց թարգմանելը օտար լեզուով անկարելի է: Առաջնեք բերում այստեղ, իբրև օրինակ, մի քանի առած դարձած տեղեր պէ՛հր — Աստուածատրեանի թարգմանութեամբ հանդերձ.

Ври да знай же мѣру.

Да умный человекъ не можетъ
быть не плутомъ.

Служить бы радъ, прислужива-
ться тошно.

Խնդրեմ — սուտ խօսիր, եղիւր անհաւատ,

Բայց ամէն բանի չափսը դիտացիր
և լաւ մտածիր:

Բայց խելօք մարդը երբէք չէ կարող
ջրինի աւագակ, խաբեբայ և զող...
Ծառայել գոհ եմ, իսկ խիտ է
տըհած
Ծառայութեան մէջ լինիլ մար-
դահած:

Սակայն գոնուեցան մարդիկ, որոնք գովում էին թարգմանութիւնը, զմայլած էին մնացել, հաստատում էին որ սա նոյն իսկ

Դրիբոնդոն է և այլն... Այսպիսի խիստ զնահատողներն և զնատա-
 փորները կարող են արդարանալ միայն ճաղգանիբուլթեամբ, եթե
 չեն ուզում տգէտների անունը վայելել: Չէ՞ որ այդ պարոնների մե-
 ծաղոյն մասի համար բանաստեղծութիւնը դոանաւոր է, ուր յայն գ
 կայ կրնշանակէ բանաստեղծութիւն է, իսկ իմաստը, ներքին արժէք
 հասկանալը աւելորդ աշխատութիւն է: Նոյն իսկ թարգմանիչը այս
 պարոններին հաճելի լինելու համար, կամ այլ պատճառներով,
 զոհում է միտքը և նոյն իսկ լեզուն, նոյն աշխատութեան համար
 աղաւաղում է լեզուն: Առաջ բերենք մի քանի օրինակ... Ինչպե՞ս
 վեր արէք բոլոր Մոսկովի մարդերին, մանկ որդեղ, աղոտ
 Դուք կրտսնէք, որ նոյա գէմքերին... Ինչպե՞ս թարգման
 Մի յատկութիւն կայ, մի տիպ առանձին, ինչպե՞ս թարգման
 Ռոսի մինչև զուլս քննելով նրբին... Ինչպե՞ս թարգման

Ալէքսանդր' Անդրէիչ, ահա դուք եկիք
 Մեծահոգի էք ձեր վարքով սաստիկ.

Ես յիշում եմ դեռ երեխայ էիր
 Դու նորա հետը յաճախ պարզայր,

Ես ինչ կուգէի ասացի պրծի...

Նոյա քարոզից, մազի շալիկանցից:

Այս կերպով աղաւաղել կարելի է միայն տեղական լեզուները՝
 հայերէնն ու վրացերէնը: Ռուսը չի ասիլ փոխանակ *приветъ — при-
 шалъ*, փոխանակ *перевелъ — перевилъ*, Ֆրանսիացին փոխանակ *bon-
 jour — bonjar* և այլն, իսկ պ. Տէր — Աստուածատրեանը թող է տալին
 իւրեան... այսպիսի աղատութիւններ: Միայն Տէր — Աստուա-
 ծատրեանին չպէտք է մեղադրել. լեզուի այս տեսակ աղաւաղում
 յաճախ է պատահում մեր մեջ. պատճառն գուցէ այն է որ ժողո-
 վրդական լեզուն շատ է զանազանվում դրականական լեզուից: Մի
 քանիսը այս հանգամանքը լեզուի հարստութիւն են համարում, մեր
 կործնելով ընդհակառակը այդ զանազանութիւնը մի դժբաղդու-
 թիւն է և մեծ արգելք է ժողովրդի յառաջադիմութեան... սա-
 կայն մենք հեռացանք մեր բուն խնդրից:

Ինչպէս ընթերցողը կը գուշակէ, թատրոնի բեմիսէօրը բաւա-
 կան տեղեր կը ճատել է, որ և շատ բնական է, այս պատճառով

մեզ շատ զարմացրեց որ հայկական բեմի վերայ հարկաւոր է համարուել պահպանել երրորդ գործողութեան մէջ Խլեստովայի այն մասը ուր նա հիւրերին քննադատում է: Այս տեղը որ ոչ մի հրատարակութեան մէջ չէ կրկնուում, մենք գտնում ենք միայն պ. Գարուսովի հրատարակած օրինակում: Հաւանական է որ ինքը Գրիբոեդովը ջնջել է այս տեսարանը իբրեւ գործողութիւնը դանդաղեցնող. հայկական բեմի վրայ այս 46 տողեց տիկին Սթեննիկ Չմշկեանը, կատարելով Խլեստովայի դերը, ստիպուած եղաւ արտասանել հետեւեալ ինը տողը.

Ախ, Աստուած, Սոփիա, մէկ մըտիկ արած
Երկրորդ իշխանուհու ետեւի վերայ
Ինչպէս ետեւը սաստիկ ջարդուած է
Ինչպէս ուռածքը ներքեւ ընկած է...
Ճմարտին ասեմ՝ զգուշ լինէ՛ք.
Ախ, տես ինչպէս նա խիստ զգգուած է
Կարծես թէ տանը ինքը միայն է
Եւ շապիկներն էլ բոլորին ջարդած
Բիծերում խեղդած:

Կօմեդիայի ամենադժուար դերերից մէկը անկասկած Ֆամուսովի դերն է: Գա Մոսկովցի աղայի տիպ է «առանձին դրոշմով», անցեալ դարու տիպ, որ այժմ բոլորովին անհետացել է: Այս պատճառով նոյն իսկ Ռուսաստանում շատ քիչ դերասաններ կան, որոնք այդ դերը լաւ են կատարում: Հետեւեալ մանաւանդ դժուար կը լինէր Ֆամուսովի դերը պ. Մնակեանի համար, որ երբէք Ռուսաստան եղած չէ և հաւանական է, որ ոչ միայն Մոսկովայի այլ և ոչ մի ուր «մեծատուն» տեսած չէ: Սակայն պ. Մնակեան ամենայն յաջողութեամբ և կատարելապէս յաղթեց այդ դժուարութեանը. Մնակեանը իբրեւ Ֆամուսով կատարելատիպ էր. նա ծանրաբարոյ էր, «աղայ» էր սկզբից մինչև վերջը, թէ սիրահարութիւն անելով Վիզայի հետ և թէ երկրորդ գործողութեան հաշկաւոր մենախօսութիւնների միջոցին, որոնք հետեւեալ խօսքերով են սկսւում՝

«Բանն այն է որ դուք բոլորդ հպարտ էք...» և
«Ճաշակը հոգիս փոփոխուող ձև է»....

Միայն այն կենդանի տեսարանը որ Զայկու Յիրաւ որ աշօ

խարհն (Գ. II. տես 2.) խօղբերով է սկսվում— երկու արտիստը ևս բոլորովին անգոյն և գանդաղ անցկացրին, բայց Ինչպէս կը տեսնենք յանցանքը դերասաններինը չէ, այլ Թարգմանչինը: Երկնում ենք որ դերասանից աւելի ընտիր խաղ պահանջել կընչանակէ հաճոյք գտնել լոկ այն բանի մէջ, ինչ որ «օտարին է պատկանում»: Ընդհանրապէս այ. Մնակեանը իւր տաղանդով ամենայն բեմի վարդ կարող է համարուիլ:

Բաւականին դժուարին է և Զաքիու դերը, թէ և սա իբրև ընդհանուր մարդկային տիպ, զարգացած դերասանին բոլորովին մատչելի է: Անհիմն չէ այն կարծիքը որ Զաքիու նախատիպը Մօլլէրի Ալյեստն է: Այլ Ադամեանը Փրամնիսկան շիշայի հետևող է և շատ տաղանդաւոր դերասան: Զաքիի—Ադամեանին խելքից Պատուհասին մէջ պակասում էր եռանդ, դատաւորների և Բօրդոյի Փրանսիացու մասին մենախօսութիւնները նա լաւ արտասանեց և աւելի ոչինչ: Գուցէ այդ դարձեալ նորա մեղք չէ. Աստուծուն է միայն յայտնի թէ կարելի՞ է արդեօք աշխոյժով, եռանդով արտասանել այս կերպ Թարգմանած Գրիբոեդովին:

Այն տեղերում՝ ուր պէտք էր քնքոյշ զղացմունք, սէր դէպի Ստիլիան արտայայտել՝ Ադամեանը աննման էր. երբորդ գործողութեան մէջ այն մասը, ուր Զաքիին յայտնում է իւր սէրը, նա մեծ զղացմունքով անցկացրեց, արժանանալով հասարակութեան արդարացի ծափահարութիւններին:

Փոքր ինչ աւելի թոյլ էր նա Գ. գործողութեան այն տեսարանում, ուր երևում է սիւնի ետեւից և ասում է «Ահա այստեղ եմ, ով կեղծաւոր»: «Молчалины блаженствуют на свете»¹⁾ խօսքերը պէտք է ասուին սաստիկ զայրոյթով, համարեա թէ արտասուքը աչքին: Աւելորդ է ը հարկէ ասել որ վերջին մենախօսութիւնը նա արտասանեց շատ ընտիր կերպով և այս անգամ եռանդաւրեց:

Այժմ անաչառ լինելու համար յիշենք երկու անյաջող տեղեր. առաջին անյաջողութեան պատճառը Թարգմանիչն է, իսկ երկրորդինը՝ ինքը դերասանը: Երկրորդ գործողութեան մէջ, երբ Զաք-

1) Միայն այ. Տէր—Աստուածատրեանի պէս ռուսերէն լեզուին անտեղեակ մարդ կարող էր այս խօսքերը հետեեալ կերպով թարգմանել.

«Մալչալիկներն են միշտ այս ախարհում»

«Երջանիկ ապրում—պատվում և փառքում»:

կին սկսում է վիճել Ֆամուսովին հետ, ամբողջ տեսարանն մեծ աշխտյով պէտք է առաջ դնայ. Չացկին համարեալ թէ ականջ չէ դնում Ֆամուսովին, որ ընդմիջում է նորան կարճ՝ մէկ տողից բաղկացած նախադասութիւններով, ինչպէս օրինակ.

Ахъ, Боже мой, онъ карбонарій ¹⁾

*
* *

Опасный человекъ ²⁾

*
* *

Терпѣнья, мочи нѣтъ, досадно, ³⁾

Սակայն, ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, այս տեղերը երբեմն երկու տողով են թարգմանած: Այս է պատճառը, որ Չացկին ստիպուած էր միշտ կանգ առնել որպէս զի Ֆամուսովը իւր երկարաբանութիւնները վերջացնի, որով ամբողջ տեսարանը սառն անցկացաւ: Այս անյաջողութեան պատասխանատուն պ. Տէր — Աստուածատրեանն է:

Երկրորդ անյաջողութիւնը մենք պէտք է վերաբերենք պ. Աղամեանի անհոգութեան: Չացկին երրորդ գործողութեան վերջում արտասանում է մի որոտալից մենախօսութիւն. հիւրերը, որոնք կարծում են թէ նա խելից ցնդուել է, հետզհետեւ հեռանում են. Չացկին այդ չէ նկատում, նա յափշտակուած է իւր մենախօսութիւնով, բայց յանկարծ դառնում է և տեսնում, որ իւր կողքին ոչ ոք չկայ, շփոթուած կանգ է առնում խօսքը չվերջացրած:

Երբ մենախօսութեան միջոցին հիւրերը հեռացան պ. Աղամեանը մի քանի անգամ շուռ եկաւ, զբօսնում էր բեմի վերայ և ուրեմն տեսաւ, որ իւր կողքին ոչ ոք չկայ: Ի՞նչ նշանակութիւն ունէր ուրեմն խօսքը շարունակել. գործողութեան վերջի բոլոր հրապոյրը և տպաւորութիւնը կորաւ — այդ աններելի սխալ էր պ. Աղամեանի կողմից:

Մնացած մասերում պ. Աղամեանը շատ լաւ կատարեց իւր դերը:

Եթէ մենք այսքան երկար կանգնեցինք Աղամեանի վերայ և

1) Ախ, Տէր Աստուած իմ, սա սարսափելի օրինազանց է:

2) Ինչ երկիւղալի, վնասակար մարդ է:

3) Հերիք է հերիք... այստեղ է հասել

Այլ ևս չեմ կարող ևս ձեզ համբերել:

փոքր ինչ մանրամասն քննեցինք նորա խաղը, պատճառն այն է, որ դորան շատ է տուած և այս պատճառով աւելի է պահանջուում:

Լիզայի դերը կատարեց, ինչպէս իրաւամբ կոչում են նորան, «Հայկական Թատրոնական խմբի աստղիկ» օր, Վ. Կարսկաշեանը: Լիզան պէտք է աշխոյժով լի գողարիկ էակ լինի, իսկ օր. Կարաշեանի ամէն մի շարժումաձքը, խօսքը հրապուրիչ կենդանութիւն է արտաշնչում, և պէտք է արդեօք աւելացնել որ նա հրաշալի էր իւր դերում:

Սկալազուբի դերակատարութիւնը կարող էր աւելի յաջող լինել: Ի դուր պ. Չմշկեանը իւր ձայնով չէր խօսում: Պ. Չմշկեանը իբր փորձուած և լաւ ձերբերի տէր դերասան պէտք է լաւ գիտենայ որ ոչինչ այնքան անախորժ չէ քան երբ դերասանը իւր ձայնով չէ խօսում, և բացի այդ շատ դժուար է մինչև վերջը այդ կերպով դուխը դուրս տանել: Շատ սակաւ գոհացուցիչ էր պ. Մանդինեանը թեպետ իրով դերում. նա շատ միակերպ է խօսում, որ պէտք է իսկապէս նորա խուլ ձայնին վերաբերել, որ զուրկ է բոլորովին ելևէջներից:

Ահա մի քանի խօսքով գլխաւոր գործող անձինքների բնատուրը:

Մնացեալների մասին չեմ խօսում: Հայկական խումբը այնքան հարուստ չէ որ կարելի լինի պահանջել ամէն կողմից լաւ կատարել այնպիսի մի պիեսա, որի մէջ մինչև 30 գործող անձինք կան և բոլորեքեան շատ թէ քիչ «գլխաւոր են»:

Օգուտեմ քաղում «որձի» խմբագրութեան հիւրասիրութիւնից որպէս զի մի քանի խօսք ասեմ Հայոց Թատրոնի առիթով: Մի անաչառ դիտողն ձայնը, որ կուսակցութիւններից դուրս է կանգնած, որին Թանգ է ազգային Թատրոնի զարգացումը կովկասում, ինչ լեզուով և լինի այդ, գուցէ աւելորդ չէ լսել: Ես ուշիուշով հետևում եմ Հայկական Թատրոնի թեպետաւորին և նկատում այն ցաւալի իրողութիւնը, որ ներկայաբաժ գրուածները բոլորն էլ Թարգմանական են և մեծմասամբ շատ ստոր հեղինակութիւններից: «Կողոպտուած փոստ», «Կուղբաս», «Փարիզի աղքատներ» և այլն սոցա նման հեղինակութիւններ, որոնք հիմնուած են էֆֆէկտների անբնական դրութիւնների վրայ, կարող են լոկ հասարակութեան ճաշակը խանգարել: Մենք շատ անգամ լսել ենք որ Թատրոնի վարչութիւնը իւրեան արդարացիելու համար պատասխանում է թէ տեղական պիեսները եկա մոտ չեն աւելի: Մեր կարծիքով մեղքը գուցէ մասամբ վարչութեանն է որ ի սկզբանէ

անտի ընտելացրեց հասարակութեանը «հողին տակն ու վրայ անող» գրուածքների և եթէ դոցա մէջ սպանութիւն, թունաւորութիւն և այլն այսպիսի սարսափեցուցիչ բաներ չկան — հասարակութիւնը ձանձրանում է ¹⁾։ Հայկական թատրոնի կոչումը այն չէ որ մեծ եկամուտներ աչքի առաջ ունենայ, նա պէտք է ոչ այնքան ժամանակ անցկացնելու միջոց, որքան ուսումնարան լինի։ Պէտք է հասարակութեան ստիպել (ի հարկէ բարոյականապէս) յաճախել թատրոնը ազգային պիէսներ տեսնելու։ Քանի որ թատրոնը չի արտափայլել իւրանից՝ իբրեւ մի հայելից՝ մեր առաքինութիւններն ու ախտերը, քանի որ բեմի վերայ չեն արագեցնել Հայաստանի անցեալի զգեստները և մեր արդի «կաքան» — թատրոնը կը լինի մի շքեղ խաղալիք, որ հարուստ մարդ ընծայել է աղքատ, սոված երեխային։

Իշխան ԴԱԻԻԹ ԷՐԻՍՏՈՎ

1) «Գործի» անցեալ համարի մէջ տպած վիճակագրութիւնը պարզ ցոյց տուեց, որ ընդհանրապէս ամենամեծ եկամուտները տուել են Եւրոպայի առաջնակարգ ճեղինակների գրուածքները։

Ծան. խմբ.

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Հ Ա Յ Ո Յ Բ Ա Ր Բ Ա Ռ Ն Ե Ր Ի Մ Ա Ս Ի Ն

Հայոց լեզուի հարցը թէ՛ հին և թէ՛ նոր ժամանակներում չափ ու չափ լեզուագէտների և գիտնականների խորին ուշադրութեան առարկայ է դարձած: Զկամենալով մտնել այն մանրակրկիտ հետազոտութիւնների մէջ, որոնցով դրադուել են չափ հետաքննին հայ և օտարազգի խուզարկողներ և մի—մի ուղիղ կամ թիւր համոզմունք են կազմել, մենք այս անգամ ցանկանում ենք իրագործել մեր այն մտադրութիւնը, որ ի վաղուց հետէ մեզ համար հարցասիրական էր դարձած:

Մեր խօսքը ոչ այն հարցի վերայ է, թէ՛ սրտեղից են ծագել մեր դրաբար ու աշխարհաբար լեզուները. և ոչ այն հարցի վերայ, թէ՛ սրն է այդ երկուսից մայրը և ո՞րը՝ որդին: Այլ մեր խօսքն այն բարբառների վերայ է, որոնցով խօսում են մեր զանազան տեղի համազդիքը: Թէ՛ սրբանօգտակար է լեզուն այս կամ այն տեսակետից դնենք ու ուսումնասիրելը՝ այդ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է: Որովհետեւ ինչ կետից և քննելու լինինք լեզուն՝ միշտ կ'արտադրուին այնպիսի եզրակացութիւնք, որոնք զանազան ճանապարհներով մեզ պէտք է տանեն հասցնեն նորա պատմութիւնը լուսաբանող ծայրին: Այլ ի՞նչ է լեզուն էլ ազգայնութեան գլխաւոր տարրերից մէկն է, ուրեմն նորա ուսումնասիրութիւնն էլ գլխաւոր դեր պէտք է կատարի ազգի գոյութեան խնդրի մէջ:

Արդմբ, լեզուն ևս նման այն ազգի, որի բերանում խօսւում է՝ ծընւում, աճում և մեռնում է նորա հետ: Նա մանաւանդ որ գիտնականների վերջին եզրափակութեամբ լեզուն էլ մի գործարանաւոր մարմին է և ենթարկում է այդ կարգի արարածների ընդհանուր օրէնքին: Ազգիւրի պատմութիւնը պարզ ու փայլուն դժերով ցոյց է տալիս մեզ, որ նահապետական կեանքով ապրող ազգի լեզուն էլ նորան տիրապետողի նման իւր մանկական հասակումն է եղած: Ազգի յառաջադիմութեան ու քաղաքակրթութեան հետ նորա լեզուն էլ քաղաքակրթւում, դա՞դանում և քաղաքացիութեան իրաւունք է ստանում, և ընդհակառակն՝ ազգի ընկնելու, մեռնելու հետ՝ ընկնում ու մեռնում է նորա լեզուն էլ: —Սորան պարզ ապա-

ցոյց է անց ճշմարտութիւնը, որ՝ որքան մի ազգ անկիրթ է, չէ զարգացած, այնքան նորա լեզուն անընդունակ է լուսամբիտ գաղափար արտայայտելու և այդպիսի ազգերն առ հասարակ զուրկ են վերացական մտքեր արտայայտող բառերից:

Բայց մենք չմոռենք լեզուի պատմութեան խորքերը, այլ դանդաղ դէպի մեր ընտրած նիւթը:

Որքան և զրականութիւնը յառաջադիմէ, այդուամենայնիւ նա միշտ ու միշտ պէտք է կարօտի դաւառական բարբառներին, որովհետեւ նորա են լեզուին անունդ մատակարարողները: Գրականական լեզուն միայն ան ժամանակն է պահպանում իւր կենդանութիւնը, երբ նա մի անխղիւր կապով միացած է զաւառական բարբառների հետ: Այն օրից, երբ գրականական լեզուն կը բխի արհամարհել զաւառական կամ ժողովրդական բարբառները, նա պէտք է դադարի իւր բնական կեանքով ապրելուց: Որովհետեւ դաւառական բարբառներն են կազմում այն հողը, որի միջից ծլում ու ծաղկում է գրականական լեզուն: Հեռացրէք մի բոյս իւր սեպական հարազատ հողից և դուք կը տեսնէք. թէ ինչպէս նա թարչամում է օտար հողի մէջ: Բացի սորանից՝ միայն զպրօցն ու զրքերը բառական չեն գրականական լեզուն ճշմարիտ օրէնքների վերայ հաստատելու և նորա շէնքը հաստատուն հմքի վերայ բարձրացնելու համար: Եւ այն լեզուն, որ միայն այդ երկու միջոցների յուսով պէտք է ապրի, իւր համարմի անապահով ու վտանգալից ապագայ է պատրաստում, նորա գոյութեանը մահ է սպառնում: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ զպրօցում ուսուցիչները և զրքերում աշխատանքողները՝ ամենքը իրանց քմքի համաձայն միտքիցէ խախտու կանոնի են հետևում և յաճախ է պատահում, որ իմաստակութիւնն ու անհոգութիւնը մինչև այն աստիճան են հասնում, որ թէ ուսուցիչը և թէ հեղինակը ոչ մի կանոնի էլ չեն հետևում: Մեր ներկայ գրականական լեզուն ահա այդ անտարբերութեանն է մատնուած և իւր բնականութիւնից զրկւել է այնքան է հեռացած, որքան նոյն իսկ բնութիւնը հեռու է արուեստից:

Այսպէս ահա, զգալով մ՝ զաւառական բարբառների ուսումնասիրութեան կարեւորութիւնը և ցանկանալով սեր նոր զարգացող լեզուին և նորանով նոր լուսաւորուող մեր սիրելի ազգին մեր կարողութեան չափ ծառայութիւն մատուցանել՝ այս անգամ ձեռք տալիս մեր բարբառների խնդրին: Ուստի պէտք է ժողովներ մի—մի օրինակ, մի—մի պատկեր մեր բոլոր բարբառներից, որպէս զի մի ամբողջ հասկացողութիւն կաղմենք նոցա մասին: Իսկ թէ յետոյ մեզ կամ ուրիշին սէր կը տանի մեր հետազօտութիւնը, այդ թողնում ենք ապագային:

Ինչպէս յայտնի է շատերին՝ թէ մեր բուն հայրենիքում և թէ օտար հողի վերայ, կան այնպիսի քաղաքներ ու դիւղեր, որոնք թէպէտ տարածութեամբ շատ հեռու չեն միմեանցից, այդուամենայնիւ նոցա հայ բնակիչները միմեանցից տարբեր լեզուով են խօսում: Ուրեմն մեր ուսումնասիրութեան առարկային անհրաժեշտ են ոչ միայն այս կամ այն

քաղաքի, այլ և, եթէ կարելի է, իւրաքանչիւր գիւղի բարբառները. և ոչ միայն Ռուսաստանի, այլ և Տաճկաստանի, Պարսկաստանի և ուրիշ զանազան տեղում զաղթած ու ցրուած Հայոց բարբառներն ևս:

Այս պատճառով ահա մենք մեր այս յայտարար յօդուածով պատիւ ունինք հրաւէր կարգաւ մեր բոլոր բանասէրներին և առ հասարակ դրելու կարողութիւն ունեցող անձանց, որ օգնեն մեզ այս գործում: Եւ գործն ամենեկին դժուար չէ: Մենք կ'առաջարկենք մեր արդի գրական անկան լեզուով հինգ համառօտ հատուած էլ կը խընդրենք, որ ամէն քաղաքում և ամէն գիւղում կարողալով այն՝ փոխադրեն իրանց տեղական, կենդանի բարբառով:

Միայն գրողներէր խնդրում ենք, որ ուշադրութիւն դարձնեն հետեւալ կնտերի վերայ. —

1) Որ մեր տուած հատուածները նոյնութեամբ փոխադրեն՝ առանց մի միտք աւելացնելու կամ պակասեցնելու:

2) Որ, որքան կարելի է, խիտ ճշգրտութիւն պահպանեն մեր հատուածները և տեղական բարբառի մէջ:

3) Որ բառերը տեղական ճշգրտատասանութեամբ գրեն:

4) Որ դժուար հասկանալու բառերը հասկանալի կերպով բացատրեն:

5) Որ բացի այդ փոփոխութիւնից՝ նաև մի երգ կամ ոտանաւոր գրեն տեղական կեանքից և տեղական բարբառով:

6) Որ հաղորդեն նոյնպէս, թէ՛ սրնահանգիւն և գաւառին է պատկանում (թէ՛ ներկայ քաղաքական և թէ՛ հին, պատմական բաժանմունքով) այն քաղաքը, չէնը կամ գիւղը, որի լեզուով անում են փոխադրութիւնը:

7) Ո՛րքան այդ տեղը հեռու է իւր մերձավոր քաղաքից:

8) Ո՛րքան հայ բնակիչ ունի:

9) Ի՞նչ պատմական կամ աւանդական աղբիւրից է առաջ եկած համարում տեղի անունը:

10) Որ այդ բոլորը, որքան կարելի է, մաքուր լինի գրուած:

Իսկ եթէ գրողները կը դժուարանան այս բոլոր կետերին ևս ճշգրտ և մանրամասն պատասխանել, պէտք է բաւականանանք առաջին հինգ կետերով: (Դժուար պատասխանելու կետերն իսկապէս 6, 7, 8 և 9 են):

Երբ մենք մեր բոլոր բարբառներէր բաւականութեով օրինակներ կ'ունենանք, այն ժամանակ այդ բարբառները ժողովածուն կը տւաւ գրենք մի առանձին գրքով, որի մէջ իւրաքանչիւր բարբառի վերնագրի հետ տպագրուած կը լինին որա փոխադրողի անունը

և ազգանունը: Տպագրուելուց յետոյ իւրաքանչիւր փոխադրող հրատարակուած գրքից մի-մի օրինակ նուէր կը ստանայ մեզնից: Յայտնի բան է, գրուածքի հետ մեր աշխատակիցները պէտք է ուղարկեն նաև իրանց ճիշդ հասցէն:

Ահա փոխադրելու հատուածները.

Ա.

Լ Ե Ջ Ո Ւ

Սիրելի կարդացող, ինչպէս չի վառուի սիրտդ, որովհետև դու այն ազգի որդին ես, որ այնքան տանջանքներ կրեց քեզ համար. ինքը նախատակուեց, բայց քո կաթն ու արիւնն ուրիշ ազգի հետ չխառնեց: Այնպէս կարծում ես՝ փոքր բան է՝ հաղար տարով այսպիսի օրում լինել, դարձեալ ազգ պահել, որդի մեծացնել և անուն, լեզու, հաւատ ունենալ: Ա՛խ, այս բաները մտածողն էլ ինչ սիրտ պէտք է ունենայ, որ իւր լեզուն, իւր ազգը չսիրի:—Գիցուք թէ՝ վարդը շատ դուլիլի է. հապա ինչո՞ւ մանուշակը իւր գոյնն ու հոտը նորան չէ տալիս: Միթէ վարդը տեսնողը մանուշակը չպէտք է սիրի: Սարի անհոտ ծաղիկն էլ իւր տեղը, իւր փառքը վարդի հետ չի փոխի: Ամէն բան իւր տեղն ունի. չաքարեղէնը քաղցր է, բայց հացի տեղը չի բռնի: Զլմարիտ է, աղամանդը մեծ դին ունի. բայց ինչ անես, որ նորանով չի կարելի տուն շինել: Գիցուք, թէ դրացիդ հարուստ է, օրը տասը տեսակ կերակուր է ուտում. բայց որ ձեռքդ չէ համնում, պէտք է քո հացն էլ դէն ձղես:

Լեզուն որ չլինի, մարդ ինչի՞ նման կը լինի: Մի ազգի պահողը, միմեանց հետ միացնողը լեզուն ու հաւատն է: Լեզուդ փոխիր, հաւատդ ուրացիր՝ էլ ինչո՞վ կարող ես ասել, թէ որ ազգիցն ես: Ի՞նչ քաղցր պատուական կերակուր էլ տաս երեխային, էլի իւր մօր կաթը նորա համար չաքարիցն էլ քաղքը է ու մեղրից էլ: Մեր օրօրոցի՞վերայ մեր լեզունով մեզ օրօր ասացին. գոնէ այս չոքտք է մտաբերենք: Վայրենի ազգերն էլ իրանց անկիրթ լեզուն աշխարհի հետ չեն փոխի: Այնպիսի մարդ կայ՝ որ տասը տամուկէնց լեզու դիտէ, բայց իւր լեզուն ամէն լեզուից լաւ է համարում, իւր համազգի մարդու հետ խօսելիս ամօթ է համարում կամ ուրիշ լեզունով իւր միտքը յայտնել, կամ օտար բառ հետը խառնել: Գառնիր քո սիրած կերակուրի մէջ՝ ձուկ, չաքար, չամիչ, հաւկիթ, իւղ, քացախ՝ տես, ինչ համ կ'ունենայ: Զլմարիտ դիտուն, լուսաւորուած մարդը նա է, որ ամէն լեզուն աշխատում է, որքան կարելի է, մաքուր խօսել: Եթէ դու քո լեզուն մաքուր խօսես, ինչ վեաս ունիս. կարծում ես խելքդ ձեռքիցդ կը խլեն, թէ սովորած իմաստութիւնդ: Չուրը կը թափուի. կամ գուցէ կա-

մենում ես Տէրութեան սիրտը չահել: Բարեխնամ Տէրութիւնն ինչո՞ւ կը կամենայ, որ մարդ իւր լեզուն կտրի, իւր աղղիցը հեռանայ: Հասկա էլ ինչո՞ւ են այսքան ուսումնարաններ շինում, ուսուցիչներ պահում, աստիճան ու պատիւ տալիս: Եթէ Քրահսիացին, գերմանացին, անգլիացին քո լեզուն սիրում ու դովում են, ճրքան առաւել դու պէտք է սիրես ու դովես: Տաճկի ու Պարսկի լեզուի համը մինչև ան աստիճան է մեր աղղի բերանն ընկել, որ ամբողջ առակ ու առասպել՝ իրանց լեզուն թողած՝ աաճկերէն են պատմում: Ինչո՞ւ. որովհետեւ սովորութիւն է դարձել: Չարմանալի է. ազդն անհաւատ են կոչում, լեզուն սիրում են: Ո՞վ է լսել, որ ծծմօր կաթը մօր կաթիցը լաւ լինի:

Ձեզ եմ ասում, ձեզ, հայոց նորահաս երիտասարդներ, ձեր անուանը մեռնեմ, ձեզ մատաղ լինեմ. տասը լեզու սովորեցէք. բայց ձեր լեզուն ու ձեր հաւատը պինդ բռնեցէք: Մի լեզուն ի՞նչ է, որ մարդ չկարողանայ սովորել: Ձէք կամենում, որ դուք էլ զրքեր չարագրէք, աղղի միջումն անուն թողնէք. ձեր զրքերն էլ օտար աղղեր թարգմանեն և ձեր անունը յաւիտեանս յաւիտենից անմահ մնայ: Աստուած կեանք տայ այն ծնողներին, որոնք իրանց որդիքն ուսումնարան տալիս միշտ ան են խնդրում, որ նոքա լաւ հայերէն գիտենան: Եթէ գերեզման էլ մտնեմ, նոցա այս սուրբ խօսքերը երբէք չեմ մոռանայ:

Բ.

ԵՐԿՈՒ ՍԻՐԱ ՀԱՐ

Ծաղկաղարդի նախընթաց օրն էր: Ամէն արարածներն էլ հանդստացան. զիշերը իւր վերմակը ձգեց ամէնի վերայ էլ, մանաւանդ յողմածների վերայ: Աշտարակ գիւղի փողոցներում բացի քամու սլօլոցից՝ սատանայ էլ չէր շարժւում. սաստիկ մուժ գիշեր էր: Գլխից ձեռք վեր առած մարդ պէտք է լինէր, որ այս ժամանակը դուրսը ման գար, այն էլ՝ չառ հարկաւոր գործի համար:

Սոս անունով մի երիտասարդ վարդիթերենց դասնը մանուշակը թաղիքէ վերարկուի (եախնջի) տակը բռնած՝ նորա հետ խօսում էր, որ կարողանայ մի—կերպով իւր սրտի սիրածին տեսնել և նորա սիրան ուրախացնել մանուշակով՝ դարնան ծաղկով: Իւր նպատակին հասնելու համար նա առանց երկար ուշացնելու՝ զնաց իրանց զրացի և մերձաւոր բարեկամ Գարեգնին տունը՝ այնտեղ գիշերելու:

— Անուշ քոյրիկս, ասում էր նա հետեւեալ առաւօտը Գարեգնի քովը, քեզ համար մի գլխի փաթեթ կը գնեմ, եթէ լամ խնդիրը կը կատարես. այնպէս կը կարծեմ, թէ ինձ մի համետած ձի ևս ընծայել:

— Սոյ ի՞նչ խնդիր է, որ բանն ինձ վերայ է մնացել, ասաց Անուշը հպարտանալով:

— Ահա՛ ինչ է, ասաց Սօսը. եթէ այս մանուշակները հասցնես վարդիթերին, խօսքս խօսք է՝ գլխավաթեթը կը դնեմ. եթէ ուրանամ՝ երկու աչքով կուրանամ:

Ամենքը մնացին զարմացած և ասացին.

— Ա՛յ տղայ, այս ժամանակ այդ մանուշակը սրտեղից է. դու ղև՝ ես, ինչ ես:

— Ատուհած հասցրեց ինձ, պատասխանեց Սօսը. բայց Անուշտ, քեզ մատաղ լինեմ. խնդրո՛ւ:

— Դա՛ւ. տո՛ւր տեսնեմ, ասաց Անուշը. վճյ, ինչպէս պէտք է չամաչեմ. տեսնեմ՝ երեսս կը բռնի, որ ասեմ՝ Սօսն է ուղարկել. եթէ նեղանայ ու չընդունի, յետոյ արի էջը ցլիցը դո՛ւ հանիր, համետը դո՛ւ ուղղիր, էլ ես մեղաւոր չլինիմ:

Յետոյ նա առաւ Սօսի ձեռքից մանուշակը, դրեց իւր թաշկինակի մէջը և զուշաւթեմբ փաթաթեց որ չարորուի. — Մինչև դոցա չոր հագնիլ ուղղուիր, մինչև հարսի գլուխը կապելը, զանգակը խփեցին: Գարեհիւնը մօրը խաչահամբոյր տուեց և Սօսի հետ շտապեցին եկեղեցի գնալ: Նոքա էլ վերջացրին. պառաւ դուռը փակեց. առաջ ընկաւ, առան աքաղաղին պահ տուեց, հարսին ու աղջկերանցն էլ ետեւ ձգեց և դնացին եկեղեցի:

Գարեհիւնի մայրը հարսին տարաւ իւր կողքին կանգնեցրեց. աղջկերքն էլ եկեղեցու մի անկիւնում աղջկերանց մէջ կանգնեցին, ուր վարդիթերը նորանցից առաջ եկել կանգնել էր:

Ամէնքը մի քանի ծուռ դրին. Անուշն էլ վարդիթերին մօտեցաւ, մի քանի անգամ երեսը խաչ հանեց՝ կանգնեց. յետոյ դարձաւ նորան բարովից.

— Քէֆդ լաւ է, ասաց, ի՞նչպէս ես: Նա էլ նորան հարցրեց, միմեանց հարց ու բարով արին ու սկսեցին զանազան նիւթերի վերայ խօսել:

Անուշը նազելով, և փոքր ինչ ժպտալով, ասաց.

— Վարդիթեր, սիրելիս, եթէ քեզ մի լաւ բան տամ կ'ուրախանամ:

— Վճյ գլխիս, ասաց վարդիթերը, քո՞ տուած փուշը, այնպէս կը կարծեմ՝ նուշ է. այդ ինչ խօսք է, որ ասում ես:

— Քա՛, ես քո ոտքի տակի հող ու մոխիրն եմ. զլուխս էլ արորես, չեմ խօսի. բան տալով պէտք է նեղանամ. այն էլ՝ լաւ բան:

Անուշը փաթեթի ծայրը յետ արեց ու ասաց.

— Համեցէք, քեզ մատաղ. քեզ համար՝ այնպիսի բան եմ բերել, որ ով տեսնի, բերանը բաց կը մնայ, խելքը կը դնայ:

— Քա՛, այդ ի՞նչ է, ձեռքը չրթուքներին կ'սկսեմ ասաց վարդիթերը. այդ մանուշակը այսպիսի ժամանակ սրտեղից է դանուել: (Իւր մէջն իմացաւ սատանայի պէս.)

— Դու հօ՛, լաւ գիտես, էլ ինչ ասեմ, ծիծաղելով ասաց Անուշը.

ճշմարիտ է, ժամանակս ցուրտ է, բայց մեռնիմ քանի կտրիճին, նորա համար դժուար բան չէ. եթէ նա քարի մօտ գնայ, կը կանաչի, փուշ բռնի՝ ոսկի կը դառնայ. եղբորս ողջոյն—եղբայրն է բերել, այն ոսկէզանգուր Սօսը, քեզ ընծայելու համար. դէ լմա, այդպէս շուտ մի կարմրիլ. երանի, ես էլ քեզ պէս բաղդ ունենայի, ինձ էլ այնպիսի ուրախ ու զէր երիտասարդ պատահէր, այն ժամանակ ոչ թէ մանուշակ՝ եթէ դառը խոտ անդամ ուղարկէր, այնպէս կը կարծէի, թէ վարդ է. բայց մեղաւորին սով է տուել արքայութիւն:

— Անո՛ւշ, սիրելիս, ասաց Վարդիթերը, մարդու այդքան չպէտք է ցեխը կոխել ու հանել, դու աղջիկ չես, չգիտես բանը. սով լինի, որ զխտմէ այս քամին անցկացած չլինի. հիմայ դու չգիտես, որ ես նորան սիրում եմ. եթէ սիրելիս չլինէի, ինչո՞ւ պէտք է այսքան երկար խօսէի հետդ. ճուս՝ ձեզի սիրուցը թաւի կոթը կը համբուրեն. Գիտեմ, որ դուք Սօսին սիրում էք. ուրեմն, ես էլ պէտք է ձեզ սիրեմ ու պատիւ տամ. նորա սէրն Աստըծուց ծածուկ չի, քեզանից ինչո՞ւ ծածուկ լինի... բայց խօսածներս աւանջ չդնեն այս աղջկեքը. ինձ հօ մի քանի հարուստների որդիք էլ ցանկանում են (առնել). բայց եթէ չուանով խեղդելու էլ լինին՝ ես պէտք է ասածս կատարեմ, Սօսին ուղեմ. եթէ ոչ՝ սե կը հագնեմ, կոյս կը դառնամ, հոգուս ճանապարհը կը գտնեմ. իմ ու քո եղբոր արևը վկայ՝ զլիտցն չատ եմ սիրում. այս մանուշակը ես պէտք է կրծքումս պահեմ, մինչև որ չորանայ՝ թեր—թեր. թափուի լս գիտէի, որ Սօսն ինձ սիրում է. բայց նորա այս աստիճանի ջերմ սիրելը մտքովս չէր անցնում. այսպիսի ճանչատ տարին՝ որ զիս հինգ օր չկայ՝ ձիւնը վեր է կացել՝ մանուշակ գտնուի. այդ լսուած չէ, ո՛ւմն ասես, քեզ կը ծաղրեն. մեր գիւղումն այս ժամանակ անկարելի է, որ լինէր. կարելի է Նրեան կամ Ելմիածին լինի գնացած, այն կողմերը եղանակը մեղմացած կը լինի:

— Ո՛չ, ո՛չ. իսկ մեր գիւղիցն է. այս եկեղեցին վկայ՝ այդպէս են ասում:

— Տո՛ւր ինձ, եթէ այդպէս է, ասաց Վարդիթերը. ան նորա հոգուն մեռնեմ. Նա ինձ մանուշակ ուղարկեց. տես՝ ես էլ ինչ եմ ուղարկում. կը թողնեմ, որ աչքը ճանապարհի մնայ, սրտիս խորհուրդը կատարուեցաւ. Այս ասելով մի թաշկինակ հանեց կռան տակիցը և շարունակեց. Երեկ մեր տուն դաթայ էին բերել մեր խնամոնց տանից. տեսայ, որ լաւ—լաւ դաթէք են, մտածելի՝ թէ ինչպէս անեմ, որ մէկը Սօսիս հասցնեմ. երդուեցայ, որ մինչև հասցնեմ՝ հաց չուտեմ. որքան ստիպելին՝ մինչև անդամ մատս վերան չդրի. հէնց միտքս էլ այն էր, որ բերեմ քեզ տամ. դու հասցնես. սրտներս ինչ ուղիղ է. ան այս թաշկինակով տար. ես այսօր մինչև երեկոյ ձեր թաղումը պէտք է լինիմ, խնամոնցս տանը. յետոյ դու կարող ես ուղարկել ինձ, որ մայրս չծեծի:

— Ինձ տո՛ւր, իմ թաշկինակումս դնեմ. ասաց Անուշը. մարդուս սիրտը պէտք է անկեղծ լինի, եթէ ոչ՝ թաշկինակը ոչինչ չէ կարող անել:

Վարդիթերը դաթան տուեց Անուշին ու ասաց.

— Տմբ Սօսիս տնւր, ասան քանն եմ. թէկու՞ աշխարհս իրարով դիպչեն լայց իմ փաթեթս, քո՞ գլխարկը. ես տղայ լինիմ, դու՝ աղջիկ, եթէ ինձանից հրաժարուես. սպանուիլ յանձն առ ինձ համար. ինչ փորձանք էլ, որ դայ, դիմացիր. եթէ այդպէս չանես, դատաստանի օրը պարտական լինես. Գաբրիէլեան փողին արժանի չլինիս: Նս քեզ համար մեր պապերի կանոնը քանդել եմ. մինչև օրս լսուած չէ, թէկու՞ Նրեան, Եջմիածին էլ, որ մի աղջիկ մի տղայի կպչի ու չհեռանայ. ով այս բանը լսի, ինձ կրակումը կ'այրի: Գարեգինն էլ ասան. «Մազերս ոտիդ տակը չաղ տամ. երեսս դնեմ տրորես. Սօսին ձեռքից չթողնես. աշխատիր, որ իմ հօրն ու մօր քարացած սրտերը դու կակղացնես. եթէ ոչ՝ նոքա աշխուժից էլ պիտի հնո»:

Սոքա միմեանց հետ այսպէս զրոյց արին, մինչև որ «Փանօ» ի բարձունսն էլ վերջացաւ: Նրախայքը՝ որը եկեղեցու դռնիցը, որը լուսամուտների տակիցը, որը հէնց եկեղեցու միջից սկսեցին ձեռերն ածել, այնպէս որ քահանայի ձայնն էլ չէր լսոււմ. ոչ ոք բան չէր կարողանում իմանալ: Թէպէտ քահանան շատ բարկացաւ, բայց որ մէկին ասես. մի քանիսի գլխին էլ հողաթափով լսիեց, դարձեալ չկարողացաւ հանդարտեցնել: Հէնց որ «Փանօ» ի բարձունսն վերջացրին, երեսաներն էլ իրանց ձեռերի ձայնը կտրեցին: Սորանից յետոյ ամէն կին իւր հարսին ու աղջկերանցն առաւ դուրս գնաց: Վարդիթերն էլ իւր հարսի հետ գնաց: Փոքր ժամանակից յետոյ կանանց դատուհն էլ ոչոք չմնաց: Ամուրի երկտասարդները եկեղեցու դռանը դիպուած՝ նայում էին գեղեցիկ աղջկերանցը. ով չգիտէ, որ մեր Սօսը մի ժամ առաջ այնտեղ կը լինէր: Եկեղեցումը մնացին տղամարդիկն ու երեսայքը տասը տարեկանից վեր՝ որ ուռ առնին: Նրբ ուռն օրհնեցին պրծան, հէնց տիրացուն կամեցաւ մէկ—մէկ բաժանել, մեծ ու փոքր վրայ թափուեցան ու իրար գլխով դիպան. այնպիսի մարդ կար, որ տասը ճիւղը յափշտակեց, փախցրեց. այնպիսին էլ կար, որ ոտքի տակ կորաւ, մէկն անդամ ձեռքը չընկաւ. ձայներն ու զուգոռոցը երկինք հասաւ:

— Օրհնուածներ, ձայն տուեց քահանան, օրհնուիք դուք, սպանեցէք, կարգով վեր առէք. ուտելու բան հօ չէ. փառք Աստծու, Աշտարակում ուռից աւել ինչ կայ:

Տիրացուն ուռի կապոցը ձեռքից վայր ձգեց փախաւ, եթէ ոչ՝ փոքր էր մնացել, որ իրան էլ ոտքի տակ ձգէին, ճիւղէին: Ձեռք ձգողը ղլխարկը կռան տակը՝ եկեղեցուց դուրս էր փախչում:

Գ.

ՆԱՊԱՍՏԱԿ ԵՒ ՈՁՆԻ

Մի ամառային առաւօտ, արեղակը փայլում էր երկնակամարի վերայ, թեթև քամին շարժում էր ցօրենի հասկերը, թռչունները երգում էին,

մեղուները բղզում էին, մարդիկ հանդիսական շորերով եկեղեցի էին գնում և ամէնքն առ հասարակ ուրախութեան մէջ էին:

Ողնին էլ դուրս էր եկել այս ընդհանուր ուրախութեանը մասնակից լինելու: Իսկ ողնունին տանը լուացք էր սնում:

Հաղիւ թէ ողնին մի քանի ֆալլ փոխեց և մօտեցաւ մի փոքրիկ թուփի, յանկարծ դուրս սլոծաւ նապաստակը: Երբ ողնին նորան տեսաւ, բարեկամաբար ողջոյն տուեց, բարի առաւօտ ցանկանալով նորան:

Բայց նապաստակը, որ իւր կարծիքով երևելի ոմն էր և բացի դորանից՝ հալարտ, ողջունին ողջոյն չտուեց, այլ ծաղրելով ասաց նորան.

— Այդ ի՞նչպէս պատահեցաւ, որ այսպիսի գեղեցիկ առաւօտ դու վաղվում ես դաշտերում:

— Գնում եմ զբօսնելու, պատասխանեց ողնին:

— Զբօսնելու, կրկնեց նապաստակը բարձրաձայն ծիծաղելով. կարծեմ դորա համար ուրիշ ոտքեր են հարկաւոր քեզ:

Այս պատասխանը չատ անհաճոյ թուեցաւ ողնուն: Նա երբէք չէր բարկանում, եթէ իւր ոտքերի վերայ չէին ծիծաղում. բայց՝ երբ բանը վերաբերում էր նորա ոտքերին, որոնք ծննդից ծուռ էին, այն ժամանակ Աստուած ազատէ, նա ինչ անելիքը չգիտէր:

— Դու կարծեմ՝ երևակայում ես, որ քո ոտքերն իմերից լւնն են, պատասխանեց նա նապաստակին:

— Յոյս ունիմ, պատասխանեց նապաստակը,

— Սպասիր. դեռ այդ յայտնի չէ, նկատեց ողնին: Ես պատրաստ եմ զրաւ դնել քեզ հետ, որ քեզ վաղելիս ետես կը թողնեմ:

— Դ՞ու, քո ծուռ ոտքերով, ծաղրում ես ինչ է, ասաց նապաստակը: Բայց չատ լաւ. ես պատրաստ եմ վաղել, եթէ դու այդքան ցանկանում ես: Ուրեմն ի՞նչ լինի զրաւը:

— Մի բուռն ոսկի և մի շիշ օղի, պատասխան տուեց ողնին:

— Համաձայն եմ, թող այդպէս լինի. ասաց նապաստակը: Մենք այս րոպէիս կը սկսենք:

— Ո՛չ, շտապելու բան չկայ, պատասխանեց ողնին: Ես առաւօտուանից մինչև հիմայ դեռ ոչինչ չեմ կերել. առաջ տուն գնամ մի բան ուտեմ, յետոյ պատրաստ եմ ուրախութեամբ:

Սոքա համաձայնում են և գնում են: Ճանապարհին ողնին ասում է ինքն իրան.

— Նապաստակը յոյս ունի իւր երկայն ոտքերի վերայ, բայց ես նորա հետ մի խաղ պէտք է խաղամ. թէպէտ չատ է պարծինում, բայց յիմարեներից յիմարն է. վերջը շատ կը զղջայ:

Երբ ողնին տուն գնաց, իւր կնոջն ասաց.

— Ա՛յ կին, հագնուի՛ր շուտ, գնանք դաշտը:

— Ինչո՞ւ, դաշտումն ի՞նչ կայ, հարցրեց կինը:

— Ահա՛ ինչ կայ. մենք նապաստակի հետ պէտք է վազենք դաշտումը. ով մեզանից առաջ անցնի՝ նա յետ մնացողից ստանալու է մի բուռն ոսկի և մի շիշ օղի, այս պատճառով դու պէտք է օգնես ինձ:

— Ո՛հ, Տէր Աստուած. բացագանչեց ողնուհին, խելքդ վերնդ է արդեօք, թէ ցնորուել ես: Դու ինչպէս կարող ես վիճել նապաստակի հետ:

— Լա՛ւր, կի՛ն. պատասխանեց ողնին, այդ իմ գործն է: Արագ շարժուիր. հագնուիր շուտ և գնանք:

Ողնուհին ինչ պէտք է անէր, կամայ—ակամայ հնազանդուեցաւ:

Երբ տնից դուրս գնացին, ողնին ասաց իւր կնոջը:

— Լաւ, լա՛ւր, թէ ինչ եմ ասում քեզ:

Մեր վազելու տեղն այս վարած դաշտն է. Նապաստակը կը վազէ մի ալօսի միջից, իսկ մենք՝ միւսի միջից: Քո պարտականութիւնը միայն ան է, որ թաքնուիս ալօսի մէջ և երբ նապաստակը վազելով դայ քեզ մօտ՝ դու յանկարծակի դուրս արի նորա առաջը աղաղակելով. յետ այս տեղ եմք:

Այս ասելուց յետոյ ողնին ցոյց տուեց կնոջն այն տեղը, ուր նա պէտք է թաքնուէր. իսկ ինքը զնաց դաշտի միւս ծայրը: Այնտեղ նա պատահեցաւ նապաստակին, որ ասաց նորան.

— Ի՞նչ է, վազելո՞ւ եմք:

— Ի հարկէ, պատասխանեց ողնին:

— Ուրեմն, սկսե՛նք:

Յետոյ նոցանից իւրաքանչիւրը կանգնեց իւր ալօսի մօտ: Նապաստակն ասաց. «Մէկ, երկու, երեք» և կայծակի պէս սլացաւ առանց հետ նայելու: Ողնին հազիւ երեք քայլ էր արել, կպաւ զետնին ու այնպէս մնաց:

Երբ նապաստակը մեծ մեծ ոտոտտելով հասաւ դաշտի ծայրը, ողնուհին դուրս եկաւ նորա առաջը կանչելով. «Ես այստեղ եմ, Նապաստակը դարմացաւ, նա կարծում էր, որ ճշմարիտ իւր առաջը ողնին էր կանգնած, որովհետեւ կինը շատ նման էր ամուսնուն:

Նապաստակը քրթմնջաց. «Այստեղ մի սատանայութիւն կայ» և յետոյ աւելացրեց բարձր ձայնով. «Մի անգամ էլ»:

Եւ վազեց նա մի անգամ էլ փոթորկի պէս, այնպէս որ միայն ալանջներն էին երևում. իսկ ողնուհին տեղից չչարժուեցաւ: Երբ նապաստակը հասաւ միւս ծայրը, ողնին դուրս եկաւ նորա առաջ և կանչեց. «Ես այստեղ եմ»: Նապաստակը չփոթուած պատասխանեց. «Վազենք նորից»:

— Շատ լաւ, պատասխանեց ողնին, ես պատրաստ եմ հարիւր անգամ էլ վազել, եթէ կամենում ես:

Այսպէս նապաստակը եօթանասուն երեք անգամ անդադար վազեց դաշտի մի ծայրից միւս ծայրը և ողնին միշտ յաղթող մնաց: Հէնց որ նապաստակը հասնում էր դաշտի ծայրը, ողնին կամ ողնուհին դուրս էին գալիս նորա առաջը և կանչում էին. «Ես այստեղ եմ»: Իսկ եօթանասուն

չորրորդ անգամին նապաստակը չկորսողացաւ ղիմանալ և ոտքերը տարածեց զաշտի մէջ: Արիւնը վազեց նորա կոկորդից և նա տեղնիտեղը շունչը փչեց: Իսկ ողնին ստանալով մի բռնոն ոսկին ու մի չիշ օղին, ուրախ - ուրախ իւր կնոջ հետ տուն վերադարձաւ:

Այնուհետև ոչ մի նապաստակ չէր համաձայնում նորա հետ վազելու:

Դ.

Մ Ե Ծ Մ Օ Ր Գ Ա Ն Գ Ա Տ Ը

Աստուածածնի բարեկենդան կիրակիէ առաւօտը Գարեգինը դնաց Սօսից տունը. տեսաւ, որ Սօսի մայրը տօմայ էր եփել:

— Նստէք, սրդեակներս, ասաց պառաւը, ածեմ կերէք:

Հացն առաջները քաշած ուտում էին. Գարեգինը դարձաւ դէպի Սօսի մայրը և ասաց.

— Փեռակին, տեսնո՞ւմ եմ, ինչպէս որդուդ ձեռաց նշանցի. ուրախ ես, թէ ոչ, ճշմարիտն ասան, թէ իմ ու Սօսի արեւը սիրում ես, թէ քեռու լոյս գեղեզմանը սիրում ես:

— Է՛հ, սրդի, քեզ օր ու արեւ. ուրախ եմ, որ որդուս սրտի ուղածի պէս եղաւ, թշնամու աչքը դուրս եկաւ. բայց ինչ անեմ՝ էտք է տիկնի պէս հաղցնեմ, առաջնս կանգնեցնեմ, հասակին նայեմ: Աստուած էի՛ մի հասած, կատարեալ խելքի տէր աղջիկ ուղենք, որ ջուրս բերի, խմորս հոնցի, դուղնակս քաշի. ես ահա պառաւել եմ. էլ երբ պէտք է նորան մեծացնեմ, որ նա իմ մատիցը փուշ հանի, երեխայի պէս երեխայ է էլ ինչ. ահա մի հարս էլ ունիմ:

— Լաւն այն է, ասաց Գարեգինը, որ քո ձեռքի տակը, քո բնու՝ թեան համեմատ կը մեծացնես. մարդս ծառի նման է. քանի դեռ փոքր է, կարող ես տակը ցից խփել ուղղել, բայց երբ մեծանայ, կը հաստանայ, էլ չես կարող ուղղել. եթէ ռանդայ էլ քսես, դարձեալ ծուռը կը մնայ:

— Ես այսօր կամ, վաղը չկամ, մի ոտս գերեզմանումս է, պատասխանեց պառաւը. մինչև նոցա կին կը չինեմ, ես կը մեռնեմ. այն ժամանակն ինձ ինչ օգուտ. եթէ լաւ լինեն, իրանց և իրանց ամուսինների համար կը լինեն:

— Լաւ. այդ թողնենք, ասաց Գարեգինը ծիծաղելով. միւս հարսիդ պակեկիս թէպէտ շատ ստիպեցինք, որ երեսը բաց պսակէիր, բայց դու չլսեցիր, երեսը փակ պսակեցիր. հիմայ սորա համար ինչ ես ասում, երեսը բաց պէտք է անենք, թէ՛ ոչ:

— Վայ, քանի իմ շունչը կայ այս տանը, այդ բանը չի լինի, ասաց պառաւը. ես կը մեռնեմ, երբ մարդիկ իմ հարսին կը տեսնեն. թաղեմ դոցա

գլուխը մի քանի համարձակները կան, հարսի երեսին մի բարակ լեշակ են ձգում, որպէս թէ ծածկել են. նա նորա տակից ինձնից լաւ է տեսնում. այս գիւղը հետզհետէ Աստու օրէնքից զուրս է դնում, Ո՞վ էր լսած, որ մինչև եօթը տարին լրանալը հարսի երեսը տեսնեն. մէկ էլ այն, որ հազիւ թէ մի երկու տարի անց է կենում, հարսին նստեցնում հետները հաց են ուտեցնում. Ես իմ լուսահոգի սկեսրոջ ստուերը տեսնելիս, կարծում էի թէ իմ Աստուածն է. հինգ սրղու տէր էի, դեռ ես նորա մօտ շրթունքներս միմեանց չէի կպցրել, նշխարք չէի դրել բերանս: Հիմայ դեռ ես երկու տարի չէ անցնում, հարսը սկեսուրից բարձր է խօսում. մեր ծնօտի վերայ մինչև աչքներին առաջը քթակել է եղել, հիմայ փոքր է մնում, որ ծնօտն երևայ. Աստուած վառթարիցն ազատի, ամօթը հիմակուան կնոջից վերացել է, էլի պառաւանքի մէջն է մնացել. Հին կանայքն էլ անհավերժացել են, ո՞վ կայ. Ես եօթ տարուայ կին էի, արևի երես չէի տեսած. դեռ լուսացած չէր լինի, կը գնայի, կուծա կը լցնէի, սենեակներս կը մաքրոտէի, աղբը կը տանէի, դէն կը ձգէի. ինչ դրսի բան էլ որ մնար, երեկոյեան մթնելիս կ'անէի, ամառը չաքաղաղը կը կանչէր, տեղիցս վեր կը կենայի, բոլոր գործս կը վերջացնէի, դեռ աղօթարանը չբացուած՝ լուսահոգի սկեսուրս վեր կը կենար, միասին կը գնայինք այգին: Եթէ յանկարծակի մարդ պատահէր, «Սև սրտի աղջիկ, կ'ասէր, կալիր պատիցը», ես էլ պատի տակը կուճ կըզայի: Աստուած մի արասցէ, որ կնքահօրենցս ծառան էլ պատահէր, սկեսուրս կ'ասէր. «Աշխարհիս մէջը խայտառակ եղանք»: Սանամայրը, թէ կուզ հարիւր տարեկան էլ լինէր, կ'ասէին «Եթէ կնքահօր տան տանիքովն անց կենայ, երկինքը զլիններիս փուլ կըզայ»: Հիմայ ո՛չ այս կայ, և ո՛չ այն. հարսները շատ են քնում, քան սկեսուրը: Օրը կէսօր է դառնում, նոր են աղբը տանում դէն ածում, կուծն առնում ջրի գնում: Մինչև օրը կէսօր չդառնայ, ինչպէս հիմայ մենք, այդին չեն գնում. ճանապարհին թէ կուզ կնքահայրն էլ հանդիպի, բանի տեղ չեն գնում: Հիմայ մի հարս չեա գտնի, որ չխօսքանութիւն գիտենայ. չխօսքաններն էլ այնպէս են խօսում, որ ամեն բան լսում է:

Այս բաները, որ ասում եմ, հօ չեմ կարող բոլորը հարսներին հասկացնել. բայց զոնէ այնպէս կ'անեմ, որ չեմ թողնի, որ երեսը բաց պսակեն:

— Մայրս, այն կողմից ձայն տուեց Սօսը, հիմիկուանից քեզ ասում եմ, որ դու չխօսես: Այն մարդիկը պէտք է երեսը բաց պսակել տան. չգիտեմ՝ ինչ էք այդ պառաւանքը այդ հին սովորութիւնները սիրում. Աստուծու պատկերն էլ չէք թողնում, որ երևայ: Ոչ ոք իրաւունք չունի այս բանումը. հիմայ դու այդ հարսիդ երեսը որ փակ ես պահում ու չխօսքան, չմտ ամօթխած է, քան Մարտիրոսի կինը, որ համ ամէնքի հետ խօսում է, համ կնքահօր հետ հաց է ուտում, համ ամէն քաղաքավարութիւնն էլ ունի:

— Տես, Սօս, բարկանալով ասաց մայրը, եթէ հիմայ էլ գիտենամ որ

քո միտքդ այդ է, կը գնամ քարափիցը վայր կը գործեմ, չուրը կընկնեմ կը խեղդուեմ. Սուրբ Գէորգը վկայ կ'անեմ. դու գիտես, թէ ինչպէս վաթիս օրը ձեր համբուրելը տեսնելով ես ամաչեցայ, ասում էի՝ Երեմի, պատուուի՛ր, ես մէջդ մտնեմ ու այսպիսի բան չտեսնեմ:

— Բեռակին, ծիծաղելով ասաց Գարեգինը, քս տեսածները թուան, ժարդ պէտք է ժամանակի հետ գնայ. հիմայ բոլոր աշխարհը փոխուել է:

— Ա՛յ, որդի, պատասխանեց պառաւը, դու աս, ընկեր, զբացի սիրենք, աղքատին ողորմութիւն տանք, եկեղեցի գնանք մեր հոգու ճանապարհը գտնենք, սրբաւն պէտք, ես մի փոքր առաջ ասացի, թէ մի ոտքս գերեզմանումս է, դուք լաւ կ'սցէք, մեր օրերն անց են կաղել. բայց ինչ կ'ամենում էք, արեք, միայն թէ Աստուծոյ պողանաք:

— Եւ որդի, պատասխանեց պառաւը, դու աս, ընկեր, զբացի սիրենք, աղքատին ողորմութիւն տանք, եկեղեցի գնանք մեր հոգու ճանապարհը գտնենք, սրբաւն պէտք, ես մի փոքր առաջ ասացի, թէ մի ոտքս գերեզմանումս է, դուք լաւ կ'սցէք, մեր օրերն անց են կաղել. բայց ինչ կ'ամենում էք, արեք, միայն թէ Աստուծոյ պողանաք:

Եւ Ս. Ն. Բ. Ի. Ս. Ա. Հ. Մ. Ա. Ն. Ը. Արամազդ կ'ամեցաւ որոշել արաբաճներին կեանքի սահմանը՝ իւրաքանչիւրի յանկուծեանը համեմատ. Եկաւ լէշը և հարցնում է:

— Արամազդ, քանի տարի կեանք ես նշանակում ինձ, լիտոցով ճոյճ պցաւ:

— Երեսուն, պաքտասխան տուեց Արամազդը. բաւական է քեզի, որքան:

— Ո՛հ, մեծ ստեղծող, ձայն տուեց էշը, ինչպէս կարելի է այդ խիտ չափէ. Մէկ մտածիր, թէ սրբան ոգիւնը ու անտանելի է իմ կեանքը. առաւօտունից մինչև երեկոյ կրկն ուսերիդ վերայ ծանր բեռներ, տար ջրաղացը պարկերով ալիւր, որ Եւրօքիների համար հաց թխեն, իսկ քեզ իբրև վարձատրութիւն քացի խիեն. Ո՛հ, խնդրում եմ, ի սէր Աստծոյ կարճացրու այդ տրտմութեան և չարչարանքի ծանր ժամանակը:

— Ողորմած Արամազդը իրզնայ իշխն և սահմանեց նորան տանողութեան կեանք: Էշը մխրթարուած դուրս գնաց և ներս մտաւ շուրճ:

— Քանի տարի ես կ'ամենում ապրել, հարցրեց նորան Արամազդը. ահա, էշն ասում է, թէ երեսուն տարին նորա համար չափազանց չափ է. բայց շատ կարելի է, դու չես համոճայնի նորա կարծիքին և կը կ'ամենապաւելի ապրել:

— Մի՞թէ քս կ'ամեն աղպէս է, ստեղծող. Դէ՛ ինքդ քննիր, թէ չորքան իմ կեանքումս պէտք է վաղիղեմ. կարող եմ արդե՞ք երկար դիմանալ իմ խեղճ թաթիւը. բայց երբ ձայնս կ'ուրուի ու չկարողանամ հաջել, ոյժս գնայ ու չկարողանամ խածնել, ինչ կ'անեմ այն ժամանակ. պէտք է մի անկիւնից միւսը քարը գալով մրմռամ. ո՛հ, ո՛հ, ի ճալիճիս տան մաց:

— Ամենաողորմած Արամազդն ընդունեց նորա ասածի ճշմարտութիւնը և սահմանեց տաների ու տարի կեանք: Երթն եկաւ կապկին:

— Եւ նա ինչ էօ, ուր խոստովեամք յանձը կ'առնեն երեսուն տարի ապրել,

հարցրեց Արամազդը, որովհետև զուստ ասելով չես չարաչար աշխատելու քո բանն, ու դորձը միայն զուարճացնելն է, և ատամներդ ցոյց տալու: — Տես խնդրեմ, ասաց կապիկը, քեզ այդպէս է յերևում, բայց իսկապէս ամենևին այդպէս չէ: Ես պարտաւորուած եմ՝ անդադար կոտրատուել ու ձգտար խեղկատակութիւններ անել՝ մարդկերանցը ծիծաղեցնելու համար: Սակաւ կը պատահի, որ նոքա ինձ խնձոր ձգեն, այն էլ կը խածնես՝ միշտ դառն է լինում: Ծիծաղիս տակ միշտ ծածկւում է դառն և առատ արտասուք: Ո՛հ, ո՛չ, չեմ կարող երեսուն տարի ապրել:

Արամազդը խղճաց նորա վերայ էլ և միայն տասն ասորի որոշեց ասորի:

Ահա, վերջապէս գալիս է ուրախ, ժիր և առողջ մարդը, և խնդրում է Արամազդից իւր կեանքի սահմանը:

— Ծանօթ ալ, քեզ տալիս եմ երեսուն տարի, ասաց Արամազդը, բաւական է, թէ ո՛չ:

— Ո՛հ, ինչպէս կարելի է այդքան փոքր, բացազանչեց մարդը, այդ կարճ ժամանակում ես մինչ անգամ չեմ կարող տեղաւորուիլ և սեպական տուն ունենալ: Բայց դորանից՝ միթէ այդ կարճ միջոցում անկած ծառերս կարող են պտուղ տալ: Ինչպէս մարդ մեռնի՝ դեռ կեանքի երջանկութիւնը չի մացած:

Ո՛վ տէր երկնքի ու երկրի, աւելացրո՛ւ ինձ մի փոքր ևս:

— Լաւ, կ'աւելացնեմ քեզ իշի տասնևութ տարին, ասաց ողորմած Արամազդը:

— Այդ էլ դեռ փոքր է:

— Եթէ այդպէս է, ահա տալիս եմ քեզ էլի տասներկու տարի շան կեանքից:

— Այդ էլ շատ փոքր է:

— Լաւ, ահա քեզ էլի տասն տարի կապիկի կեանքից, տես աւելի մի ուզիր:

Մարդը գնաց, բայց դարձեալ անբաւական իւր վիճակից: Այն օրից մարդս ապրում է մինչև եօթնասուն տարի: Առաջին երեք տասնեակը բնական տարիներն են, բայց շատ չուտ են անցնում: Այդ հասակում մարդս ժիր, առողջ ու զուարթ է լինում, ուրախութեամբ աշխատում է և զիտէ վայելել կեանքը: Գալիս են իշի տարիները, այդ միջոցում մարդս անցնում է մի հոգսից դէպի միւսը. ուրիշներին կերակրելու համար կրում է հաց և ուտելիք, իսկ իբրև աշխատութեան վարձ միայն զարկ է ստանում: Ահա եկաւ շան կեանքն էլ. նստում է մարդը տան անկիւնում և քթի տակը քրթմնջում է, ոչ ոքի չի կարող խածնել, ատամներ չունի: Անցնում է այդ ժամանակն էլ և կեանքը վերջանում է կապիկի տարիներով: Այդ միջոցին մարդս բոլորովին տկարանում է. գլուխն սկսում է երերալ, միշտ կըրկընում է միննոյն բռները և աւանդ, շատ անգամ նորա անմեղ գործերը ծէծաղելու առարկայ են դառնում երիտասարդների համար:

Առաջարկելով վերոգրեալ հատուածները, մեր աշխատակիցները պէտք է ի նկատի ունենան տեղական ոճի բացարձակ ազատութիւնը փոխադրելու ժամանակ, միանգամայն հեռու մնալով բառացի, ստրկական հետևողութիւնից: Որովհետև մի բարբառ միայն մյն ժամանակն է կենդանի, երբ կրում է իւր վերայ իւր յատուկ, պատկերացուցիչ ոճի դրոշմը:

Մեր հասցէն՝

Въ Тифлисѣ

На Авлабарѣ

Ивану Петровичу Назаріанцѣ

Յ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ՍԽԱԼՆԵՐ

Գրաչարների անուշադրութեամբ «Փորձի» նախընթաց (յունուար) ամսաթիւերում մի քանի տպագրական կոպիտ սխալներ են մտել.

35-դ երեսի առաջին տողը պէտք է տանել 34-դ երեսի սկիզբը:

124-դ եր. 17-դ տողում փոխանակ 25000-ի պէտք է կարդալ 2500:

ОБЪ ИЗДАНИИ

съ апрѣля 1881 года въ г. Тифлисъ еженедѣльнаго юридическаго
журнала

„ЮРИДИЧЕСКОЕ ОБОЗРѢНІЕ“.

Журналъ будетъ выходить по ЧЕТВЕРГАМЪ, въ размѣрѣ до 2-хъ
печатныхъ листовъ, по слѣдующей программѣ:

- Отдѣлъ I.** *Статьи по теоріи и практикѣ права и судопроизводства.*
- Отдѣлъ II.**
- а. *Извлеченіе изъ приказовъ о важнѣйшихъ назначеніяхъ по вѣдомосту Юстиціи въ Имперіи.*
 - б. *Перечень и краткое изложеніе важнѣйшихъ распоряженій и узаконеній правительства.*
- Отдѣлъ III.**
- а. *Краткіе отчеты о засѣданіяхъ въ судахъ Кавказскаго намѣстничества. Въ случаяхъ особенно важныхъ — стенографическіе отчеты будутъ издаваться въ видѣ особыхъ приложений къ журналу.*
 - б. *Тезисы изъ руководящихъ рѣшеній Тифлисской Судебной Палаты по дѣламъ, разрѣшеннымъ ею въ кассационномъ порядкѣ. Въ случаѣ надобности здѣсь-же будетъ помещаемъ и текстъ самыхъ рѣшеній.*
 - в. *Особенно интересныя рѣшенія гражданскихъ судовъ Кавказскаго намѣстничества. Преимущественно тѣ рѣшенія, коими разрѣшаются какіе-либо вопросы права и судопроизводства, вызванные мѣстными особенностями Кавказскаго края.*
 - г. *Корреспонденціи юридическаго содержанія.*

Отдѣлъ IV. *Перечень новыхъ книгъ юридическаго содержанія.* Редакція по возможности будетъ представлять и краткіе отчеты объ этихъ книгахъ.

Отдѣлъ V. *Смѣсь.* Мелкіе случаи изъ судебной жизни и практики.

Отдѣлъ VI. *Судебный указатель.* Резолюціи Тифлисской Палаты по дѣламъ апелляціоннымъ и кассационнымъ.

Отдѣлъ VII. *Тезисы* изъ вновь выходящихъ рѣшеній Кассационныхъ Департаментовъ Сената.

Отдѣлъ VIII. *Объявленія.*

Журналу общали свое сотрудничество, сверхъ многихъ, лицъ судебного вѣдомства: Ф. Г. Бакало, О. А. Быковъ, В. М. Горбовскій-Заранекъ, Н. А. Динельшметъ, В. И. Канатовъ, И. В. Макалинскій, Я. П. Рашетъ, М. А. Селитренниковъ, П. П. Соколовъ, Е. Д. Стрельбицкій, А. С. Френкель и др.

Редакція журнала—по Ново-Бebutовской ул., д. № 6.—Администрація (для приема подписки, объявленій и розничной продажи)—близъ Головинскаго проспекта, по Безымянному пер., д. Тамашева.—Подписная цѣна на журналъ съ доставкой и пересылкою, на годъ—10 р., на 9 мѣс.—8 р. 20 к. на 6 мѣс.—6 р., на 3 мѣс.—3 р. 20 к., на 1 мѣс.—1 р. 20 к.—Подписаться можно съ 1-го числа каждаго мѣсяца.—Отдѣльные номера—по 25 к.—Объявленія, казенныя и частныя, по таксъ за занимаемое мѣсто.—Иногородныхъ просятъ обращаться исключительно въ Администрацію журнала, въ Тифлисъ-же, кромѣ Администрацій, подписка принимается въ агентствѣ Шавердова и во всѣхъ книжныхъ магазинахъ.

Редакторъ А. В. Степановъ.

Издатель А. С. Френкель,

Присяжный поверенный.

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑՈՒՄ ԾԱԽԴՈՒՄ ԵՆ Ի ՄԻՋԻ ԱՅԼՈՑ
ԵՒ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ԳՐԲԵՐԸ.

1. Հ. Ղ. Ալիշան. Յուշիկը հայրենեաց. 1135 էր. փոքրադ 2 հատոր. 5 ռ. 100 հ.
2. — Նուազը. 1300 էր. փոքրադ. 8 ռ.
3. Մարկոս Աւրելիոս կայսեր իմաստասիրական և խրատական թուղթերը. 343 էր. փոքրադ. 1 ռ. 50 կ
4. Գրիգոր կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ Ներսէս Լամբրոնացի նամականի. 343 էր. փոքրադ. հ. գ. 2—25 կ.
5. Թուղթ Մարկոսի Աղաբէգեան. Հայոց ախարհի, ազգի և Եր. 1090 . III կեղեցու ազգայնութեան մասին. 164 էր. մեծադ. հ. 2 ռ. VI
6. Կ. Կոստանեան. Հիսուսածք Հայոց հին պատմագրւորների խօսքերից. Հայոց մարզպանների ժամանակուայ պատմութիւնը. 700 էր. միջակ դիրքով երեք հ. 3 ռ. IV
7. Պիպէռեան. Հալակ Հայ մատենագրութեան. Ծաղկաքաղ յախարհիկ լեզուէ հանդերձ գրական, պատմական, և և սուրբական և այլ ծանօթութեամբը. 300 էր. միջակ դիրքով. հ. 1—50 կ.
8. Գ. Վ. Սրուանձտեանց. Մանանայ. 458 էր. փոքրադ. 4 ռ. 75 կ.
9. — Թորոս աղբար. Հայաստանի ճամբորդ. 344 էր. փոքրադ. հ. 1—25 կ.
10. Մինաս Զեբադ. Գրական փորձեր. Տաղեր, ճառեր, առածներ, նամակներ, զրադատումներ, Արգոնի խոհերը. 340 էր. 1 ռ. X
11. — Ազգային դաստիարակութիւն. վարժապետական մոդոլի մէջ խօսուած ճառեր. 210 էր. միջին դիրքով հ. գ. 1 ռ. IX
12. Գ. Կոստանեան. Մեթոտի վրայ. 166 էր. միջին դիրքով հ. 75 կ.
13. Հ. Ար. Բագրատունի. Հայերէն քերականութիւն ի պէտս դարգաւորելոյ. 780 էր. մեծադ. հ. գ. 12—50 կ.
14. Այսնեան. Քննական քերականութիւն ախարհաբար կամ արտի Հայոց լեզուի, հանդերձ ներածութեամբ և յաւելուածով 512 էր. փոքրադ. հ. 162 50 կ.
15. Թոռնեան. Հատընտիր ընթերցուածք ի մատենագրութեանց նախնեաց. հանդերձ ծանօթութեամբը 560 էր. փոքրադ. հ. 3—75 կ.
16. Միլտոն. Կորուստ զրախտին. Թարգմ. Հ. Ա. Բագրատունի. 1 ռ. 11 մ. 278 էր. 3—50 կ.
17. Շէկսպիր. Օտէլլօ. վենետիկի Մար. Ողբերգութիւն հինգ արուածով. 168 էր. մեծադ. հ. 60 կ
18. Մ. Միսնասարեանց. Քնար Հայկական 700 էր. մեծադ. հ. 1—50 կ
19. Վ. Վ. Պարտիզակցի. Հայկական յիսնակ առակք. 160 էր. փոքրադ. հ. 60 կ.
20. Կոմբ. Խնամատարութիւն երեխայոց, մարմնական և բարոյական. 310 էր. մեծադ. հ. 60 կ.
21. Առողջապահութիւն և տածումն առաջին մանկութեան 54 էր. միջակ դիրքով 40 կ.

Օտարաքաղաքացիք պէտք է վճարեն և ճանապ. ծախք մօտաւորապէս իւրաք. ռ. 10 կ., առանց փողի պատուէրները անկատար են մնում.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՈՐԴ ՀԱՄԱՐԻ

- I. ՀԱՅԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՕՏԱՐՆԵՐԻ ԱԶԳՈՒՄ. *Հրապարակահանձն*
" *Կական զանախօսութիւն Աբգ. Յովհաննիսեանի:*
- II. Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԸ ԵՒ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՔ:
- III. ՕՐՈՐՈՑԻ ԵՐԳ. *բանաստ. Գամառ. — Քաթիպա:*
- IV. ՇԱՀԷՆ. *ազգային վիպ. Պ. Պաշտանցի:*
- V. ՀԻՆԳԵՐՈՐԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ. *Համբո:*
- VI. ԿԱՅՐՈՂԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆ. *Դանէհ:*
- VII. ԿՈՄՍ ԼՕՈՒՍ ՄԵԼԻՔԵԱՆԻ ՏՈՀՄԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ. Ա. *Երկցեան:*
- VIII. ԱԶԳ. ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔ. Ա. Յ.
- IX. + ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ — ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ. Ա. Յ.
- X. ԻՄ ԶԵՌԱՏԵՏՐՍ. *Հոսհոս:*
- XI. ԾԱՂԿԱՔԱՂ. ՎԵՀՊԷՆ — Կաթողիկոսի հրահանգ: Առաքաւածաշնչի
Ընկերութեան Ս. Գրոց Լարգանութեան Լերութեանը: Թող-
բանին պարեգրութեանը թիֆլիսյան: Անգիտի Բարեգործ
Մարչի ֆիլմ: Շիֆանի և Վերլովի հարձեհները հին լեզուները ու-
սանելու համար: Ռուսացանի համարը:
- XII. ՀՐԱԽԷՐ ՄԻԱՅՆԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ:
- XIII. ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՔ 'ի նպատակ Ռուբինեան ուսումնա-
բանի:
- XIV. Յայտարարութիւններ: